

5737

Հայրապետ

9(47.925)
Վ-67

Հասնեիրորդ Դանարան

Հայ Դատ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Հեղինակ՝
ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Հրատարակութիւն
ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԹԵՄԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԵՍ, 2002

The printing of this textbook is sponsored by
**THE ARMENIAN EDUCATIONAL FOUNDATION,
LOS ANGELES**

Այս դասագիրքի տպագրական ծախսերը հոգացած է
**ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ,
ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԵՍ**

The Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America
expresses its appreciation to

DR. RUBINA PEROOMIAN
for voluntarily authoring this textbook.

Հիսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Ազգային Առաջնորդարանը
իր գնահատանքի խօսքը կ'ուղղէ

ՏՈՔԹ. ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆԻՆ
այս դասագիրքը հեղինակելուն համար:

Photo compilation

DR. RUBINA PEROOMIAN
Լուսանկարներու խմբագրում
ՏՈՔԹ. ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Design, layout & map illustrations

LORENZ J. YACoubIAN
Չեւատրում, էջադրում եւ քարտէսներու գծագրութիւն
ԼՈՐԵՆՅ ԵԱԿՈՒԴԵԱՆ

The author expresses her thanks to

SARKIS MAHSEREJIAN
for copy editing this textbook.

Հեղինակը շնորհակալութիւն կը յայտնէ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՀՍԵՐԵՃԵԱՆԻՆ
այս դասագիրքը սրբագրելուն համար:

A publication of the

**WESTERN PRELACY
OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA**

Հրատարակութիւն

**ՀԻՄՆԱՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ**

©2002 The Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America.

All rights reserved. No part can be reproduced without written permission from the Prelacy.

Հրատարակութեան բոլոր իրաւունքները վերապահուած են
Հիսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Ազգային Առաջնորդարանին:
Առանց արտօնութեան վերարտադրումը արգիլուած է:

2142-2008

Բովանդակություն

1

Հայկական Հարցը - Հայ Դատ

Ա	Հայկական Հարցին Էությունը	07
Բ	Հայկական Հարցին Ճագումը - Հայկական Հարցը Արեւելեան Հարցին Ծիրին Մէջ	10
Գ	Օսմանեան Լուծին Տակ Ապրող Հայ Ժողովուրդին Իրավիճակը	12
Դ	Ռուսական Գերիշխանութեան Տակ	15

2

Հայկական Հարցին Հիմքը Կազմող Յղածքներ

Ա	Մարդկային Իրաւունք, Իշխանութիւն-Ժողովուրդ Յարաբերութիւն	19
Բ	«Ազգ» եւ «Հայրենիք» Հասկացութիւնները եւ Անոնց Դերը Պատմութեան Մէջ	21
Գ	Ազգային Պետականութիւնը Որպէս Իտէալ եւ Նպատակ	24
Դ	Հետագայ Զարգացումներ Իշխանութիւն-Ժողովուրդ Յարաբերութիւններուն Մէջ	26

3

Հայ Ժողովուրդի Վերագարծումը՝ Ազատագրական Պայքարի Նախաբայլ

Ա	Զարթօնքը Առաջացնող Պայմաններ եւ Ազդակներ	30
Բ	Մշակութային Զարթօնք՝ Լուսատւութեան Տարածման Դամբով	34
Գ	Հայ Մտատրականներու Գործունէութիւնն ու Նպատակը - Զարթօնքի Գրականութիւն	38

4	Հայկական Հարցին Միջազգայնացումը	
Ա	19-րդ դարու Ռուս-թրքական Վերջին Պատերազմը և Սան Ստեֆանոյի Պայմանագիրը	43
Բ	Պերլինի Վեհաժողովը - Մեծ Պետություններու Քաղաքականությունը	46
Գ	Պերլինի Վեհաժողովին Յաջորդող Իրադարձություններ - Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ի Քաղաքականությունը	49

5	Ազատագրական Պայքար	
Ա	Քաղաքական Խմբաորություններ Արեւմտահայաստանի Մէջ	54
Բ	Արեւելահայոց Մասնակցությունը Խմորուող Պայքարին	57
Գ	Նախայեղափոխական Շրջանին Առաջնորդող Գաղափարները	60

6	Արմենական Կուսակցություն	
Ա	Սկրտիչ Փոքրուզալեանի Գործունեությունը և «Արմենիա» Թերթը	63
Բ	Իբրեւ Առաջին Գործունե Կուսակցություն	65
Գ	Արմենական Կուսակցութեան Գործունեությունը	67

7	Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցություն	
Ա	Հնչակեան Կուսակցութեան Կազմությունը	70
Բ	Կուսակցութեան Ծրագիրը և Գործունեությունը	72
Գ	Հնչակեան Կուսակցութեան Պառակտումը	75
Դ	Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ծնունդը	77

8	Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն	
Ա	Տարբեր Գաղափարներ ու Գործելակերպեր Համադրելու Փորձ	80
Բ	Առաջնահերթ Նպատակներ. Գործելակերպ և Կառույց	82
Գ	Դաշնակցութեան Գործունեութեան Եռուն Շրջանը	85

9	Ֆետայական Շարժում	
Ա	Ֆետայիները՝ Հայ Ազատագրական Պայքարի Հիմնասիւն	89
Բ	Ֆետայական Երգերու Աշխարհը	91
Գ	Ֆետայական Շարժման Ազդեցությունը Յաջորդող Մերունդներուն Վրայ	95

10	Հակազդեցություններ Հայ Ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարին դէմ	
Ա	Հայկական Բարենորոգումներու Հարցը և Օսմանեան Քաղաքականությունը	101
Բ	Եւրոպական Պետություններու Երկդիմի Քաղաքականությունը	104
Գ	Համատարած Ջարդ	106
Դ	Եւրոպայի Հայասիրությունը	109
Ե	Դաշնակցութեան Պատժական Արարքները Ջարդերէն Ետք	111

11	Երիտասարդ Թուրքերու Շարժումին Ստեղծած Պայմաններուն Մէջ	
Ա	Երիտասարդ Օսմաններուն Կազմակերպումը	116
Բ	Օսմանցի Այլախոհներու Գործունեությունը և 1908-ի Յեղափոխությունը	118
Գ	Ատանայի Ջարդերը և Հայութեան Յուսախաբությունը	120

12	Ցարերու Կովկասեան Քաղաքականությունը և Հայկական Հարցը	
Ա	Ցարական Քաղաքականութեան Փոփոխությունը - Ռուսացում	125
Բ	Եկեղեցական Կալուածներու Գրաւումը	127
Գ	Ցարական «Բաժնէ՛, որ տիրես» Քաղաքականությունը	130
Դ	Պատմութենէն Դասեր Քաղենք	133
	Հետագայ Իրադարձություններու Լոյսին Տակ	135
	Ժամանակագրություն	136
	Ցանկ Աղբիւրներու և Յաւելեալ Ընթերցանութեան	146
	Յաւելեալ Վարժություններ, Դասարանային և Արտադասարանային Աշխատանքներ	149

Հայկական Հարցը Հայ Դատ

1

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Իւրաքանչիւր հայ իր հոգիին խորքը գիտէ, թէ հայ ժողովուրդի իտէալները ամբողջականօրէն չեն իրականացած, իր պապերուն հայրենիքը ամբողջականօրէն իրը չէ: Այսօրուան Հայաստանը միայն մէկ մասն է այն հայրենիքին, որուն մեծ մասը պարտադրաբար պարպուած է հայերէ, եւ հայ ժողովուրդին մեծ մասը Հայաստանէն դուրս կ'ապրի: Ուրեմն հարց մը գոյութիւն ունի, եւ իւրաքանչիւր հայ կը զգայ այն, ինչ որ «Հայկական Հարց» կամ Հայ Դատ կը կոչենք, եթէ նոյնիսկ չի կրնար զայն բնութագրել:

Այս դասանիւթով պիտի փորձենք բացատրել, թէ ի՞նչ է «Հայկական Հարցը», ե՞րբ ծնունդ առաւ եւ ի՞նչ առնչութիւն ունի Արեւելեան Հարցին հետ: Պիտի սորվինք Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայ ժողովուրդին եւ ընդհանրապէս այլ փոքրամասնութիւններու հանդէպ ի գործ դրուած խտրական քաղաքականութեան մասին:

Բայց «Հայկական Հարցը» միայն օսմանեան տիրապետութեան չ'առնչուիր: Հայ ժողովուրդը Կովկասի մէջ կրեց նաեւ ցարական իշխանութեան լուծը: Պիտի սորվինք ցարական քաղաքականութեան մասին եւս, որ իրեն ենթակայ փոքրամասնութիւնները դէպի ռուսացում կը տանէր:

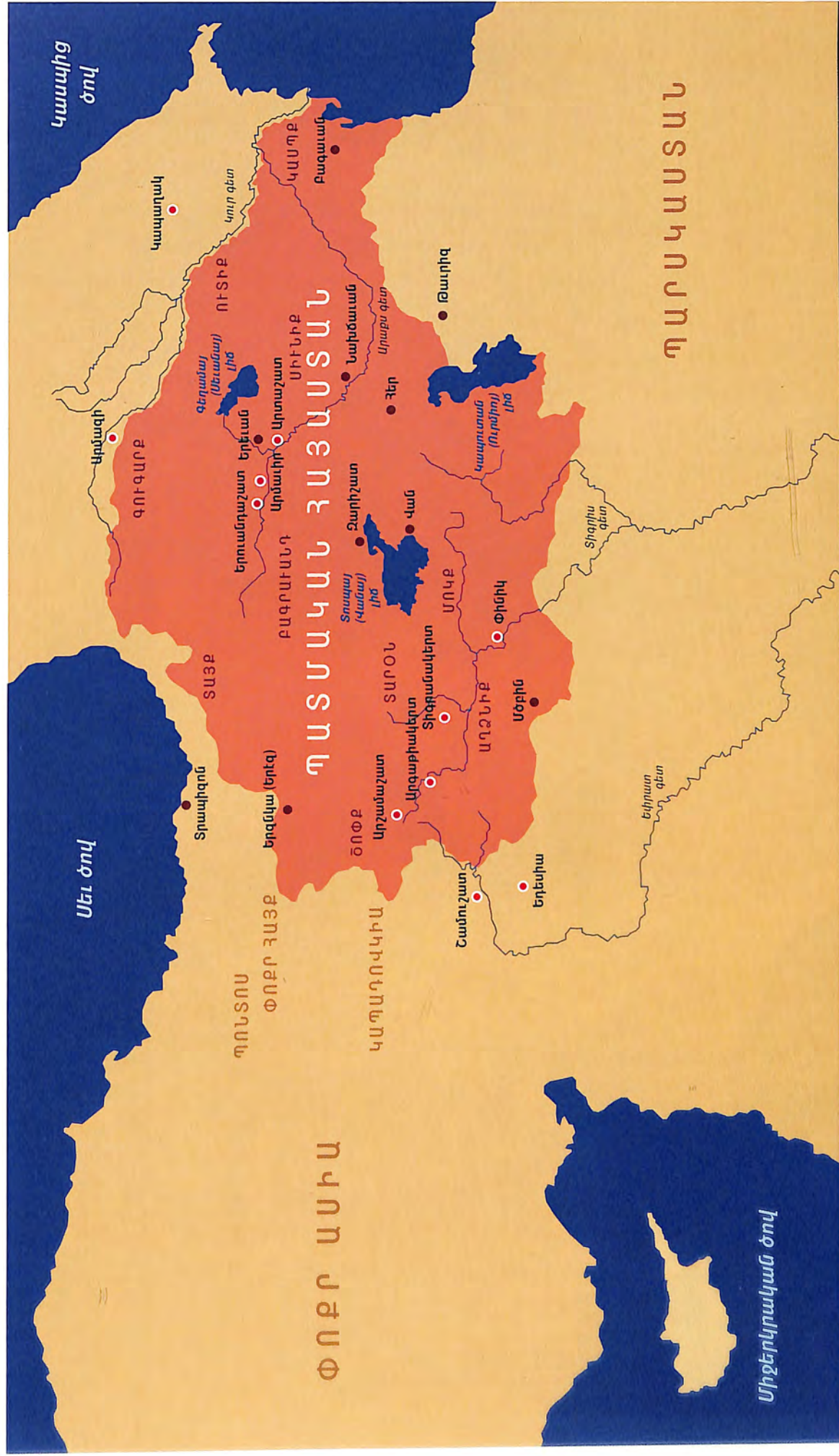
Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք, զանոնք լաւ սորվելու համար: Այս բառերը հետագայ դասերուն մէջ ալ պիտի գործածուին, քանի որ առանց անոնցմէ շարերուն, Հայ Դատի նիւթը կարելի չէ բացատրել:

- զանգուածային - մեծ բազմութեամբ (զանգուած = մարդոց բազմութիւն)
- արտագաղթ - հայրենիքէն հեռանալ
- բռնապետութիւն - ուժի միջոցով պարտադրուած իշխանութիւն
- առնչուիլ - կապ ունենալ, կապուիլ
- հակամարտութիւն - իրարու հետ երբեք չհամաձայնիլ, դէմ առ դէմ կռուիլ
- առեւանգել - մարդ գողնալ, հակառակ ծնողներու կամքին՝ պզտիկը փախցնել
- դրդապատճառ - մղում տուող պատճառ մը
- ընդերք - երկրին խորերը գտնուող նիւթեր, հանքեր
- հովանաւորութիւն - պաշտպանութիւն եւ քաջալերանք

Քարտեւը ամբողջ աշխարհը ցոյց կու տայ իր իննգ երկրամասերով: Կրնա՞ս գտնել Սեւ ծովը, Կասպից ծովը, Թուրքիան եւ Ռուսաստանը (մօտաւոր կերպով նախկին Խորհրդային Միութիւնը): Եթէ կրցար գտնել, ուրեմն շրջապատած ես Հայաստանը: Տես, թէ ո՞րքան փոքր տարածութիւն ունի Հայաստանը աշխարհի մէջ: Բայց մտածէ՛, թէ ինչպիսի՜ ուժ կը ներշնչէ ան մեզի, եւ ո՞րքան ինն պատմութիւն ու հարուստ մշակոյթ ունի այդ փոքր տարածութեան մէջ պարփակած:

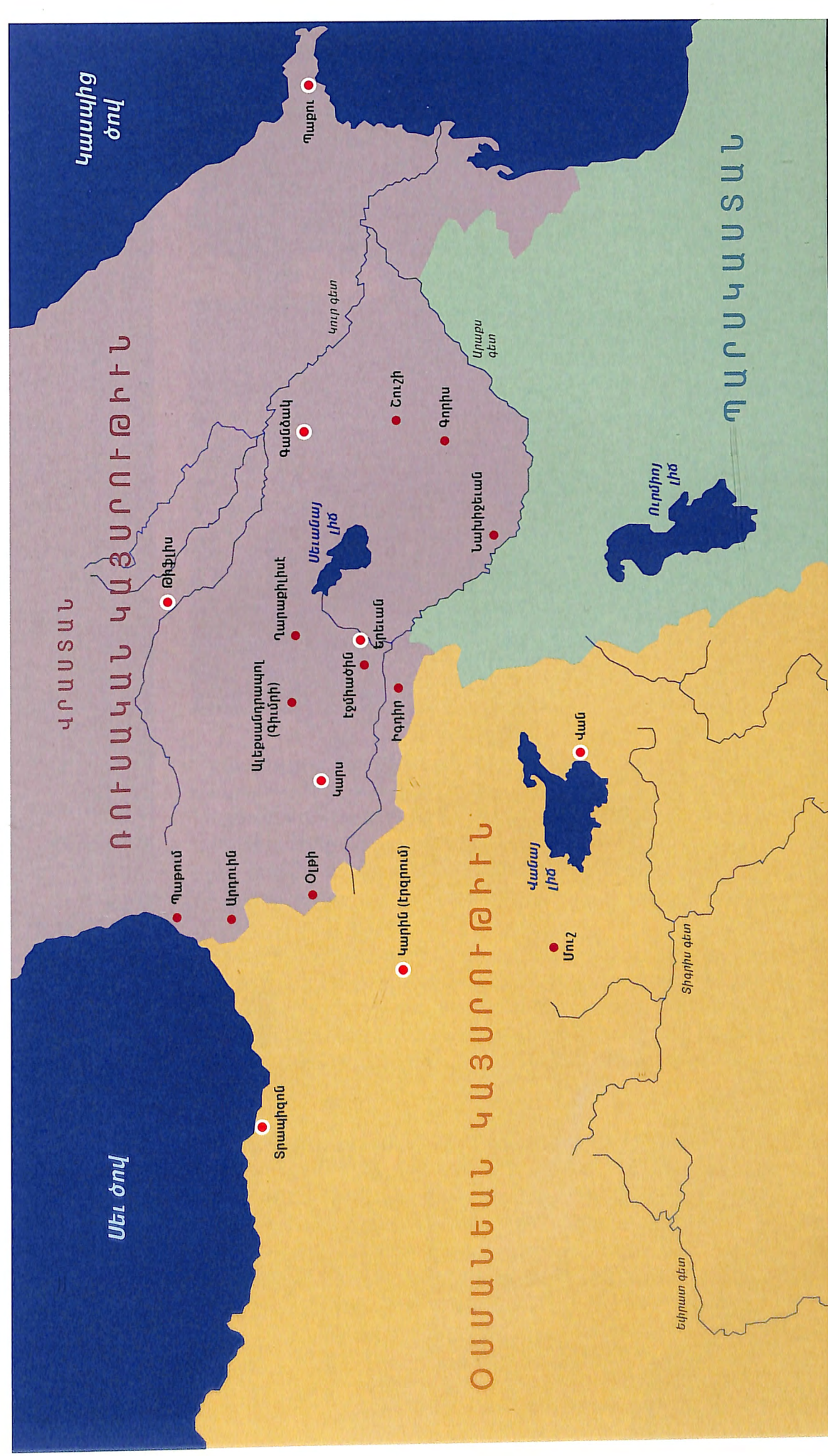
Քարտեւը պատմական Հայաստանը ցոյց կու տայ երուանդունի եւ Արտաշէսեան թագաւորութիւններու շրջաններուն (Ն.Ք. 401 - Յ.Տ. 1): Անոր մէջ կը գտնուին Վանայ լիճը (Տոսպայ լիճ), Ուրմիոյ Լիճը (Կապուտան լիճ), Սեւանայ լիճը (Քեղամայ լիճ), եւ ան ծածկայ ունի դէպի Կասպից ծով: Ներկայ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքին մէջ կը գտնուի Սեւանայ լիճը միայն:

ՔԱՐՏԵՍ

3

Մինչև 18-րդ դարու վերջերը հայկական հողերը բաժնուած էին Պարսկական եւ Օսմանեան կայսրութիւններուն միջեւ։ Այս քարտեղը ցոյց կու տայ Երեւանի, Նախիջեւանի եւ Ղարսքաղի պարսկական խանութիւնները։

ՔԱՐՏԵՍ

4

19-րդ դարու ռուս-պարսկական եւ ռուս-թրքական պատերազմներուն որպէս հետեւանք, հայկական հողերն մաս մը ցարական կայսրութեան կցուեցան։

Այս քարտեզը ցույց կու տայ Արեւելահայաստանը՝ ցարական իշխանութեան տակ: Վարչական բաժանումները կատարուած են առանց տարածքային փոփոխութեան:

ՔԱՐՏԵՍ
5

1Ա

Հայկական Հարցին Եւթիւնը

Երբ ժողովուրդ մը ենթարկուած է անարդարութեան, երբ անոր իրատւոյնները ռանակոխ եղած են, երբ բռնութեամբ խլուած է անոր հայրենիքը, այդ ժողովուրդը դատ ունի: Այդ ժողովուրդը պիտի պայքարի՝ իր դատին արդար լուծման հասնելու համար: Հայ ժողովուրդը այդպիսին է:

Հայկ Նահապետը
կը խորհրդանշէ
հայ ժողովուրդի
տեւական
պայքարը՝ ի խնդիր
ազատութեան եւ
արդարութեան:

Հայոց պատմութիւն, թէ՛ Հայ Դատ - Հայոց պատմութեան մեր դասագիրքերուն մէջ մեր ժողովուրդի անցեալին մասին ստրված ենք արդէն: Ստրված ենք պատմութիւնը յաղթանակներու եւ պարտութիւններու: Այժմ, աւելի հասունցած ու աւելի գիտակից դարձած, պիտի ստրվինք, թէ ինչո՞ւ դատ ունինք, ուրկէ՞ կու գայ Հայկական Հարց կամ Հայ Դատ կոչուածը, որ դասանիւք ըլլալէ աւելի, մեզի համար պիտի ըլլայ զգացողութիւն, գիտակցութիւն ու նուիրում:

Հայ Դատի պատմութիւնը, պատմութիւնն է արդարութեան եւ ազատութեան համար մեր ժողովուրդին մղած պայքարին: Հայ Դատը ամբողջութիւնն է մեր պահանջատիրութեան: Հայկական Հարցին զարգացման, անցած փուլերուն եւ անոր ճամբան գծող կարեւոր դէպքերուն եւ երեւոյթներուն մասին ստրվելով է, որ պիտի կարենանք ըմբռնել մեր ներկայ իրավիճակը:

Հայ Դատը այսօր - Հայ Դատ գոյութիւն ունի այսօր եւս, քանի որ հայ ժողովուրդը տակաւին չէ կրցած տիրանալ պատմականօրէն իրը եղող բոլոր հողերուն եւ անոնց վրայ ազատօրէն ապրելու իրաւունքին: Պատմական Հայաստանի մէկ մեծ մասը պարպուած է հայերէ եւ կը մնայ Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ: Այսօրուան Թուրքիան նախորդող՝ Օսմանեան կայսրութեան կառավարութիւնը Արեւմտահայաստանէն դուրս քշած է այդ հողերուն վրայ 3000 տարիներ ապրած ու մշակոյթ ստեղծած հայութիւնը: Փճացուցած է՝ սպաննած կամ տեղահանած, կայսրութեան հայ բնակչութիւնը:

Հայ Դատի պայքարի ճամբան - Այսօր, Թուրքիա կ'ուրանայ Հայ Դատին տուն տուող իրողությունը եւ կը մերժէ որեւէ հատուցում կատարել: Հայ Դատի պայքարը այսօր այդ ուղղութեամբ կը զարգանայ:

Իրոյնք Գալու է մի օր, Ժամանակ,
Տեանել **Աստի** Գլխին մի դուռակ,
Եվ ահա կողմից **պանդուխտ հայաւելք**
Դիմել դեպ յուրեանց սիրուն հայրենիք:

Յակոբ Բաթթի

Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկումէն եւ Հայաստանի խորհրդայնացումէն (1920) ետք, հայկական հողերը բաժնուեցան դրացի հանրապետութիւններուն միջեւ: Խորհրդային Հայաստանը, որ Խորհրդային Միութեան մաս կը կազմէր եւ ենթակայ էր կեդրոնին (Մոսկուայի) վարած քաղաքականութեան, հնարաւորութիւն չունէր Հայ Դատի պայքար տանելու: Հայ Դատի պայքարը կը տարուէր Սփիւքի մէջ՝ Սփիւքի քաղաքական կազմակերպութիւններուն, մանաւանդ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ստեղծած Հայ Դատի յանձնախումբերուն միջոցով:

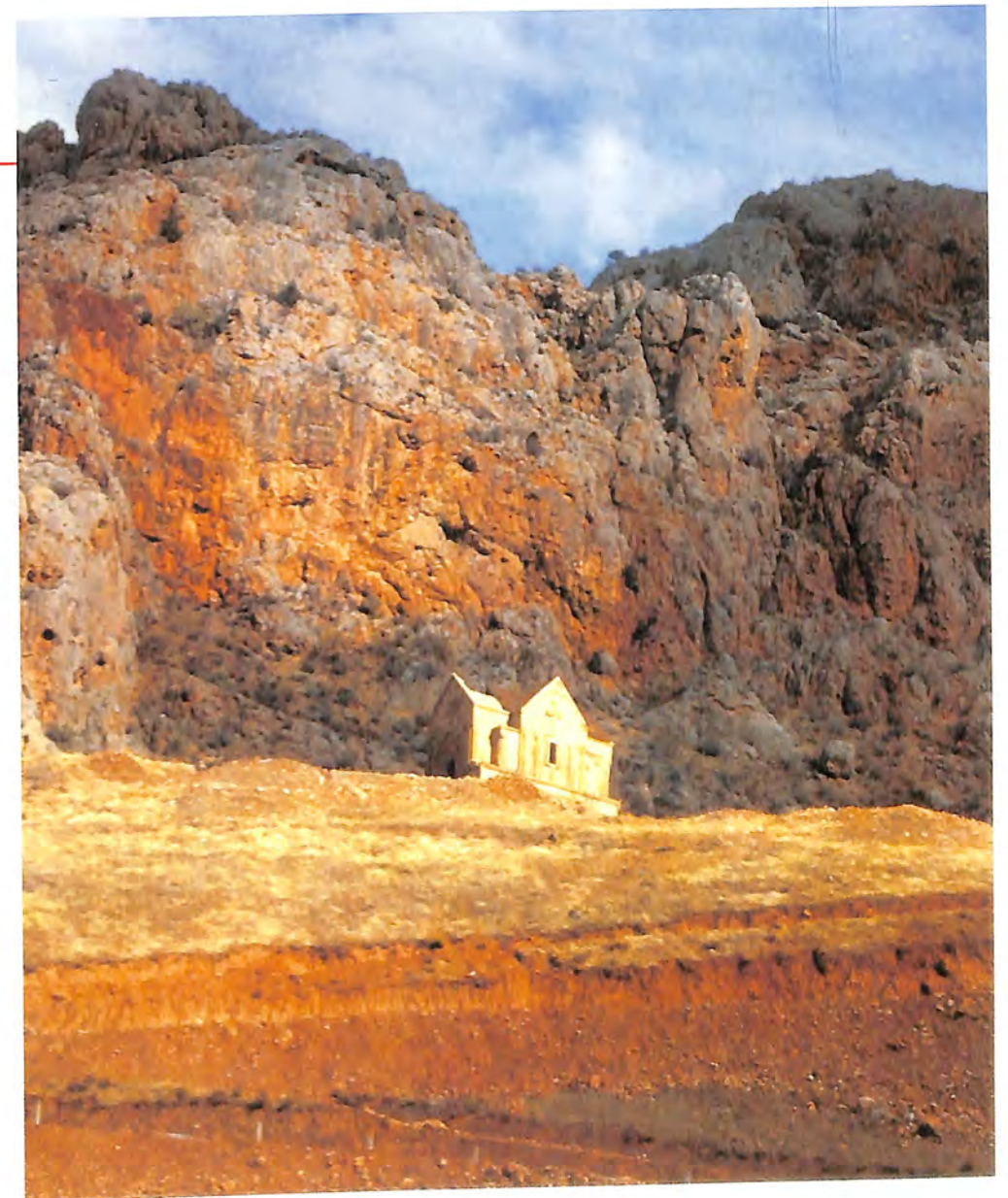
Հայաստանը հիմա վերագտած է իր անկախութիւնը եւ կրնայ պայքարիլ իր իրաւունքներուն, իր բռնագրաւուած հողերուն վերատիրանալու համար: Արցախի ազատագրական պայքարը մէկ երեսն է Հայ Դատի պայքարին:

Այս բոլորը միւթեր են, որոնք Հայ Դատի երեք դասագիրքերը կը կազմեն, եւ անոնց մասին պիտի սորվինք աստիճանաբար:

Շարքումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ պէտք է սորվինք Հայ Դատի մասին:
2. Ի՞նչ կը նշանակէ Հայ Դատի պատմութիւն:
3. Խորհրդային Հայաստանը ինչո՞ւ չէր կրնար Հայ Դատի պայքար տանիլ:
4. Ինչո՞ւ կ'ըսենք, թէ Հայաստանը այսօր կրնայ պայքարիլ. եւ ի՞նչ պայքար կրնայ տանիլ:

Լեռնային Աշխարհ
- Հայաստան

Հայկական Հարցին Ծագումը - Հայկական Հարցը Արեւելեան Հարցին Ծիրին Մէջ

Հայոց պատմութեան մեր դասերուն մէջ սորվեցանք արդէն, որ Հայաստանի թագաւորութիւններուն անկումէն (11-րդ դար) եւ Կիլիկիոյ Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումէն (14-րդ դար) ետք, հայ ժողովուրդը կորսնցուց իր անկախութիւնը: Հետեւաբար, ան կորսնցուց նաեւ իբրեւ ազգ միատեղ ու ազատ ապրելու իր իրաւունքը:

Լեռներու վրայ
կառուցուած այս
անառիկ ամրոցները
Կիլիկիոյ հայութեան
պաշտպանը
հանդիսացան
թշնամիներու
յարձակումներուն դէմ:

Հայկական Հարցին արմատները - Բագրատունիներու թագաւորութեան անկումին եւ Անիի կործանման հետեւեցաւ հայ ժողովուրդի առաջին *զանգուածային արտագաղթը*: Այնուհետեւ, թուրք ցեղերու շարունակական յարձակումներէն եւ օսմանեան *բռնապետութեան* տարածած սարսափներէն փախուստ տալու համար, մեծ թիւով հայեր ձգեցին իրենց հողը, տունը, հայրենիքը, եւ գաղթի ճամբան բռնեցին: Հայերու գաղթը պատճառ դարձաւ, որ թուրք ցեղերը աւելի դիւրութեամբ տիրանան հայկական հողերուն. իսկ այն հայերը, որոնք իրենց հողին վրայ մնացին, հետզհետէ աղքատացան ու տիրող թուրք ցեղերուն ստրուկը դարձան:

Պէտք է յիշել, որ օսմանեան տիրապետութիւնը կարենոր արմատն է Հայկական Հարցին, բայց ոչ ամբողջ հիմքը: Մենք արդէն գիտենք 16-րդ դարու թուրք-պարսկական եւ ապա 18-19-րդ դարերու ռուս-պարսկական եւ ռուս-թրքական պատերազմներուն մասին: Այդ պատերազմները մեծ մասամբ հայկական հողերու վրայ մղուեցան, եւ կողմերը իրենց միջեւ բաժնեցին հայկական հողերը: Ուրեմն Հայկական Հարցը *կ'առնչուի* ոչ միայն օսմանեան, այլ նաեւ ցարական եւ պարսկական պետութիւններուն:

Արեւելեան Հարց - Արեւելեան Հարց գոյութիւն ունի այն ատենէն ի վեր, երբ թուրք ցեղերը Մերձաւոր Արեւելքի վրայ յարձակեցան եւ իրենց բռնապետութիւնը տարածեցին հոն: Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդները կորսնցուցին իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը եւ իրենց հայրենիքին մէջ նոր իշխողներուն ստրուկները դարձան:

Կոստանդնուպոլսոյ
բիւզանդական
մշակոյթի
կոթողներէն՝ Սուրբ
Սոֆիայի տաճարը
(Hagia Sophia), որ
օսմանեան
տիրապետութեան
շրջանին մզկիթի
վերածուեցաւ:

Վանայ լիճը եւ
Սիւսիան սարը
Թուրքիոյ տարածքին
մէջ կը գտնուին:
(Գործ՝ Փանոս
Թերլեմէզեանի)

Արեւելեան Հարցը եւրոպական պետութիւններու ուշադրութեան առարկան դարձաւ այն ատեն, երբ Ռուսիա դէպի Մերձաւոր Արեւելք շարժեցաւ: Այդ առիթով, աւելի շեշտուեցաւ եւրոպական պետութիւններու միջամտութիւնը Օսմանեան կայսրութեան ներքին հարցերուն: Այսպիսով, անոնք աւելի լաւ ճանչցան կայսրութեան քրիստոնէայ ժողովուրդներուն իրավիճակը: Եւրոպական պետութիւնները օգնեցին այդ ազգերուն՝ իրենց ազատագրական պայքարին մէջ, բայց երբեք չմոռցան Օսմանեան կայսրութեան մէջ իրենց շահերը հետապնդել:

Արեւելեան Հարցը եւրոպական պետութիւններու ուշադրութեան առարկան մնաց մինչեւ Պալքանեան Պատերազմները (1912-13), որոնց իբրեւ արդիւնք, օսմանեան լուծէն ազատագրուեցան Մակեդոնիան, Ալպանիան եւ յունական որոշ կղզիներ: Արեւելեան Հարցը շարունակուեցաւ նախ՝ Առաջին Աշխարհամարտին ընթացքին, երբ Դաշնակից պետութիւնները Օսմանեան կայսրութիւնը մասնատելու գաղտնի համաձայնութիւններ կը կնքէին (1916), ապա նաեւ՝ երբ պատերազմէն ետք կայացած Փարիզի խորհրդաժողովին (1920-21), Սեւրի դաշնագիրով Օսմանեան կայսրութիւնը կը մասնատէին: Լօզանի դաշնագիրով, 1923-ին, եւրոպական պետութիւնները հաստատեցին Մուսթաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիան, եւ մոռցուեցաւ նախկին Օսմանեան կայսրութեան փոքրամասնութիւններու դատը: Մոռցուեցաւ նաեւ Արեւելեան Հարցը:

Հայկական Հարցին առնչութիւնը Արեւելեան Հարցին հետ - Հայկական Հարցը մէկ մասնիկն է Արեւելեան Հարցին. եւ քանի գոյութիւն ունեցած է օսմանեան բռնապետութենէն ազատագրուելու ժողովուրդներու պայքարը, գոյութիւն ունեցած է այդ առնչութիւնը: 1877-78-ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, երբ յաղթական Ռուսիան իր գրաւած հայկական հողերուն մասին պայմանագիր կը կնքէր, Հայկական Հարցը ուշադրութեան առարկայ դարձաւ, բայց լուծումի չհասաւ: Հայկական Հարցը ուշադրութեան առարկայ մնաց, երբ Ա. Աշխարհամարտին ընթացքին օսմանեան կառավարութիւնը հայերը կը բնաջնջէր եւ Արեւելեան Հարցին թրքանպատ լուծումը կը հետապնդէր: Այս բոլորին մասին պիտի սորվինք հետագային: Գիտնանք սակայն, որ եթէ այսօր այլեւս չի խօսուիր Արեւելեան Հարցին մասին, այնուամենայնիւ, գոյութիւն ունի Հայկական Հարցը, որ տակաւին իր արդար լուծումին կը սպասէ:

Հարցումներ

1. Հայերը ինչո՞ւ իրենց հայրենիքը ձգեցին ու հեռացան, ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ այդ գաղթը: Կրնա՞ք արդարացնել անոնց ըրածը:
2. Արեւելեան Հարցը հայերուն հետ ի՞նչ կապ ունի, ինչպէ՞ս վերջ գտաւ Արեւելեան Հարցը:

Օսմանեան Լուծին Տակ Ապրող Հայ Ժողովուրդին Իրավիճակը

Հայոց Պատմութեան դասագիրքերուն մէջ սորվեցանք, թէ ինչպէ՛ս Հայաստանը բաժնուեցաւ օսմանեան եւ պարսից կայսրութիւններուն միջեւ: Սորվեցանք, թէ հայ ժողովուրդը օտար բռնակալ տիրապետութեան տակ կը տառապէր եւ այնքան ստորկամիտ դարձած էր, որ կորսնցուցած էր նոյնիսկ լաւին ձգտելու, իր իրաւունքները պաշտպանելու կարողութիւնը:

Օսմանեան տիրապետութիւն - Օսմանեան կայսրութիւնը, իր կազմաւորման օրէն, որպէս երկրին կառավարման օրէնք, *Հարիաթին* (խալամական օրէնքներու գիրքը), այսինքն՝ Աստուծոյ օրէնքներուն կը հետեւէր: Ըստ այդ հասկացութեան, ոչ-խալամ ժողովուրդները շեղած էին Աստուծոյ օրէնքներէն, անհաւատ էին (*կեաւուր*) եւ պէտք չէր զանոնք իսլամներուն հետ հաւասար դասել: Այդ դրուածքէն է ահա ծագումը հայ եւ թուրք *հակամարտութեան* եւ անկէ սնունդ կ'առնէ Հայկական Հարցը:

Ոչ-խալամ ժողովուրդները, ուրեմն, երկրորդ կարգի քաղաքացի կը համարուէին եւ իրաւունքներէ զուրկ հպատակներ (*ռայա*) էին: Իրենց տրուած շատ սահմանափակ իրաւունքները պաշտպանելու համար ալ, անոնք պարտաւոր էին սուլթանին յաւելեալ տուրքեր վճարել:

Օսմանեան կայսրութեան միլլէթները - Իր իրական կայսրութիւնը ղեկավարելու համար, Սուլթան Մուհամէտ Բ. (1451-1481) միլլէթներու կառուցը ստեղծեց: Կայսրութեան ոչ-խալամ ժողովուրդները ըստ կրօնքի բաժնեց եւ ինքնաղեկավարման իրաւունք տուաւ իւրաքանչիւրին: Միլլէթները կը ղեկավարէին կրօնական պետերը: Գոյութիւն ունէին երեք միլլէթներ, ուղղափառ քրիստոնեաները (յոյն, պուկար, սերպ, ռումանացի), հրեայ միլլէթը եւ հայերը: Ըստ այս դրուածքին, բաժանումը ազգային չէր, այլ կրօնական: Ուրեմն, կայսրութեան հայ բնակչութիւնն ալ ճանչուեցաւ ոչ թէ իբրեւ ազգային, այլ՝ կրօնական փոքրամասնութիւն, ղեկավար ունենալով Պոլսոյ պատրիարքը: Այսպիսի բաժանումով, թուրքերը, որոնք կայսրութեան մէջ մեծ թիւ չէին կազմեր, միացուեցան իսլամ միւս ժողովուրդներուն եւ իսլամները իրենց ամբողջութեան մէջ դարձան մեծամասնութիւն:

Խտրականութիւն - Փոքրամասնութիւնները խտրական օրէնքներու ենթակայ էին: Անոնք յաւելեալ հարկեր կը վճարէին: Բանակի մէջ ծառայելու իրաւունք չունէին, ասոր փոխարէն ընտանիքի իւրաքանչիւր մանչ

Թուրք ընտանիք մը

զաւակին դիմաց յատուկ հարկ (տուրք) կը վճարէին: Փոքրամասնութիւնները դատարանին առջեւ վկայութիւն տալու իրաւունք չունէին: Մահմետականի մը հետ դատ ունենալու պարագային՝ շահողը բնականաբար մահմետականը կ'ըլլար, որովհետեւ դատարանը իսլամական օրէնքին հիմամբ կը գործէր: Կառավարութիւնը քրիստոնեայ հպատակներու լաւագոյն զաւակները մանուկ հասակին *կ'առեւանգէր* ու մահմետական կը դարձնէր զանոնք: Այդ մանուկները, առանց իրենց քրիստոնեայ ըլլալու յիշողութիւնը ունենալու, կը դաստիարակուէին սուլթանին ծառայելու եւ անոր ճշդած յատուկ առաքելութիւնները կատարելու համար: Անոնք *եւնի-չերիներ* կը կոչուէին եւ աւելի ուշ հռչակաւոր դարձան իրենց վայրագ ու արիւնարբոյ արարքներով: Եւնիչերիներու բանակը միայն 1828-ին լուծարքի ենթարկուեցաւ:

Կեղերում եւ շահագործում - Խտրական այս դրութեան առաջին շրջանին, թէեւ փոքրամասնութիւնները նախանձելի վիճակ չունէին, բայց գոնէ անոնց կեանքին վտանգ չէր սպառնար: Սուլթաններու իշխանութիւնը զօրաւոր էր եւ երկիրը կարգ ու կանոն ունէր, բայց երբ իշխանութիւնը տկարացաւ, փոքրամասնութիւններուն դէմ հալածանքը սաստկացաւ:

Հայ գիւղացին ենթարկուած էր թուրք եւ քիւրտ իսլամական ցեղերու շարունակական յարձակումներուն: Անոնք գիւղացիին ունեցածը կը կողոպտէին, կիներն ու աղջիկները կ'առեւանգէին, կը կոտորէին: Կառավարութիւնը չէր միջամտեր, տակաւին, երբեմն ալ իր զօրքով կողոպուտին ու կոտորածին կը մասնակցէր:

Բարենորոգումներ - Եւրոպական պետութիւնները, որոնք մեծ ձեռնարկութիւններ ունէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ, կայսրութեան խաղաղութիւնը պահպանելու եւ ներքին կեանքը կարգաւորելու նպատակով սուլթանին պարտադրեցին բարենորոգումներ (*Թաւնգիմաթ*) կատարել: 1839-ին հռչակուած *Հաթթը Շերիֆը* եւ 1856-ին հռչակուած *Հաթթը Հիւմայունը* ազատութիւն եւ իրաւունքներու մէջ հաւասարութիւն կը խոստա-

Սարալանջին հայկական միջնադարեան գիւղ մը

նային կայսրության բոլոր հպատակներուն՝ առանց կրօնքի կամ ազգութեան խտրութեան: Բարենորոգումները արդիւնք չունեցան, խոստումները չկատարուեցան, բայց հայը սկսաւ այդ ազատութեան, այդ հաւասարութեան ձգտիլ: Թանգիմաթի շրջանը հայ ժողովուրդի Ջարթօնքին կը զուգադիպէր:

Շարցումներ

1. Տեսանք թէ ո՛րն են Հայկական Հարցին արմատները. կրնա՞ք ըսել, թէ ինչո՞ւ աւելի շեշտուեցաւ եւ երբեք չլուծուեցաւ Հայկական Հարցը:
2. Միլլէթներու դրուածքը ի՞նչ առաւելութիւն ունեցաւ թուրքերուն համար. եւ ի՞նչ էր հետեւանքը հայերուն համար:
3. Ըստ կարգ մը պատմաբաններու, հայ մանուկներու առեւանգումը այդ մանուկներուն համար լաւ բան էր, քանի որ կառավարութիւնը անոնց լաւագոյն կրթութիւնը կու տար եւ բարձր պաշտօններու կը հասցնէր զանոնք: Դուք ի՞նչ կը կարծէք:
4. Սուլթաններուն տկարացումը ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ հայերու վիճակին վրայ:
5. Բարենորոգումները ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան հայերուն վրայ:

Հայ գեղջկուհիներ

Ռուսական Գերիշխանութեան Տակ

Կովկաս մուտք գործելով, Ռուսիա սահմանակից դարձաւ Օսմանեան կայսրութեան եւ կարեւոր դերակատար՝ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Յստակ է, որ ռուս ցարերը հայ եւ վրացի քրիստոնեայ ժողովուրդները ազատելու համար չէր, որ դէպի հարաւ շարժեցան: Անոնք իրենց երկրին շահերը կը հետապնդէին:

Միւնիքը թուրքերու յարձակումներէն պաշտպանող Դաւիթ Բէկի յուշարձանը Ղափանի մէջ

Ռուսիոյ շահերը Կովկասի մէջ - Իսլամական բռնապետութեան տակ տառապող քրիստոնեաներուն ազատագրումը կրնար *դրդապարճաւ* մը ըլլալ միայն. բայց Կովկաս իջնելով, Ռուսիա դէպի Մերձատուր Արեւելք իր ճամբան կը հարթէր: Ան կ'օգտուէր նաեւ Կովկասի հարուստ *ընդերքէն*, որ մեծ նշանակութիւն ունէր Ռուսիոյ տնտեսութեան համար: Ռուսիոյ շրջիւմը հարաւի ժողովուրդներուն հետ, իր ազդեցութիւնը ունեցաւ ռուսական մշակոյթին վրայ:

Քրիստոնեաներուն նկատմամբ ցարերու վարած քաղաքականութենէն յաճախ օգտուեցան հայերը, բայց եղան նաեւ յուսախաբութիւններ: Այս յուսախաբութիւններուն պատճառը այն էր, որ հայ հոգեւորական եւ աշխարհական ղեկավարները, քաղաքականութեան աղտոտ խաղերէն անտեղեակ, զգացական եւ անիրապաշտ կերպով կը մօտենային հարցերուն: Իր շահերը հետապնդող օտար պետութիւնը պէտք չէ մեղադրել, այլ պէտք է իրականութենէն դասեր քաղել:

Յառաջդիմութիւն եւ բարգաւաճում - Յարական գերիշխանութիւնը օրհնութիւն էր պարսկական եւ օսմանեան տիրապետութեան տակ զրտնուող հայ ժողովուրդին համար: Քրիստոնեայ երկրի մը իշխանութեան տակ ապրիլը անկասկած աւելի նպաստաւոր էր: Ռուսիա Կովկաս բերած էր կարգ ու կանոն եւ կեանքի ապահովութիւն: Կովկաս բերուած գիւղատնտեսական արդիական միջոցները յառաջդիմութիւն եւ աւելի մեծ հասոյթ ապահովեցին հայ գիւղացիին: Նոյնիսկ գոյութիւն ունէր հեռանդր կարը ազգային անկախութեան, կամ առնուազն՝ ինքնավարութեան:

Արցախի մէջ Գանձասարի վանքը 18-րդ դարու հայ ազատագրական պայքարի կեդրոն եղած է:

Ճիշդ է որ զինուորական պարտադիր ծառայությունը միայն 1886-ին ի գործ դրուեցաւ, բայց սկիզբէն ալ հայերը, բանակին մէջ զինուորագրուելով կամ կամաւորական գումղերով, պատերազմներու մասնակցեցան: Ռուսական բանակը հայերու համար զինուորական կարեւոր վարժարան մը եղաւ:

Խտրականութիւն եւ ռուսացման քաղաքականութիւն - Ռուսական իշխանութիւնը բերած էր նաեւ խտրական վերաբերում դէպի փոքրամասնութիւնները, ու տակաւին՝ ռուսացման քաղաքականութիւն:

Նախիջեւանի ու Երեւանի գրաւումէն ետք, զանոնք իրարու միացնելով, ցարական կառավարութիւնը «Հայկական Մարզ»ը ստեղծեց: «Հայկական Մարզ»ը պիտի ըլլար հիմքը ինքնավար Հայաստանին: Այս հեռանկարէն ոգեւորուած, Ներսէս արք. Աշտարակեցիին հայկական կամաւորական գումղեր կազմած էր եւ ինք անձամբ, խաչը ձեռքին անոնց առջեւէն քալելով, պատերազմին մասնակցած էր: Շուտով յստակ դարձաւ, սակայն, որ անկախ Հայաստանի հեռանկարը պիտի չիրականանար. Աշտարակեցիին Բեսարապիա աքսորուեցաւ:

1840-ին «Հայկական Մարզ»ը ջնջուեցաւ, իսկ 1849-էն ետք Երեւանը իր շրջակայքով Ռուսիոյ մէկ պարզ նահանգը դարձաւ: 1867-ին, Ալեքսանդր Բ. ցարին օրով, Կովկասը նոր բաժանումներու ենթարկուեցաւ: Ըստեղծուեցաւ Ելիզաւետպոլի նահանգը, որուն մէջ առնուեցան մաս մը Երեւանի նահանգէն, Ղարաբաղի հայապատկան հողերը՝ ամբողջութեամբ, եւ ասոնց հետ՝ Մուղանի դաշտը, որ ամբողջովին իսլամական դիմագիծ ունէր: Այսպիսով գործադրուեցաւ Ղարաբաղը հայկական հողերէն անջատ պահելու ու անոր ազգային դիմագիծը խախտելու ռուսական քաղաքականութիւնը, որ շարունակուեցաւ խորհրդային շրջանին եւս:

Հայ Եկեղեցին եւ «Պոլոժենիէ» - 1836-ին հռչակուած այս կանոնագրութիւնը կը ճշդէր ցարական կառավարութեան յարաբերութիւնները հայերու եւ Հայկական Եկեղեցիին հետ: Կաթողիկոսը հոգեւոր ղեկավարի դեր ունէր միայն: Եկեղեցւոյ եւ հայ համայնքի գործերուն վերաբերող որոշումները կը տրուէին Էջմիածինի Սինոտին կողմէ, որուն մաս կը կազմէր Ռուսիոյ ներքին գործերու նախարարութեան ներկայացուցիչը եւ իր որոշիչ խօսքը ունէր: Հայկական վարժարաններ կրնային գոյութիւն ունենալ միայն եկեղեցիին *հովանաւորութեան* տակ: Ուրեմն, անոնց դասացուցակն ալ կը վաւերացուէր ներքին գործերու նախարարութեան կողմէ: Այդ պատճառով գոցուեցան կարգ մը վարժարաններ: Միւսներուն մէջ կրճատուեցան հայերէնի դասաժամերը: Ըստ «Պոլոժենիէ»ի, ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ ալ որոշիչ խօսք ունէր Ռուսիոյ կառավարութիւնը:

Այս բոլորին նպատակն էր վերցնել Հայկական Եկեղեցին՝ իբրեւ հայ ժողովուրդի ազգային դիմագիծը պահող հաստատութիւն, եւ հայ ժողովուրդը ռուս ուղղափառ եկեղեցւոյն հպատակեցնել, այսինքն՝ ռուսացնել:

Յարական կառավարութիւնը Կովկասի մէջ աւելի մեծ հնարաւորութիւններ կու տար թաթարներուն ու կը պաշտպանէր զանոնք: Պատճառը այն էր, որ թաթարները այն ատեն կազմակերպուած ազգութիւն չէին եւ ռուսական քաղաքականութեան դէմ խոչընդոտ չէին ներկայացներ:

2142-2008

Ղարաբաղեան
համայնապատկեր

Շարքումներ

1. *Դէպի հարաւ տարածուելու մէջ ռուսերը ի՞նչ շահ ունէին, իսկ ռուսերու ներկայութենէն ինչպէ՞ս օգտուեցան հայերը:*
2. *Ռուսական բանակին մէջ ծառայելով, հայերը ի՞նչ շահեցան:*
3. *«Հայկական Մարզ»ի ստեղծումը ի՞նչ նշանակութիւն ունէր եւ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:*
4. *Պոլոժենիէն ի՞նչ իմաստ ունէր Հայոց Եկեղեցիին եւ հայկական վարժարաններուն համար: Կառավարութիւնը ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէր:*
5. *Կառավարութիւնը ինչո՞ւ կը հովանաւորէր թաթարները:*

Հայկական Հարցին Հիմքը Կազմող Յղացքներ

2

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Հայ Դատի մասին աւելի ամբողջական գաղափար կազմելու համար, զայն պէտք է դիտել նաեւ համաշխարհային ծիրի մէջ: Ասիկա մեզի ցոյց կու տայ, թէ ի՞նչ հիմունքներ ունի եւ մարդկային ի՞նչ սկզբունքներ են, որ Հայ Դատը կը պաշտպանեն: Պիտի տեսնենք, թէ հայ ժողովուրդն ալ, ինչպէս այլ ազգեր, պէտք է ունենայ իր ազգային ինքնորոշման իրաւունքը, եւ օրինական ու տեղին է անոր պայքարը՝ այդ իրաւունքը ձեռք բերելու համար: Այս դասանիւթով պիտի սորվինք, թէ որո՞նք են այն հասկացութիւնները, որ մղած են անհատ մարդը եւ ազգութիւնները՝ իրենց իրաւունքները պաշտպանելու: Այդ հասկացութիւններն են՝ մարդու իրաւունք, ազգութիւն, հայրենիք եւ այլն: Պիտի ծանօթանանք, թէ ընկերվարութիւնը, իբրեւ կարեւոր գաղափարախօսութիւն, ինչպէ՞ս կ'ընկալէ՝ կ'ընդունի կամ կը մերժէ այդ հասկացութիւնները:

Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սորվեցէ՛ք:

Երաշխատրել - խոստումը կատարելու յանձնառու ըլլալ

հանրագիր - ժողովուրդին կողմէ գրաւոր կերպով մատուցուած խնդիր

գաղափարախօսութիւն - (գաղափարաբանութիւն) գաղափարներու, ըմբռնումներու ամբողջութիւն (ideology)

համակարգ - դասաւորում, կառուցուածք մը, որ միացումն է զանազան գործող մասերու (system)

անկապտելիութիւն - որ չի կողոպտուիր, չի խլուիր

վարչակարգ - կառավարման ձեւ (regime)

հարստահարութիւն - ուժի գորութեամբ ճնշել, նիւթապէս շահագործել

մեղսակից - յանցանքին մասնակից

2Ա

Մարդկային Իրաւունք, Իշխանութիւն-Ժողովուրդ Յարաբերութիւն

Ապրելու եւ ազատ կեանք վայելելու մարդուն իրաւունքը բնութեան օրէնքներէն կը բխի: Այդ իրաւունքին հասնելու ձգտումը մարդկային բընագիւն մէջ արմատաւորուած է: Այս իրողութիւնը իր դրսեւորումները գտած է հազարամեակներու մարդկային պատմութեան մէջ: Այս իրողութիւնը նաեւ հիմքը կազմած է իշխողներու եւ հպատակներու միջեւ յարաբերութիւններուն:

Խճանկարը ցոյց կու տայ Պղատոնի վարժատունը Աթէնքի մէջ. ուր ժողովուրդ-կառավարութիւն արդար յարաբերութիւններու սկզբունքները կը ձեւաւորուէին:

Ժողովրդավարութիւն - Անհատին իրաւունքները կարեւորող առաջին յղացքն է, որ ծնունդ առած է Ն.Ք. VI-րդ դարուն, Աթէնքի մէջ: Ժողովրդավարութիւն բառը ուղղակի թարգմանութիւնն է յունարէն *դեմոս* (ժողովուրդ) եւ *կրաչոս* (իշխանութիւն) արմատներէն կազմուած բառին, որ ժողովուրդի իշխանութիւն կը նշանակէ (democracy):

Ժամանակի ընթացքին, ժողովրդավարութիւն յղացքին իմաստը կազմող տարրերը փոփոխութիւն կրած են: Նոյնիսկ այսօր, այս հասկացութիւնը տարբեր երկիրներու մէջ տարբեր սկզբունքներ կ'ընդգրկէ: Յամենայն-դէպս, քանի մը հիմնական սկզբունքներ նոյնը կը մնան բոլորին համար:

Ժողովրդավարությունը տակաին կը շարունակէ մնալ որպէս իտէալ վարչաձեւ, հոգ չէ թէ մեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է այս հասկացութիւնը:

Ժողովրդավարութեան յատկանիշները - Ժողովրդավարութիւն հասկացութեան կարեւոր սկզբունքներէն են՝

ա. Խօսքի ազատութիւնը - Ժողովրդավարութիւնը *կ'երաշխատրէ* խօսքի, մամլոյ, հանրահաւաքներու եւ *հանրագրերու* ազատութիւնը:

բ. Ազատ ընտրութիւններ - Որեւէ երկրի մէջ ընտրութիւնները պէտք է ըլլան ազատ, հաւասար եւ գաղտնի: Ընտրելու իրաւունք ունին որոշ տարիքի հասած բոլոր քաղաքացիները՝ առանց սեռի, կրօնքի եւ ազգութեան խտրութեան:

գ. Մեծամասնութեան օրէնքը եւ փոքրամասնութեան իրաւունքը - Որոշումները կը տրուին մեծամասնութեան ձայնով: Սակայն մեծամասնութիւնը պարտի յարգել փոքրամասնութեան իրաւունքները՝ խօսքի, մամլոյ, կրօնքի եւ հաւաքներու: Նաեւ՝ պարտի հաշուի առնել անոր կարծիքը:

դ. Քաղաքական կուսակցութիւններ - Անհրաժեշտ է մէկէ աւելի կուսակցութիւններու գոյութիւնը երկրի մը մէջ: Ընդունելի է ընդդիմադիր կուսակցութիւններու կամ ճակատներու գործունէութիւնը: Ամբողջատիրական երկիրներու մէջ, իշխող կուսակցութիւնը քննադատելը դատապարտելի կը սեպուի:

ե. Ժողովրդավարական սկզբունքներու վրայ կազմուած սահմանադրութիւն - Սահմանադրութիւնը կառավարութեան պարտականութիւնները կը սահմանէ, երկրին օրէնքները եւ զանոնք գործադրելու միջոցները կը ճշդէ: Սահմանադրութիւնը պէտք է վաւերացուի ժողովուրդին կողմէ, ինչ որ կը նշանակէ, թէ իշխանութիւնը ժողովուրդին կը պատկանի:

զ. Հասարակական եւ մասնաւոր կազմակերպութիւններ - Պէտք է գոյութիւն ունենան զանազան կազմակերպութիւններ, որոնք, առանց կառավարութեան հսկողութեան, հանրային, կրթական, կրօնական, հաղորդակցական, բարեգործական եւ այլ գործունէութիւններով զբաղին: Ամբողջատիրական երկիրներու մէջ նման կազմակերպութիւններ կառավարութեան կողմէ կը ղեկավարուին:

Շարքումներ

1. Բնութեան օրէնքները մարդուն ի՞նչ կը թելադրեն, կամ՝ ինչպէ՞ս կ'ուզէ ապրիլ մարդը:
2. Ձեր կարծիքով, խօսքի կամ մամուլի ազատութիւնը որքանո՞վ նպաստաւոր է ժողովրդավար երկրի մը մէջ: Այդ ազատութիւնը կրնա՞յ արդեօք իր վնասներն ալ ունենալ:
3. Ինչո՞ւ կը կարծէք թէ երկրի մը մէջ մէկէ աւելի կուսակցութիւններ պէտք է ըլլան:

«Ազգ» եւ «Հայրենիք» Հասկացութիւնները եւ Անոնց Դերը Պատմութեան Մէջ

Վարդան Չորավարը իր ազգին ու հայրենիքին համար կոռուցաւ եւ այդ զոհաբերումին խորհրդանիշը դարձաւ եկող սերունդներուն համար: (Գործ՝ Գրիգոր Խանջեանի)

Ազգերու ձեւաւորումն ու զարգացումը բնական երեւոյթ մըն է մարդկութեան պատմութեան մէջ: Իսկ թէ ի՞նչ է «ազգութիւն» հասկացութիւնը եւ մարդիկ ինչո՞ւ ազգային զգացումներ կ'ունենան, դժուար է բացատրել: Ինչո՞ւ մարդիկ պատրաստ են իրենց ազգին բարօրութեան եւ որպէս ազգ՝ իրենց հողին վրայ ազատ ու անկաշկանդ ապրելու իրաւունքը պաշտպանելու համար զոհողութիւններ կատարել, մինչեւ իսկ դէպի մահ երթալ:

«Ազգ» հասկացութիւնը - Ազգ կը կոչուի մարդոց կայուն հաւաքականութիւնը, որ կը ձեւաւորուի դարերու ընթացքին՝ բնական ու պատմական նոյն միջավայրին մէջ ապրելով, ինքնուրոյն մշակոյթ ստեղծելով: Դարերու ընթացքին այդ ընդհանրութեան մէջ կը զարգանայ ազգային իւրայատուկ բնատրութիւն, նոյնիսկ ֆիզիքական եւ հոգեբանական մմանութիւններ:

Ազգութեան գաղափարը եւ անոր կապուած հայրենիքի (այսինքն՝ ազգի մը դարեր ապրած բնական ու պատմական միջավայրը) գաղափարը անջնջելի են: Մարդկութեան յառաջդիմութիւնը եւ անոր մշակոյթին ու քաղաքակրթութեան զարգացումը այս գաղափարներուն վրայ հիմնուած են:

Մեր ազգային-քաղաքական գործիչներէն՝ Վահան Նաւասարդեան կը գրէ. «Խորքին մէջ անբաժան են նրանք [ազգ եւ հայրենիք] եւ կազմում են միաձոյլ ամբողջութիւն: Ազգը՝ շարժուն (ոգեդինացած) հայրենիքն է, մինչ հայրենիքը՝ անշարժ (ու նիւթականացած) ազգը: Առանց ազգի՝ հայրենիք չկայ, ինչպէս որ առանց հայրենիքի՝ ազգ չկայ... Մի ժողովուրդ, որ ոչ միայն իր ոտքերի տակ, այլ իր հոգում առյաւելտ կորցրած է հայրենիքը՝ դատապարտուած է աստիճանական նեխումի եւ անդարձ մահուան, ու մի հայրենիք, որ առմիշտ կորցրած է իր ժողովուրդը՝ կորցրած է իր հոգին եւ դարձած անդէմ մի տարածք»:

տուած է աստիճանական նեխումի եւ անդարձ մահուան, ու մի հայրենիք, որ առմիշտ կորցրած է իր ժողովուրդը՝ կորցրած է իր հոգին եւ դարձած անդէմ մի տարածք»:

Մտածենք այս մասին: Հաւանաբար շատեր այս համոզումին հիման վրայ կը դատէին սփիւռքահայութեան ապագան: Իսկ հիմա՞: Չէ՞ որ Հայաստանը (հայկական հողերուն մէկ մասը) ազատ է: Արդեօք ան կրնա՞յ ազգին յանձնարարական խարխիւսը ըլլալ:

«Ազգ» հասկացութեան հոլովոյթը - Ազգութիւններ գոյութիւն ունեցած են հինէն ի վեր: Սակայն տարբեր եղած է ազգութեան իմաստը, իսկ ազգային գիտակցութիւնը՝ սահմանափակ: Օրինակ, մեր պատմութեան խորերէն եկած է «Ազգ Հայոց» անուանումը, բայց այդ գիտակցութիւնը աւելի տարածում ունեցած է ազնուականութեան կամ հոգեւորականութեան, այսինքն՝ տիրող դասակարգին մէջ, քան՝ անազատներուն ու ճորտներուն:

Մարդու բնական զարգացման զուգընթաց կերպով զարգացաւ անոր որպէս անհատ ու որպէս ազգ ապրելու իրաւունքին գիտակցութիւնը: Իշխողներու կեղեքիչ ընթացքը ստեղծեց կեղեքուողներու պայքար՝ ի խնդիր հաւասարութեան եւ արդարութեան:

Նոր օրերու նուիրում՝
ազգի ու հայրենիքի
սիրոյն

Ազգային գաղափարներու աղաւաղումը - Բոլոր մեծ գաղափարներուն պէս, ազգային գաղափարն ալ ունեցաւ իր ծայրայեղական դրսեւորումները: Ազգային զգացումը դարձաւ ազգայնամոլութիւն (Fascism): Ազգայնամոլը իր ազգը բոլորէն վեր կը դասէ, կը փորձէ այլ ազգերու վրայ բռնութեամբ տիրել, ազգային դրօշի հովանիին տակ ռճիրներ կը գործէ:

Այս բոլորը չեն նշանակեր (ինչպէս ազգայնականութեան եւ հայրենասիրութեան դէմ եղողները կը փորձեն փաստել) թէ ազգային գաղափարախօսութիւնը վարկաբեկուած է եւ հաւասար է ազգայնամոլութեան: Պարզապէս պէտք է հեռու մնալ ազգային նախապաշարումներէ եւ պաշտպանել մարդ անհատին եւ ազգերու իրաւունքները, անկախ՝ անհատին ազգային պատկանելիութենէն:

Հարցումներ

1. Կը ծանչնա՞ք արդեօք մարդիկ, որոնք իրենց ազգին իրաւունքներուն համար դէպի մահ գացած են: Ընդունելի կը գտնէ՞ք այդ ընթացքը:
2. Կարդացիք Վահան Նաւասարդեանի «ազգ եւ հայրենիք» յարաբերութեան բացատրութիւնը, դուք այսօր, իբրեւ հայ երիրասարդներ, ինչպէ՞ս կը բացատրէիք այս գաղափարը:
3. Ո՞րն էր դրդապատճառը արդարութեան եւ հաւասարութեան համար մարդկութեան տարած պայքարին:

Ազգային Պետականությունը Որպես Իտեալ և Նպատակ

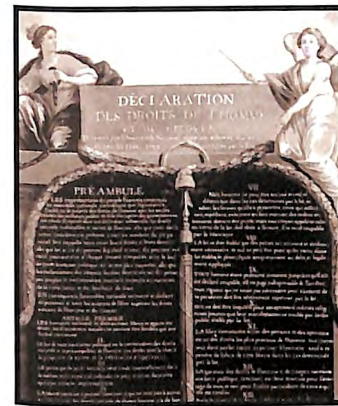

Տեսարան մը
Ֆրանսական
յեղափոխութենէն -
Պասիլի գրաւումը

Ժողովուրդներու հասարակական կեանքը կառավարելու համար, ձեւաւորուեցան պետութիւններ: Միեւնոյն ատեն, զարգացում ապրող մարդուն մէջ աճեցաւ ազգութեան գաղափարը եւ ասոր հետ զուգընթաց՝ իբրեւ անհատ եւ իբրեւ ազգ ապրելու իրաւունքին սկզբունքները:

«Ազգային պետութիւն» հասկացութիւնը - Պետութիւններու մէջ աստիճանաբար ստեղծուեցան միատեսակ օրէնքներ, սովորութիւններ եւ շատ յաճախ միատեսակ լեզու, կրօնք եւ մշակոյթ: Այլ խօսքով, տուեալ պետութեան քաղաքացիները ձեռք բերին իրաւական անհատականութիւն, դարձան պետական կառոյցով օժտուած ամբողջութիւն: Ժողովուրդները ազգերու վերածուեցան: Ծնունդ առին ազգային պետութիւններ: Այսպիսով, ազգութեան հասկացութիւնը եւ ազգային զգացումը սկսան աւելի լայն տարածում գտնել պարզ ժողովուրդին մէջ:

Ազգային պետութիւն ունենալու հայուն իրաւունքը - Պատմութենէն գիտենք արդէն, որ Ն.Ք. VI-րդ դարուն կազմուեցաւ հայկական միասնական պետութիւնը: Հայ ժողովուրդը իբրեւ ազգութիւն յարատեւեց ու բարգաւաճեցաւ իր հայրենիքին մէջ: Այն շրջաններուն, երբ հայկական պետականութիւնը ժամանակաւորապէս դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ, այդ

Մարդկային
Իրաւունքներու
Հրովարտակը

պետականութեան ստեղծած եւ աւանդութիւն դարձած *համակարգը* գոյատեւեց եւ շարունակեց կարգաւորել հայ ժողովուրդին ներքին կեանքը: Հայկական ազգային պետութեան բացակայութեան պայմաններուն մէջ, Պատմական Հայաստանի տարածքին վրայ առաջացած հայկական գանազան իշխանութիւնները կատարեցին այդ դերը, իսկ Հայաստանեայց Եկեղեցին, իր ժողովրդավար կառոյցով, հայ ժողովուրդին կեանքը կարգաւորող եւ անոր ծառայութիւն մատուցանող ամենէն կարեւոր հաստատութիւնը եղաւ:

1918-ին, համաշխարհային քաղաքական իրավիճակին եւ հայ ազատագրական պայքարին իբրեւ արդիւնք, Պատմական Հայաստանի հողերուն մէկ փոքր մասին վրայ վերահաստատուեցաւ հայոց պետականութիւնը: Հայը տիրացաւ իր ազգային ինքնորոշման, այսինքն՝ իբրեւ ազգ ապրելու եւ ազգային պետութիւն ունենալու իրաւունքին:

Ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը - Ֆրանսական Ա. յեղափոխութիւնը (1789-ին), իր առաջադրած գաղափարներով, ազգային գիտակցութեան զարգացման աղբիւր եղաւ ո՛չ միայն ֆրանսացի ժողովուրդին, այլ նաեւ այդ գաղափարներէն ազդուած այլ ժողովուրդներու համար: Ֆրանսական յեղափոխութիւնը առաջադրեց ազգերու *անկապելիւթիւնը* եւ 1792-ի Ազգային Համագումարին (La Convention Nationale) խոստացաւ «եղբայրական օգնութիւն ցոյց տալ բոլոր այն ժողովուրդներուն, որոնք կը փորձեն իրենց ազատութիւնը ձեռք բերել»: 1795-ի «Մարդկային Իրաւունքներու Հրովարտակ»-ին մէջ (La Declaration des Drois de l'Homme) կը յայտարարուէր, թէ ոեւէ ազգ իրաւունք չունի այլ ազգի մը կառավարման գործերուն միջամտելու. ժողովուրդները անկախ են, ինքնիշխան՝ որքան ալ փոքր ըլլայ անոնց թիւը կամ ունեցած հողը:

Ֆրանսական յեղափոխութեան առաջադրած Ազատութիւն, Եղբայրութիւն, Հաւասարութիւն գաղափարները ժողովրդավար երկիրներու սահմանադրութեան հիմքը կազմած են: Այդ գաղափարներով սնած են 19-րդ դարուն հետզհետէ աճող եւ ազգային ինքնագիտակցութեան հասնող փոքր ու մեծ ազգերը: Այդ գաղափարներով սնած է նաեւ Հայոց Զարթոնքը:

Հարցումներ

1. Հայոց պետականութեան չգոյութեան պայմաններու մէջ, ո՞ր կառոյցը կամ հաստատութիւնն էր, որ դեր ունեցաւ հայ ժողովուրդի ներքին կեանքին կարգաւորման մէջ:
2. Ի՞նչ կը նշանակէ ազգերու ինքնորոշման իրաւունք եւ այդ իրաւունքը ի՞նչ սկզբունքներու վրայ հիմնուած է:
3. Հայ ժողովուրդին Զարթոնքը ո՞ր գաղափարներէն սնունդ առած է:

Հետագայ Ձարգացումներ՝ Իշխանություն-ժողովուրդ Յարաբերություններուն Մէջ

Երկիրներու վարչակարգերուն ծիրին մէջ ամենէն արդար վարչակարգը ստեղծելու ճիգը կը շարունակուի տակաւին: Իշխանություններու եւ ժողովուրդին յարաբերությունները տակաւին գերծ չեն անարդար շահագործումներէ եւ խտրական վերաբերումներէ: Այս փնտռութիւն ծիրին մէջ, կարելոյ գաղափարախօսութիւն է Ընկերվարութիւնը:

Ընկերվարութիւն (socialism) - Ընկերվարութեան գաղափարախօսութիւնը առաջացաւ իբրեւ հակադեցութիւն՝ ծայրայեղութիւններու հասած ազգային-հայրենասիրական գաղափարախօսութեան եւ դրամատիրութեան (capitalism) բերած *հարստահարութեան* ու աշխատատեղերու կեղեքման: Անիկա կ'առաջադրէ վերցնել դասակարգերը եւ դասակարգերու տիրապետութիւնը, որ կեղեքումներու եւ հարստահարումներու պատճառն էր: Անկէ կ'առաջանային ազգերու մրցումը իրարու դէմ, ազգայնամոլութիւնը եւ պատերազմները: Ընկերվարութիւնը կը մերժէ որոշ կալուածներու մէջ մասնատր սեփականութիւնը՝ քանի որ դասակարգային բաժանումները անկէ կու գան:

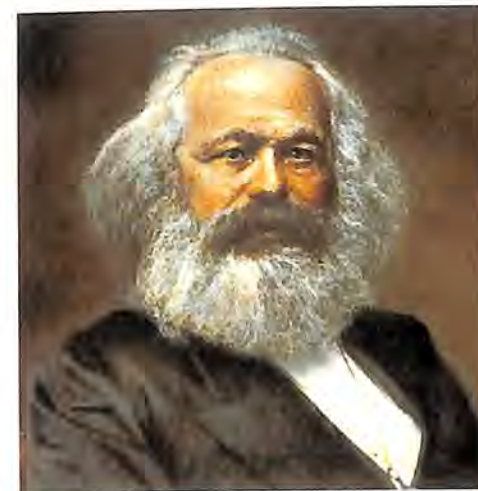
Մարքս-Էնկէլսեան ընկերվարութիւնը - Ընկերվարութիւնը իր առաջին յստակ արձագանգը գտաւ 1848-ին հրապարակուած «Մանիֆեսթ»-ին մէջ, որուն հեղինակներն էին Քարլ Մարքս եւ Ֆրեդրիխ Էնկէլս: Հոն նըշանաբանի պէս կը հնչեն «Փրոլեթարներ՝ բոլոր երկիրներու՝ միացէ՛ք» եւ «բանուորները հայրենիք չունին» գաղափարները: Փրոլեթարները (այսինքն՝ աշխատատեղերը) պիտի միանային՝ նախ տապալելու շահագործող դասակարգը իրենց երկրին մէջ: Ապա՝ սահմանները պիտի ջնջուէին, պիտի կատարուէր համաշխարհային յեղափոխութիւն եւ փրոլեթարները ամբողջ աշխարհին մէջ պիտի հաստատէին իրենց տիրապետութիւնը:

Պատմութիւնը ցոյց տուաւ, որ «Մանիֆեսթ»-ին գաղափարներէն շատերը անգործադրելի էին: Ընկերվարութեան Լենին-ստալինեան մեկնաբանութեան վրայ հիմնուած Խորհրդային Միութեան փլուզումն ալ եկաւ փաստելու, որ ո՛չ միայն անգործադրելի էր առաջադրուած տնտեսական, ընկերային ու քաղաքական համակարգը, այլ նաեւ անժխտելի է ազգի ու հայրենիքի գաղափարը:

Ընկերվարութեան զարգացման ուղին - Ընկերվարութիւնը Խորհրդային Միութենէն դուրս բոլորովին այլ ուղիներով զարգացաւ եւ աւելի ու աւելի իրապաշտ դարձաւ: Չարգացման ճամբուն վրայ մերժուեցաւ այն մօտեցումը, թէ ընկերվարութիւնը կը ժխտէ ազգութեան գաղափարը: Միջազգայնականութեան կողքին շեշտուեցաւ ազգերու ազատ զարգացման ձգտումը: Ընկերվարութիւնը կ'ըսէ, որ մարդիկ միջազգային ճամբու վրայ ոտք դնելով՝ հայրենասէր ըլլալէ չեն դադրիր: Ազգային ճամբով զարգացած ընկերվարութեան համար փոքր ու մեծ, զօրեղ ու տկար ազգ գոյութիւն չունի: Պայքարը շահագործման դէմ է՝ առանց ազգային իւրայատկութիւնները կորսնցնելու:

Ընկերվարութիւնը եւ Հայկական Հարցը - Ընկերվարութեան սկզբունքներէն կարելի կ'ըլլայ հասկնալ ընկերվարականներու կեցածքը «դէպի հեռաւոր, ասիական, ճնշուած ու փոքր ազգութիւն մը՝ դէպի հայութիւնը»:

Ֆրանսայի ընկերվարական դեկաւարներէն Ժան Ժօրէս, 1896-ին Ֆրանսայի խորհրդարանին մէջ ելոյթ ունենալով, քննադատած է Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ թրքամէտ քաղաքականութիւնը: Ան մինչեւ իսկ Ֆրանսան ու Անգլիան հայերու ջարդերուն մէջ (1894-96 ջարդերու մասին կը խօսի) թուրքերու *մեղսակից* համարած է: Ժօրէսի ճառը յիշատակուած է Անգլիոյ պաշտօնագիրքին՝ «Կապոյտ Գիրք»-ին մէջ: Հոն նշուած է, թէ այդ ճառը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ ֆրանսական քաղաքականութեան վրայ: Ֆրանսան աւելի նպաստաւոր կեցուածք որդեգրեց հայերու նկատմամբ: Եւրոպական այլ պետութիւններու կողքին, Ֆրանսան ալ դիմեց սուլթանին՝ հայերու վիճակը բարելաւելու համար բարենորոգումներ կատարելու պահանջով:

Քարլ Մարքս կը հաւատար, որ բանուորութիւնը յեղափոխութեան միջոցաւ պիտի հասներ իր նպատակներուն եւ ստեղծէր համայնք մը, ուր չկային դասակարգեր, չկար շահագործող եւ շահագործուող:

Ժան Ժօրէս (1859-1914) կը պաշտպանէր այն գաղափարը, թէ բանուորութեան պայքարը պէտք չէ ուղղուած ըլլայ ազգութիւններու դէմ եւ անոնց իւրայատկութիւնները վերցնելու համար, այլ ըլլայ անոնց զարգացման սիրոյն:

Հարցումներ

1. Ընկերվարութեան գաղափարախօսութիւնը եւ ընկերվարական շարժումը ինչի՞ արդիւնք էին:
2. Ի՞նչ տարբերութիւն կար Խորհրդային Միութեան մէջ եւ անկէ դուրս զարգացած ընկերվարական հասկացութիւններու միջեւ:
3. Ժան Ժօրէսը ինչո՞ւ Ֆրանսան թուրքերու մեղսակից կը կոչէ:

Հայ ժողովուրդի Վերագարթումը՝ Ազատագրական Պայքարի Նախաբայլ

3

Պասանիքը ի՞նչ կը բովանդակէ

18-րդ դարու վերջերէն սկսեալ, հայ ժողովուրդը հետզհետէ զարթոնք ապրեցաւ. այսինքն՝ զգաց իր ճնշուած ու անիրաւուած վիճակը եւ սկսաւ ազատութեան ձգտիլ: Ի հարկէ այդ զարթոնքը համատարած չէր: Հայ զանգուածները տակաւին երկար ճամբայ ունէին զարգանալու եւ իրենց մարդկային ու ազգային իրաւունքները ձեռք բերելու համար պայքար մղելու մէջ: Այս դասանիքով պիտի տեսնենք, թէ հայ մտաւորականութիւնը որքա՞ն մեծ դեր ունեցաւ այս ծիրին մէջ: Պիտի տրվինք այն գաղափարներուն մասին, որոնք լուսատրեցին հայ ժողովուրդը, այն պայմաններուն եւ ազդակներուն մասին, որոնք դիւրացուցին վերագարթումի ընթացքը:

Այս դասանիքը մեզի պիտի ծանօթացնէ Չարթօնքի գրականութեան մէջ արձագանգ գտած թեմաներուն, զգացումներուն եւ գաղափարներուն, որոնք հետագայ ազատագրական պայքարին համար հող պատրաստեցին ու ապագայ ազատամարտիկին յատկանիշները գծեցին:

Բառացանկ

Այս դասանիքին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ չեզի համար: Այս բառերը փեղտյն յարմար իմաստով փրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէ՛ք:

Կենցաղ - կեանքի, ապրելու ձեւ

լուսաւորութիւն - կրթութիւն, զարգացում

ներդրում - որեւէ աշխատանքով նպատակի մը իրագործման մասնակցիլ

Քարճր Դուռ - Օսմանեան Կայսրութեան մեծ *վեզիրին* (վարչապետին) գրասենեակը

ներշնչել - ոգեւորել

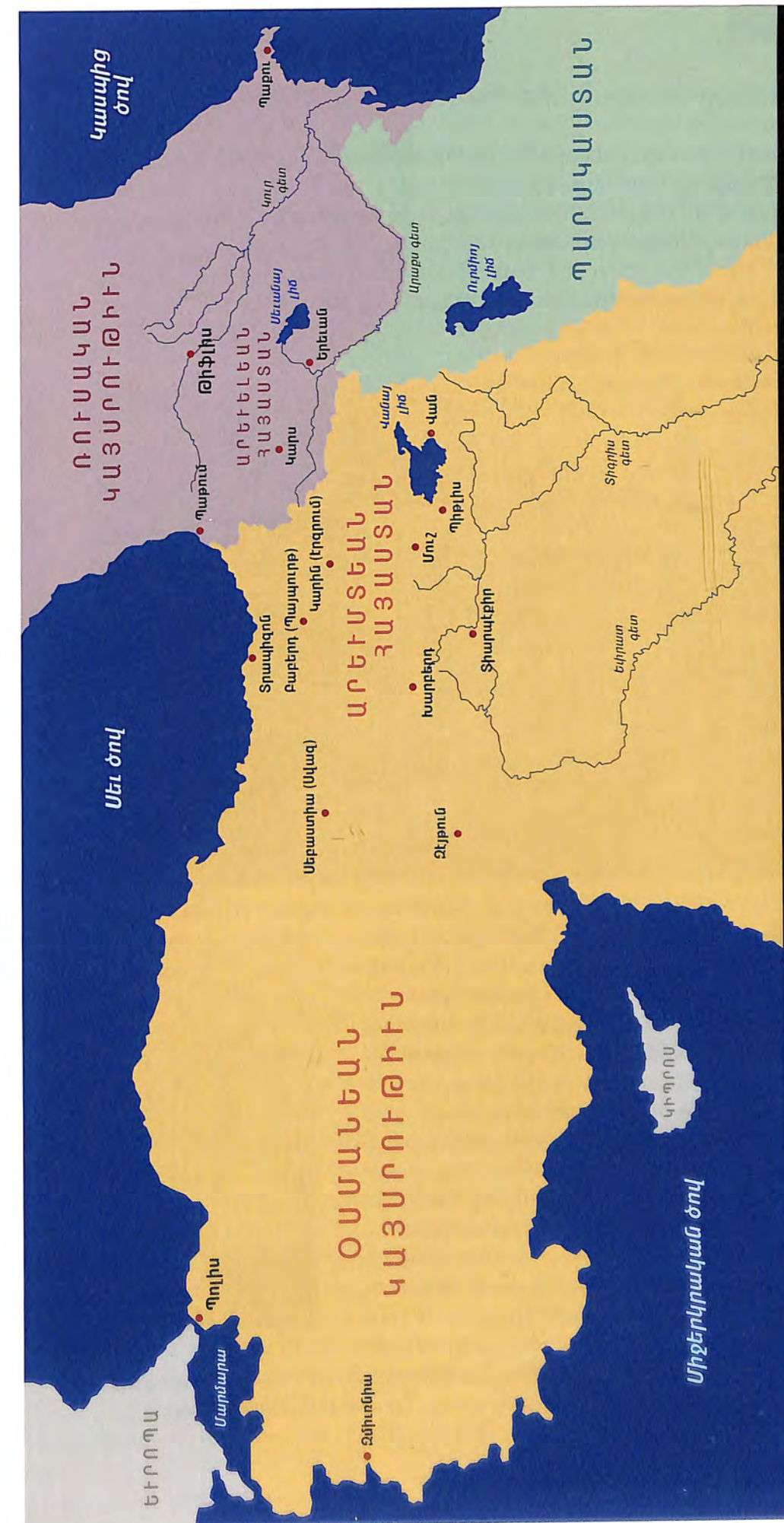
տեղայնականութիւն - իր տեղը (օրինակ՝ ծննդավայրը) ուրիշինէն գերադասելը

պատմէշ - պատի մը պէս բարձր կառուցուածք մը, որ երկու վայրեր իրարմէ կը բաժնէ, կամ վայր մը թշնամիներէն կը պաշտպանէ:

վարքագիծ - կեանքի ու գործունէութեան ընթացքը

արժանապատուութիւն - իր պատուին ճանաչումը

գուշակ - ապագան տեսնող, նախատեսող

Այս քարտէսը Հայաստանի արեւելեան եւ արեւմտեան բաժանումները ցոյց կու տայ: Ռուս-թրքական սահմանագիծով բաժնուած, հայ ժողովուրդին երկու հատուածները իրարմէ հեռու զարթոնք ապրեցան: Այս բաժինն մէջ Պոլիսը եւ Թիֆլիսը նշուած են իբրեւ երկու հատուածներուն մշակութային կեդրոնները: Տե՛ս, թէ ինչպէս երկուքն ալ Հայաստանն դուրս կը գտնուին:

ՔԱՐՏԵՍ

6

Զարթոնքը Առաջացնող Պայմաններ և Ազդակներ

Օսմանեան եւ պարսկական տիրապետութեան տակ հայ ժողովուրդը կորսնցուցած էր ո՛չ միայն իր ազգային ինքնորոշման իրաւունքը, այլ նաեւ ազատ մտածելու, լաւին ձգտելու եւ իր մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու կարողութիւնը: 18-րդ դարու վերջերէն սկսեալ, մանաւանդ 19-րդ դարու ընթացքին, ստեղծուած պայմաններուն բերումով հայ ժողովուրդը հետզհետէ զարթոնք ապրեցաւ: Տեսնենք, թէ որո՞նք էին այդ պայմանները:

◀ Բողոքական աւետարանիչներու հիմնած մանչերու երկրորդական վարժարանը Չմիւտնիոյ մէջ

▶ Բողոքական աւետարանիչներու հիմնած Roberts College-ը Պոլսոյ մօտակայքը

Եւրոպական ազդեցութիւն- Եւրոպական, մանաւանդ ֆրանսական քաղաքակրթութիւնը, *կենցաղը*, ճաշակը, արուեստը, գրականութիւնը եւ ընդհանուր առմամբ՝ մշակոյթը իրենց ազդեցութիւնը ձգած էին Օսմանեան կայսրութեան կրթեալ ու առաջատար դասակարգին վրայ: Այս ազդեցութիւնը կրող հայ մտաւորականները, կամ Եւրոպայի մէջ ուսանած հայ երիտասարդները կը փորձէին հայ զանգուածներն ալ այս նորութիւններուն ծանօթացնել: Անոնք կը փորձէին հայ ժողովուրդին մէջ *լուսաւորութիւն* տարածել, այսինքն՝ տգիտութեան դէմ պայքարիլ: Կը փորձէին հայուն մէջ արթնցնել ձգտումը ազատութեան, արդարութեան եւ հաւասարութեան:

Եւրոպական ազդեցութիւնը իր դերը ունեցաւ Կովկասի մէջ եւս, ռուսկան տիրապետութեան շրջանին: Ռուսիա Կովկաս բերած էր յառաջադէմ մշակոյթ եւ քաղաքակրթութիւն եւ այդ ճամբով՝ եւրոպական ազդեցութիւն:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան (1841-1918)

Ներսէս Արք. Վարժապետեան (1837-1884). իբրեւ արեւմտահայութեան հոգեւոր պետ իր կարեւոր ներդրումը ունեցաւ նաեւ անոր ազատագրական պայքարին սատարելով:

Հայկական գաղութներ - Պատմական Հայաստանի հողերէն դուրս կազմուած հայկական գաղութները միշտ նպաստած են հայրենիքի վերելքին: Այդ գաղութներէն էր Պարսկաստանի Նոր Ջուղան՝ իր վանքով, հարուստ գրքարարանով, համալսարանի մակարդակ ունեցող վարժարանով, բազմաթիւ հրատարակութիւններով եւ մանաւանդ զարգացած առեւտրականներով, որոնք հայոց մշակոյթը տարածողներն էին մինչեւ հեռաւոր Չինաստան:

Հնդկահայ գաղութին *ներդրումը*՝ հայ ժողովուրդի մտաւոր զարգացման մէջ, անփոխարինելի է: Արդէն ստրկած ենք Մատրասի հայ գործիչներուն մասին, ծանօթացած ենք Յովսէփ Էմինի գաղափարներուն: Մատրասի հայ մրտաւորականներէն Մովսէս Բաղրամեանը, 1772-ին իր հրատարակած «Նոր

տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» աշխատութեան մէջ կոչ կ'ընէր հայ ժողովուրդին՝ զենքի դիմելու եւ իր իրաւունքները պաշտպանելու: Հայը պետք չէր, որ օտարի լուծին տակ ստրուկ մնար եւ համակերպէր իր անտանելի վիճակին:

Հայ Եկեղեցին - Անգնահատելի է Հայ Եկեղեցւոյ դերը հայոց Զարթոնքին մէջ: Իր անկախ պետականութիւնը կորսնցուցած հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ, Եկեղեցին միակ հաստատութիւնն էր, որ գոյատեւեց, պահեց հայ մշակոյթը եւ ազգային գիտակցութիւնը: Օսմանեան կայսրութեան մէջ ընդունուած միլլէթներու համակարգին բերումով, մեծ դեր ստանձնեց Պոլսոյ պատրիարքը: Եղան գիտակից ու նուիրեալ պատրիարքներ, որոնք հայ ժողովուրդի վերելքին համար աշխատեցան, վարժարաններ բացին, լուսաւորութիւն տարածեցին: Այդ պատրիարքներէն ամենէն նշանաւորներէն էին Ներսէս Վարժապետեանը, Մաղաքիա Օրմանեանը եւ Խրիմեան Հայրիկը:

Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը - Արեւմտահայ մտաւորականներու ջանքերով, 1853-ին սկսաւ պատրաստութիւնը Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան: Հայ համայնքին ղեկավարները զայն հաստատեցին 1860-ին, եւ օսմանեան կառավարութեան վաւերացումէն ետք, 1863-ին, գործադրութեան դրուեցաւ: Սահմանադրութեան մէջ նախատեսուած օրէնքները, որոնք օրուան ամենէն յառաջատար գաղափարներուն վրայ հիմնուած էին, կը կարգաւորէին Հայոց Եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդին ներքին կեանքը: Սահմանադրութիւնը հայոց Զարթոնքին կարեւոր մէկ արտայայտութիւնն էր: Ան կ'ապահովէր եւ կ'ամրապնդէր Հայոց Եկեղեցւոյ ժողովրդավար հիմքերը եւ աշխարհականներու դերը՝ եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդին վարչական գործերուն մէջ:

◀ Խարբերդի Euphrates College-ի (Եփրատ քոլեժ) խումբ մը հայ ուսանողներ

◀◀ Հայ բողոքական եկեղեցի մը Պոլսոյ մէջ

Այլ յարանուանութիւններ - Օսմանեան եւ պարսկական կայսրութիւններուն մէջ 18-րդ դարէն սկսեալ աշխատանք տանող քրիստոնեայ քարոզիչներուն համար շուտով յստակ դարձաւ, որ չեն կրնար իսլամները քրիստոնեայ դարձնել: Մահապատիժ կար այն մահմետականին համար, որ իր կրօնքը կը ձգէր եւ քրիստոնեայ կը դառնար: Քարոզիչները իրենց աշխատանքը կեդրոնացուցին հայերուն վրայ: Շուտով Օսմանեան կայսրութեան մէջ կազմուեցան հայ կաթողիկ եւ բողոքական (աւետարանական) համայնքները: 19-րդ դարու սկիզբը, եւրոպական պետութիւններու միջամտութեամբ, այս համայնքները *Բարձր Դրան* կողմէ պաշտօնապէս ճանչուեցան որպէս առանձին միլլէթներ: Այդ միլլէթներուն կազմութեամբ որոշ հատուած մը բաժնուեցաւ հայ համայնքէն:

Քարոզիչները իրենց հետ բերին մշակոյթ եւ քաղաքակրթութիւն: Վարժարաններ բացին, հիւանդանոցներ հիմնեցին: Հայկական գիւղերու մէջ շրջեցան եւ Աւետարանը քարոզելու համար գրագիտութիւն սորվեցուցին: Ազատ ու լաւ ապրելու եւ հաւասարութեան գաղափարները քարոզեցին: Անոնցմէ շատեր հայերու սոսկալի վիճակին մասին, իսկ աւելի ուշ՝ հայերու ջարդերուն մասին ճշգրիտ վկայութիւններ յղեցին իրենց կառավարութիւններուն:

Սուրբ Հոգար կղզին

Մխիթարեան միաբանութիւնը - 1717-ին, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին մէջ Մխիթար Սեբաստացիին կողմէ հիմնուած կաթողիկէ միաբանութիւնը մեծ դեր ունեցաւ հայոց Զարթօնքին մէջ: Եւրոպական ազատ մի-

ջավայրի մէջ աշխատող եւ ժամանակի գիտական ու փիլիսոփայական ուղղութիւններուն ու մեթոտներուն քաջատեղեակ միաբանները գրի առին հայոց պատմութիւնը եւ Պատմական Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, կազմեցին հայոց լեզուի ու քերականութեան դասագիրքեր ու բառարաններ: Անցեալի արժէքները վեր հանելով, անոնք փորձեցին հայ մարդուն ազգային գիտակցութիւն եւ հպարտութիւն *մերշնչել*: Մխիթարեան միաբանութիւնը դարձաւ կրթութեան կարեւոր օճախ եւ հայագիտական նիւթերու ուսումնասիրութեան կեդրոն: Վիեննայի մէջ 1807-ին հիմնուած անոնց մասնաճիւղն ալ նոյն ներդրումը ունեցաւ հայ մշակոյթի զարգացման մէջ:

▶ Սուրբ Ղազար կղզին՝ հայազգի աշխարհառօչակ նկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկիի պատկերացումով:

▶▶ Մխիթարեան միաբաններէն Հայր Ղեւոնդ Ալիշան իր գործով եւ գաղափարներով կարեւոր դէմք մը հանդիսացաւ հայոց Զարթօնքի գրականութեան մէջ:

Հարցումներ

1. Հայ մտաւորականները ի՞նչը կը փորձէին արթնցնել հայ զանգուածներուն մօտ:
2. Հնդկահայ մտաւորականները ի՞նչ կը քարոզէին: Անոնց քարոզածը կը կարծէ՞ք թէ գործադրելի կրնար ըլլալ այդ օրերուն:
3. Պոլսոյ հայոց պատրիարքը ինչո՞ւ այդքան կարեւոր դեր ունէր:
4. Աւետարանական եւ կաթողիկէ քարոզիչները հայ գիւղերու մէջ ի՞նչ կ'ընէին:
5. Մխիթարեան միաբանները ինչպէ՞ս օգտակար եղան հայոց Զարթօնքին:

Մշակութային Չարթունք՝ Լուսաւորութեան Տարածման ճամբով

19-րդ դարու սկզբնական շրջանին, ժամանակի առաջատար գաղափարները իրացուցած հայ մտաւորականութիւնը արդէն զարթոնք կ'ապրէր: Բայց այդ գաղափարները պէտք է տարածուէին զանգուածներուն մէջ: Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, հող պատրաստել, այսինքն՝ նախ լուսաւորութիւն տարածել:

Դպրոցական ցանց - Լուսաւորութիւնը պէտք է տարածուէր նախ վարժարաններու միջոցով: Անգրագետ հայ մարդը նախ պէտք է կարդալ սորվէր, որպէսզի կարենար հաղորդակից դառնալ Չարթունքի գաղափարներուն ու ձգտէր հասնելու այդ գաղափարներուն իրագործման: Հայ մտաւորականներն ու յառաջադէմ հոգեւորականները իրենց ուսերուն առին ամէնուրեք դպրոցներ հիմնելու գործը: 1840-50 թուականներուն աստիճանաբար հաստատուեցաւ կրթական օճախներու ցանցը: Մովորաբար, իւրաքանչիւր վարժարան ունէր նաեւ իր փոքր տպարանը, ուր դասագիրք եւ գեղարուեստական գործեր կը տպագրուէին:

Կովկասի դպրոցները - Առաջին վարժարանները Թիֆլիսի մէջ բացուեցան 1802-ին եւ 1816-ին, ցարական կառավարութեան միջոցով: Հայերը դպրոցներ ունէին նաեւ Աստրախանի մէջ, հիմնուած 1810-ին, Նոր Նախիջեւանի մէջ՝ 1811-ին, Էջմիածնի Ժառանգաւորացը՝ Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսի կողմէ՝ 1813-ին եւ Թիֆլիսի Ներսիսեան Դեմարանը՝ 1823-ին: 1880-ական թուականներուն, Ռուսական կայսրութեան տարածքին գոյութիւն ունէին հայկական շուրջ 330 կրթական հաստատութիւններ: Այդ վարժարաններու շրջանաւարտներէն ոմանք իրենց ուսումը շարունակեցին Մոսկուայի, Դորպատի, Հայտելպերկի եւ Պերլինի համալսարաններուն մէջ:

Վարժարանները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ - 1775-էն սկսեալ Չմիւռնիոյ (Իզմիր) մէջ կը գործէր Մեսրոպեան վարժարանը, որ 1830-40-ական թուականներուն դարձաւ Չմիւռնիոյ հայ միտքի կեդրոնը: 1840-ին Չմիւռնիոյ մէջ բացուեցաւ նաեւ Հռիփսիմեան Աղջկանց Դպրատունը՝ իբրեւ հայուհիներու առաջին վարժարան: 1790-ական թուականներէն սկսեալ Պոլսոյ մէջ կը գործէին թաղային դպրոցները: 1838-ին կը հիմնուէր Սկիւտարի Դեմարանը, որ պոլսահայ երիտասարդ մտաւորականութեան պատրաստութեան եւ անոր մտաւորական զարգացման կարելիութիւն տալու համար: Բուն Արեւմտահայաստանի մէջ աւելի ուշ հիմնուեցան կրթական արդիական հաստատութիւնները, ինչպէս՝ Խրիմեան Հայրիկի հիմնած Վարազայ Ժառանգաւորացը՝ 1858-ին, եւ Մշոյ Սուրբ Կարապետի Ժառանգաւորաց ուսումնարանը՝ 1863-ին:

Հայ ամիրա դասակարգը - Լուսաւորութեան տարածման գործին մէջ մեծ դեր ստանձնեց ամիրա կոչուած հայ հարուստ դասակարգը, որ իր հսկողութեան տակ առած էր հայ համայնքին ղեկավարումը: Ամիրաները մօտիկ կապեր ունէին օսմանեան կառավարութեան հետ եւ մեծ

Էջմիածնի Գեորգեան
ճեմարան

Մոսկուայի Լազարեան
ճեմարան

Վարազայ վանքին կից
Ժառանգաւորաց
վարժարանը

Սուրաթ Ռափայէլեան
վարժարանը

մասամբ կառավարական շրջանակներէն ներս պաշտօններու հասած էին: Ամիրաները հայ համայնքին ղեկավարման մէջ երբեմն բացասական դեր ունեցան եւ սուլթանին շահերը ազգային շահերէն վեր դասեցին: Այնուամենայնիւ, անոնց միջոցով մեծ քիով վարժարաններ բացուեցան: Անոնց հովանաւորութեամբ հայ երիտասարդներ Եւրոպա ուսանելու գա-

ցին եւ վերադառնալով՝ հայոց լուսաւորութեան գործին լծուեցան: Հետեւաբար, կրնանք ըսել, որ ամիրաները դրական դեր ունեցան հայոց վերագործումի եւ լուսաւորութեան գործին մէջ:

Այլ վարժարաններ - Հայ մտաւորական սերունդներ պատրաստելու մէջ, Կովկասի եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն դուրս, կարելի էր ունեցան Մոսկուայի Լազարեան Դեմարանը, 1815-ին հիմնուած, Հնդկաստանի Մարդասիրական Դեմարանը՝ 1821-ին, եւ Սուրբ Սանդուխտ աղջկանց վարժարանը՝ 1846-ին հիմնուած, ինչպէս նաեւ Մխիթարեաններու Փատուայի Սամուէլ Մուրատեան վարժարանը, հիմնուած 1834-ին, եւ Վենետիկի Սուրաթ Ռափայէլեան վարժարանը՝ 1836-ին հիմնուած:

Վարժարաններու շուրջ ստեղծուած էր ազգային հզօր ոգի, որ երիտասարդութիւնը կը մղէր դէպի գործ, դէպի ազգային ազատագրական պայքար:

Մամուլ եւ տպագրութիւն - Լուսաւորութիւն եւ Չարթունքի առաջատար գաղափարները տարածելու գործին մէջ մեծ դեր ունեցաւ նաեւ հայ պարբերական մամուլը: Կիւթնայէրկի գիւտէն (1453) կարճ ատեն ետք, հայերն ալ սկսան օգտուիլ տպագրութեան հնարաւորութիւններէն: Հայկական առաջին գիրքը տպագրուեցաւ Վենետիկի մէջ, 1513-ին: Անկէ ետք, հայկական զանազան գաղութներու մէջ տպագրուելու սկսան նախ կրօնական, յետոյ գրական եւ պատմական բովանդակութեամբ գիրքեր:

Այս առաջին փուլին հետեւեցաւ պարբերական մամուլը: Մատրասի մէջ (Հնդկաստան) 1794-ին, Շմաւոն քահանայ Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ հայկական առաջին պարբերաբերքը՝ «Ազդարար»ը: Չանազան վայրերու մէջ հրատարակուող, մեծ քի կազմող պարբերաբերքերը պայքարեցան տգիտութեան դէմ, նոր միտքեր տարածեցին, լուրեր՝ աշխարհէն, օրինակներ՝ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կեանքէն ու մտածելակերպէն, քարգմանութիւններ՝ անոնց գրականութեան: Պարբերաբերքերը նաեւ իրենց դերը կատարեցին աշխարհաբար լեզուի զարգացման գործին մէջ:

Աշխարհաբարը՝ որպէս միջոց - Դարերու ընթացքին հայոց գրական լեզուն՝ Գրաբարը տեղի տուած էր խօսակցական բարբառներուն առջեւ: Ժողովուրդին համար Գրաբարը անհասկնալի եւ օտար էր այլեւս: Գրաբարը կը գործածուէր միայն եկեղեցական ծեսերու եւ պաշտօնական գրութիւններու մէջ: Գրաբարով կը ստեղծագործէին ուսեալ մտաւորականները: Լուսաւորութիւն տարածելու համար Գրաբարը միջոց չէր կրնար ըլլալ:

Ուրեմն, միաժամանակ թե՛ կովկասահայ եւ թե՛ արեւմտահայ մտաւորականութիւնը սկսաւ մշակել խօսակցական լեզուն՝ զայն գրական լեզուի մակարդակին բարձրացնելու համար: Արեւելահայերէնին համար հիմք ծառայեց Արարատեան բարբառը, իսկ արեւմտահայերէնին համար՝ Պոլսոյ բարբառը: Մտաւորականութեան նպատակն էր իր ձայնը ժողովուրդին լսելի դարձնել: Ուրեմն, միակ միջոցը անոր հասկնալի լեզուով խօսիլն էր:

Երկու հսկայ կայսրութիւններու միջեւ հայութեան բաժնուած ըլլալը եւ միջավայրի ու ազդեցութիւններու տարբերութիւնները արգելք եղան ազգային միասնական մտածողութեան ձեւաւորման, հարցերու միասնական լուծում գտնելու հնարաւորութեան եւ նոյնիսկ, ինչպէս պիտի տեսնենք, միացեալ հայրենիք ստեղծելու գաղափարին զարգացման:

Ստեփանոս Նազարեան-
ցի խմբագրութեամբ
1858-էն սկսեալ Մոսկուայի
մէջ հրատարակուող
«Հիւսիսափայլ» ամսա-
գիրը մեծ դեր կատարեց
արեւելահայ գրական
լեզուի զարգացման մէջ:

Արեւելահայ եւ արեւմտահայ լեզուներուն, մշակոյթի եւ մտածելակերպի տարբերութիւնները ու *տեղայնականութեան* զգացումը աւելի շեշտուեցան Խորհրդային Հայաստանի եւ Սփիւռքի յարաբերութիւններուն մէջ:

Հայաստանի անկախութեամբ (1991) եւ հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ բարձրացած արուեստական *պայքունէշին* վերացումով, հայ ժողովուրդը հասաւ նոր զարթօնքի մը հանգրուանը: Այդ նոր զարթօնքին գաղափարախօսութիւնը ներշնչում կ'առնէ մէկ կողմէ՝ համամարդկային գաղափարներու՝ մարդ անհատի իրաւունքներուն եւ ազգութիւններու ազատութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքներուն, իսկ միւս կողմէ՝ ազգային միասնականութեան ու հայ ժողովուրդի գերագոյն նպատակներուն՝ հողահաւաքի եւ հայահաւաքի առաջադրանքներէն:

Շարցումներ

1. *Լուսաւորութիւնը ի՞նչ տեսակ հող կրնար պատրաստել Ձարթօնքին համար: Այս ուղղութեամբ ի՞նչ դեր կատարեցին վարժարանները:*
2. *Ինչպէ՞ս կը գնահատէք ամիրաներուն դերը հայ իրականութեան մէջ:*
3. *Ո՞րն էր, եւ ո՞ր թուականին հրատարակուեցաւ հայոց առաջին պարբերաթերթը: Հայ մամուլը ընդհանրապէս ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ կեանքին վրայ:*
4. *Ի՞նչ կրնաք ըսել Խորհրդային Հայաստանի եւ Սփիւռքի յարաբերութիւններուն մասին: Տեղայնական ի՞նչ կեցուածքներ գոյութիւն ունէին:*
5. *Կրնա՞ք ըսել, թէ ի՞նչ կը նշանակեն հայահաւաք եւ հողահաւաք:*

Հայ Մտաւորականներու Գործունէութիւնն ու Նպատակը – Զարթօնքի Գրականութիւն

Զարթօնքի շրջանի գլխաւոր հարցերէն մէկը լուսաւորութիւնն էր և նոր գաղափարներ տարածել էր՝ բոլորին հասկնալի գրական լեզուով և հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ:

Մեր դէպի հայրենի բնաշխարհը, ազգային հպարտութիւն - Սիրելի հայրենիքի ամեն մէկ քարը, ջուրը, բնութիւնը, կառչած մնալ հայրենի հողին ու չբաժնուիլ անկէ, հպարտ զգալ հայ ըլլալուն և փառաւոր անցեալ մը ունեցած ըլլալուն համար, ասոնք զգացումներ էին, որ Յովհան Վանանդեցիի (1772-1841), Ղեւոնդ Ալիշանի (1820-1901) և Սկրտիչ Խրիմեանի (Խրիմեան Հայրիկ, 1820-1907) բանաստեղծութիւններուն և արձակ գրութիւններուն մէջ արձագանգեցին և ժողովուրդին փոխանցուեցան: Հայուն մէջ այդ զգացումները արթնցնելով, Զարթօնքի սերունդը կը փորձէր անցեալի իր պանծալի ազգային կեանքը վերագրտնելու և իր հայրենիքը օտարի լուծէն ազատելու համար գործի լծել հայութիւնը:

«Վերք Հայաստանի»-ն իր լեզուով և գաղափարներով - Խաչատուր Աբովեան (1805-1848) իր «Վերք Հայաստանի» վէպը 1844-ին իր ծննդավայրին՝ Քանաքեռի բարբառով գրեց: Այն ատեն տակաւին արեւելահայ գրական լեզուն չէր զարգացած: Աբովեանը առաջինն էր, որ Գրաբարը ձգած՝ համարձակեցաւ բարբառային, չղկուած լեզուով մը վէպ գրել: Այս վէպը, սակայն, հսկայ ազդեցութիւն ունեցաւ մանաւանդ իր արտայայտած գաղափարներով: Վէպին հերոսը՝ Աղասին կը հաւատար, որ պէտք չէ պարսկական լուծին տակ կքիլ, համակերպիլ. ի հարկին զենքի դիմելով պէտք է պաշտպանել անձը, ընտանիքը, հայրենիքը: Աղասին այս յատկանիշները կազմեցին ապագայի հայ ազատամարտիկին *վարքագիծը*:

Ազատութեան տենչ և հայրենասիրութիւն - Արեւելահայ գրող ու բանաստեղծ Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) մօտ ազատութիւնը մարդու անհատական և հաւաքական կեանքին գերագոյն իղձն է: Ազատութեան հասնելու համար պէտք է գոհել մինչեւ իսկ կեանքը: Նալբանդեանը ազգային խոր գիտակցութիւն և *արժանապատիւութիւն* կը քարոզէր: Ան ճիգ կը քափէր, որ հայութիւնը «Պոլոժենիէ»-ով սահմանուած կրօնական համայնքը չըլլայ, այլ ազգայնականութեան սկզբունքներու վրայ հիմնուած հաւաքականութիւն: Նալբանդեանի «Մեր հայրենիք» բանաստեղծութիւնը, որ «Իտալացի աղջկայ երգը» երկար բանաստեղծութեան սկիզբի քանի մը համարները կը ներկայացնէ, մեր ազատագրական պայքարի օրերուն երգուած է որպէս քայլերգ: Անիկա ընդունուեցաւ իբր անկախ Հայաստանի (1918-20) պետական քայլերգը և այսօր ալ վերանկախացած

▲ Խրիմեան Հայրիկ

▲ Խրիմեան Հայրիկի հրատարակած ամսագիրը (1855-էն սկսեալ Պոլիս, 1858-էն ետք Վարազ), որուն էջերէն Խրիմեան լուսաւորութիւն կը սփռէր և հայրենասիրութիւն կը քարոզէր:

▶ Խաչատուր Աբովեան (գործ՝ Յովհաննէս Զարդարեանի), նկարիչը այս գործը անուանած է «Նախաշաւիղ», որ Աբովեանի մանկավարժական գործունէութիւնը և կազմած դասագիրքերը կը յատկանշէ:

▼ Միքայէլ Նալբանդեան (գործ՝ Հրաչեայ Ռուխկեանի)

Հայաստանի հանրապետութեան օրհներգն է քիչ մը փոխուած: Այս բանաստեղծութիւնը հայրենասիրական ուժեղ ոգի ունի և իր մէջ հայոց զարթօնքի գաղափարները կը մարմնաւորէ:

*Ամենայն տեղ մահը մի է.
մարդ մի անգամ պիտի մեռնի.
Բայց երանի՜ որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի:*

Ազատութեան, եղբայրութեան, հաւասարութեան և արդարութեան գաղափարները, և այդ գաղափարներուն իրագործման համար զինեալ պայքարի անհրաժեշտութիւնը հնչած են Ռափայէլ Պատկանեանի (1830-92), Ստեփանոս Նազարեանի (1812-79), Սկրտիչ Պէշկեպաշեանի (1828-68) և տակաւին շատ մը ուրիշ բանաստեղծներու ստեղծագործութիւններուն մէջ: Այս ստեղծագործութիւններէն շատերը երգի վերածուած էին, կ'երգուէին ամէն տեղ և հայ երիտասարդութեան ոգեւորութիւն կը ներշնչէին, գործի ու նուիրաբերումի կը մղէին զայն:

Ղասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Ռուս-թրքական 1877-78 պատերազմը տեղի ունեցաւ այն ատեն, երբ հայ ժողովուրդը քաղաքական զարթօնք կ'ապրէր եւ կը փորձէր իր դատին համար պաշտպաններ գտնել: Բնականաբար ռուսը կրնար առաջին պաշտպանը ըլլալ եւ տէր կանգնիլ արեւմտահայութեան իրաւունքներուն: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէ՞ս այս պատերազմի աւարտին Ռուսիոյ շահը կը թելադրէր հայերուն խոստումներ տալ եւ սուլթանը այդ ճամբով ճնշումներու տակ դնել: Ռուս-թրքական համաձայնագիրը, որուն մէջ հայերուն ի նպաստ պայմաններ կային, Սան Ստեփանոյի պայմանագիր կոչուեցաւ: Պիտի տեսնենք, սակայն, որ եւրոպական պետութիւնները, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Ռուսիոյ ազդեցութեան աճը արգիլելու նըպատակով, Հայկական Հարցին դէմ գործեցին: Պերլինի մէջ կայացած եւրոպական պետութիւններու ներկայացուցիչներու վեհաժողովին, ռուս-թրքական պայմանագիրը վերանայման ենթարկուեցաւ: Չնչուեցան կամ անորոշութեան մատուցան հայերուն համար նպաստաւոր պայմանները:

Եւրոպական պետութիւնները, իրենց ուղղակի շահերով զբաղուած, այլեւս չհետաքրքրուեցան Հայկական Հարցով, եւ Սուլթան Համիտ, օգտուելով առիթէն, Հայկական Հարցին էութիւնը խեղաթիւրել սկսաւ: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէ՞ս:

Այս դասանիւթին ժամանակաշրջանը մեծ կարեւորութիւն ունի Հայկական Հարցի պատմութեան մէջ՝ թէ՛ դէպքերու եւ երեւոյթներու, եւ թէ մանաւանդ՝ հետագայի հայ ազատագրական պայքարին համար իր բովանդակած պատմական դասերուն տեսակէտէն:

Հայ Ազատագրական պայքարի հերոսները վիպականացուած - Բաֆֆի (1835-88) վէպերուն մէջ, քիչ մը իրական պայքարէն առնուած, քիչ մըն ալ վիպասանին վառ երեւակայութեան ծնունդ, բնութագրուած է հայ ազատամարտիկը: Բաֆֆիի Վարդանը, Կարոն, Ասլանն ու Ֆարիատը ազգանուէր ու անձնագոհ հերոսներ էին, որոնք գիտէ գիտ կը շրջէին, ժողովուրդին մտահոգութեանց ու դժուարութիւններուն բաժնեկից կը դառնային ու կը պայքարէին ի խնդիր հայ ժողովուրդի ազատագրման:

«Կայծերը», «Ջալալէդդին»ը եւ «Խենթը» ռուս-թրքական պատերազմէն ներշնչուած են: Անոնք արեւմտահայութեան սոսկալի վիճակը կը նըկարագրեն եւ զինեալ պայքար կը քարոզեն: «Դաւիթ Բէկ»ը եւ «Խամսայի Մելիքութիւնները» կը ներկայացնեն 18-րդ դարու կովկասահայութեան ինքնավարութեան ձգտող փորձերը: Բաֆֆին հայ ազատագրական պայքարի *գուշակներէն* մէկն էր: Ան նախատեսեց պայքարը: Ան ազգային ինքնագիտակցութեան կոչ ըրաւ հայ ժողովուրդին:

«Իտալիոյ ազգային շարժումը եւ շարժման հերոս Կարիպալտին, որուն ներշնչումով գրուեցաւ «Իտալացի աղջկայ երգը»:

«Բաֆֆիի յուշարձանը իր ծննդավայր Փայաջուկի մէջ:

Շարքումներ

1. Յովհան Վանանդեցի, Ղեւոնդ Ալիշան եւ Խրիմեան Հայրիկ ի՞նչ զգացումներ կը փորձէին արթնցնել հայ ժողովուրդին մէջ:
2. Չարթօնքի գաղափարներէն որո՞նք կը համապատասխանեն ֆրանսական յեղափոխութեան առաջադրած գաղափարներուն: Այդ գաղափարները ի՞նչ ազդեցութիւն ունէին երիտասարդութեան վրայ:
3. Բաֆֆիի վէպերուն հերոսները ի՞նչ յատկանիշներ ունէին, ո՞ր ժամանակներուն եւ ո՞ր կը գործէին:

Բառացանկ

Այս դասանիթին մեջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղի ունեցող յարմար իմաստով տրուած են տրոհել: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէ՛ք:

զինադադար - զենքը վար դնել, կռիւն դադարեցնել

բանակցութիւն - հարցի մը լուծման համար կողմերու ներկայացուցիչներուն իրարու հետ խօսիլը

արուարձան - քաղաքին կից բնակավայր

նեղուց - ջրային նեղ տարածութիւն մը, որ երկու ծովեր իրարու կը միացնէ:

թագաժառանգ - թագաւորի մը այն զաւակը կամ մօտիկ ազգականը, որ թագաւորին պիտի յաջորդէ, գահաժառանգ:

փաստաթուղթ - պաշտօնական թուղթ մը, որ բան մը կ'ապացուցանէ, կը փաստէ:

յուշագիր - բան մը պահանջող կամ մէկու մը պարտականութիւնը յիշեցնող գրութիւն

վաչկատուն - թափառական ժողովուրդներ, որոնք բնակելու յատուկ, հաստատ վայր չունին եւ տեղէ տեղ կը շրջին:

խեղաթիւրել - կեղծել, այլափոխել

պատրուակ - կեղծ պատճառ, որ բուն իրողութիւնը կը ծածկէ:

Չերքէզ
զօրական մը
թրքական
բանակին մէջ

Ռուսական բանակի
հայազգի զօրավար
Լորիս-Մելիքով

19-րդ Դարու Ռուս-Թրքական Վերջին Պատերազմը եւ Սան Ստեֆանոյի Պայմանագիրը

19-րդ դարուն, Ռուսիոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ տեղի ունեցան շարք մը պատերազմներ: Այդ պատերազմներուն մէջ յաղթական Ռուսիա աստիճանաբար աւելի կը տարածուէր դէպի հարաւ եւ աւելի լայն իրաւունքներ ձեռք կը բերէր Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Վերջին պատերազմը (1877-78) - Այս պատերազմին ընթացքին Ալաշկերտի ու Պայազիտի հայ բնակչութիւնը քիւրտերու ու չերքէզներու կողմէ սոսկալի կողոպուտի ու կոտորածներու ենթարկուեցաւ, իսկ թրքական բանակը, կոտորածը արգիլելու փոխարէն, ինքն ալ մասնակից դարձաւ:

Այս պատերազմէն ալ Ռուսիա յաղթական դուրս եկաւ: Օսմանեան կայսրութեան եւրոպական ցամաքամասին վրայ ռուսական զօրքը, ցարին եղբօր՝ Մեծն Դուքս Նիկոլայի գլխատրութեամբ, յառաջացաւ մինչեւ Ատրիանուպոլիս: Ասիական ցամաքամասին վրայ, հայազգի զօրավարներ Լորիս-Մելիքովի, Ղուկասովի եւ Լազարեւի հրամանատարութեան տակ՝ ռուսական զօրքը գրաւեց Կարսը եւ Կարինը (Էրզրում):

Հայերու յոյսը ռուսերու վրայ - 1878-ի Յունուարին թուրքերը *զինադադարի* առաջարկ ներկայացուցին, եւ կողմերը հաշտութեան նախնական *բանակցութիւններու* սկսան: Տեղի ունեցած կոտորածներէն եւ թրքական բանակին թոյլ տուած վայրագ վերաբերումէն յուսախաբ, Պոլսոյ պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան եւ Հայոց Ազգային ժողովը դիմեցին Ատրիանուպոլիս նստած Նիկոլայ Մեծն Դուքսին՝ հայերու դատը պաշտպանելու համար: Ի պատասխան դիմումներուն, նոյնիսկ ինքնավարութեան խոստում տրուեցաւ հայերուն: Բայց զինադադարը շուտով ջրնջուեցաւ եւ ռուսական բանակը դէպի Պոլիս շարժեցաւ:

Եւրոպական պետութիւնները, մանաւանդ Անգլիա, իրար անցած՝ փորձեցին արգիլել ռուսական յառաջխաղացքը: Հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսան Պոլսոյ *արուարձաններէն*՝ Սան Ստեֆանոյի մէջ, ուր հասած էր արդէն ռուսական բանակը:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը - Հայերը մեծ յոյսեր կապած էին Սան Ստեֆանոյի մէջ տարուող բանակցութիւններուն: 1878-ի Մարտ 3-ին ստորագրուած պայմանագիրը, սակայն, որեւէ նախատեսութիւն չէր ընէր հայերուն ինքնավարութիւն տալու մասին: Ըստ այդ պայմանագիրին, ռուսները կը պահէին իրենց գրաւած Պաթումը, Կարսը, Արտահանը, Ալաշկերտն ու Պայազիտը եւ թուրքերուն կը վերադարձնէին մնացեալը՝ որ Էրզրումն էր իր շրջաններով: Պայմանագրին 16-րդ յօդուածը կ'ըսէր, թէ քանի որ գրաւուած հողերուն պարպումը կրնար նոր կոտորածներու առիթ տալ, Բարձր Դուռը կը խոստանար երաշխատրել հայերու ապահովութիւնը՝ քիւրտերու եւ չերքէզներու յարձակումներուն դէմ եւ անմիջապէս բարենորոգումներ կատարել այն վիլայէթներուն (նահանգներուն) մէջ, ուր հայեր կը բնակէին: Այնքան ատեն որ հայերու ապահովութիւնը հաստատուած չէր, զօրավար Լորիս-Մելիքովը իր զօրքով պիտի մնար Էրզրում:

Պայմանագիրը կը հաստատեր Ռուսիոյ յառաջացումը դէպի Տարտանգի եւ Վոսիոքի *մեղուցները*՝ դէպի Միջերկրական ծով։ Անիկա նաեւ կը հաստատեր Արեւմտեան Հայաստանի արեւելեան մասի կարգ մը հողերուն կցումը Ռուսիոյ։

Սան Ստեֆանոյէն մինչեւ Պերլին - Եւրոպական մեծ պետութիւնները՝ Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Աւստրիոնգարիա, ի հարկէ չէին կրնար անտարբեր մնալ Ռուսիոյ այս յառաջխաղացքին նկատմամբ։ Օսմանեան կայսրութեան մէջ աւելի մեծ իրաւունքներ եւ ազդեցութիւն ձեռք բերելը անոնց միջեւ մրցակցութեան հարց էր։

Մտահոգ էր մանաւանդ Անգլիան, որ կը ջանար սահմանափակել Ռուսիոյ ազդեցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ։ Անգլիոյ վարչապետ Տիզրալթին եւ արտաքին գործերու նախարար Սալիզպըրին կրցան յաջողցնել Պերլինի վեհաժողովը, որ պիտի գումարուէր 1878-ի Յունիսին, եւ մեծ պետութիւնները հոն պիտի վերանայէին Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը։ Ալեքսանդր Բ. ցարը, որ արդէն իր կայսրութեան մէջ ներքին դժուարութիւններու դիմաց կանգնած էր, չկրցաւ ընդդիմանալ եւ ընդունեց Պերլինի վեհաժողովին գումարումը։

Նոյն ատեն, 1878-ի Յունիսին, Թուրքիոյ հետ գաղտնի համաձայնագիր մը կնքելով, Անգլիա կը տիրանար Կիպրոս կղզիին (զայն երկար ժամանակաշրջան մը վարձու առնելու անուան տակ) եւ փոխարէնը կը խոստանար Ռուսիոյ դէմ օսմանեան Թուրքիոյ շահերը պաշտպանել։

Անգլիոյ
վարչապետ
Պենճըմին
Տիզրալթի

Հայկական Հարցը
կը բնուի Անգլիոյ
խորհրդարանի
յանձնաժողովի մը մէջ։
Լորտ Սալիզպըրի՝
կանգնած։

Հարցումներ

1. Ռուս-թրքական վերջին պատերազմին, Հայկական Հարցը ի՞նչ զարգացում ապրեցաւ։
2. Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրով, Ռուսիա ի՞նչ կը ստանար Թուրքիայէն, իսկ ի՞նչ էր եւրոպական այլ պետութիւններու վերաբերումը այդ առթիւ։
3. Ռուսիա ինչո՞ւ համաձայնեցաւ, որ եւրոպական պետութիւնները վերանային Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը։

Մինաս Չերազ (աջին)
Խորէն Արք. Նարայ
(ձախին)

Հայոց պահանջները - Հայոց ղեկավարութիւնը, տակաւին յոյսը չկորսընցուցած, Խորիմեան Հայրիկի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը կազմեց եւ զայն եւրոպական մայրաքաղաքները դրկեց՝ եւրոպացի դիւ-

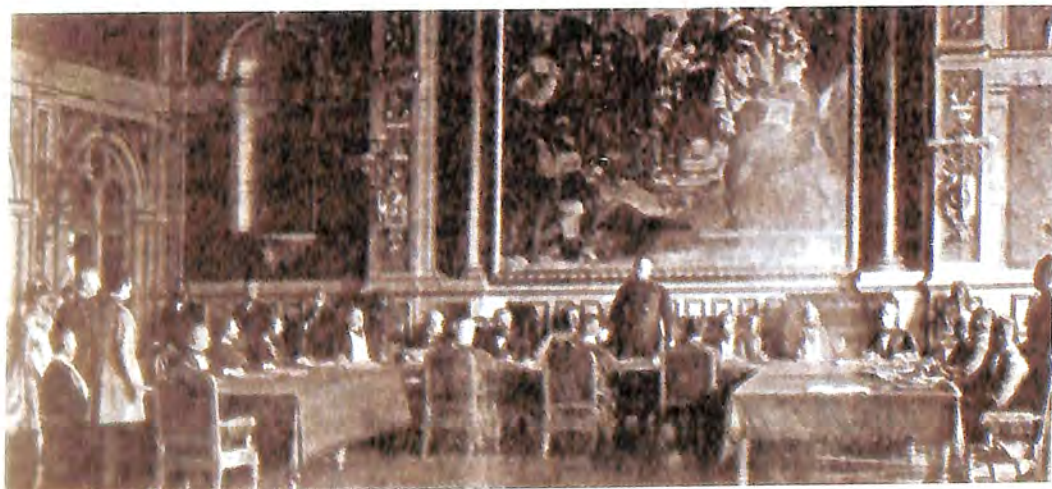
Պերլինի Վեհաժողովը – Մեծ Պետութիւններու Քաղաքականութիւնը

Հայոց պատուիրակութեան առիթ չտրուեցաւ համագումարի պաշտօնական նիստերուն մասնակցելու, իսկ Անգլիոյ ներկայացուցիչ Լորտ Սալիզպըրին կրցաւ իր երկրին համար ամենէն շահատր կերպով փոխել Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրին կէտերը: Պերլինի պայմանագիրը կընքուեցաւ 1878-ի Յուլիս 13-ին:

Եւրոպական ցամաքամասին ճակատագիրը - Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրով անկախութիւն ստացած Սերպիոյ, Մոնթենեկոյի եւ Ռումանիոյ տարածքները Պերլինի Վեհաժողովին որոշումով սուլթանին վերադարձուեցան. իսկ Պուլկարիայէն (որ մեծ հողատարածքի մը վրայ ինքնիշխանութիւն ստացած էր) անջատուեցան Պոսնիան եւ Հերցեկովինան: Սուլթանին համաձայնութեամբ, Պոսնիա եւ Հերցեկովինա շրջաններուն վարչական ղեկավարութիւնը յանձնուեցաւ Աւստրիոյ: 1908-ին Աւստրիա այդ երկու շրջանները պարզապէս իր հողերուն կցեց: Ահա այս ոտընձգութիւնն էր, որ պատճառ հանդիսացաւ 1914-ի Աւստրիոյ *թագաժառանգին* ահաբեկման եւ Առաջին Աշխարհամարտին պայթումին:

Հայկական Հարցը Պերլինի Վեհաժողովին - Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրով Ռումիոյ կցուած հողերէն՝ Ալաշկերտն ու Պայազիտը Պերլինի պայմանագիրով Թուրքիոյ վերադարձուեցան: Հայկական ինքնադեկավարման մասին խօսք չեղաւ. իսկ բարենորոգումներու վերահսկման պատասխանատուութիւնը Ռումիայէն առնուեցաւ եւ եւրոպական բոլոր պետութիւններուն պատասխանատուութիւնը դարձաւ:

Սան Ստեֆանոյի յօդուած 16-ին փոխարէն՝ Պերլինի յօդուած 61-ը կ'ըսէր, թէ Բարձր Դուռը, առանց այլեւս յետաձգելու, տեղական պահանջներու համեմատ, բարենորոգումներ պիտի կատարէ այն վիլայէթներուն մէջ, ուր հայեր կ'ապրին, եւ կ'երաշխատուի հայերու ապահովութիւնը՝ քիւրտերու եւ չերքէզներու դէմ: Գործին ընթացքին մասին Բարձր Դուռը պարբերաբար պիտի տեղեկացնէ եւրոպական պետութիւններուն, որոնք պարտականութիւն ստանձնած էին վերահսկելու բարենորոգումները:

Պերլինի
Վեհաժողովը

Խրիմեան Հայրիկ
(գործ՝ Վարդգէս
Սուրենեանցի).
գետինը երեւոյդ
նամակը ցարէն
հասած հրաման
մըն է. գոր
Հայրիկը մերժած է
ընդունիլ...

Խրիմեան Հայրիկի բողոք-նամակը - Տրուած որոշումներէն յուսախաբ, Խրիմեան Հայրիկ նամակ մը ուղղեց Վեհաժողովի պատասխանատուներուն: Ան իր պատուիրակութեան կողմէ ցաւ կը յայտնէր, որ անտեսուած են հայերու համեստ պահանջները: Հայերը կայսրութեան քրիստոնեայ ազգերէն ամենէն ճնշուածը եղած են, երբեւէ անհնազանդութիւն չեն ցուցաբերած: Հայերը յոյս ունեցած են նոյն պաշտպանութիւնը ստալու եւրոպական պետութիւններէ, ինչ որ ստացան քրիստոնեայ այլ ժո-

դովորողները: Հայերը իրենք զիրենք խաբուած կը զգան, կը շարունակէր Խրիմեան, անոնց իրաւունքները չպաշտպանուեցան, քանի որ անոնք խաղաղասէր էին: Այս դասը սորված, պատուիրակութիւնը պիտի վերադառնայ, բայց երբեք պիտի չդադրի իր օրինական իրաւունքները պահանջել:

«Երկաթէ շերեփ» - Պոլիս վերադառնալով, Գում Գափուի մայր եկեղեցւոյ մէջ, Խրիմեան Հայրիկ իր մէկ արտայայտիչ ու իրայատուկ ճառով, հետեւեալ պատկերով ներկայացուց իր պատուիրակութեան զեկոյցը հայ ժողովուրդին.

Պերլինի մէջ հարիսայի հսկայ կաթսայ մը դրուած էր: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ կու գար եւ երկաթէ շերեփով իր բաժինը կ'առնէր: Հայերու շերեփը թուրքէ շինուած էր, որքան փորձեցին, հարիսայէն բաժին չկրցան առնել:

Այս այլաբանական ձեւաւորումով, Խրիմեան կ'ակնարկէր այն բանին, որ պալքանեան ժողովուրդները զենքի ուժով կրցած էին իրենց իրաւունքներուն տիրանալ, իսկ հայը միայն դիմումագիրներով եւ աղերսագիրներով ներկայացած էր: Անոր դատը անտեսուեցաւ:

◀ Հալածանքի ենթարկուած հայեր

◀◀ Հայ ընտանիք մը Պիթլիսի մէջ

Հարցումներ

1. Կրնա՞ք բացատրել, թէ Առաջին Աշխարհամարտին արմատները ինչպէ՞ս կը հասնին մինչեւ Պերլինի համաձայնագիրը:
2. Հայերու համար նպաստաւոր Սան Ստեֆանոյի համաձայնագիրին ո՞ր պայմանները փոխուեցան Պերլինի մէջ:
3. Խրիմեան Հայրիկի բողոք-նամակը, ձեր կարծիքով, ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ Պերլինի վեհաժողովին մասնակիցներուն վրայ: Նամակը ի՞նչ տրամադրութիւն կ'արտացոլացներ:

Պերլինի վեհաժողովին Յաջորդող Իրադարձութիւններ - Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի Քաղաքականութիւնը

Պերլինի պայմանագիրին ստեղծած յուսախաբութիւնը մեծ էր հայ ղեկավարութեան քով: Այնուամենայնիւ, ան դարձեալ բարենորոգումներու իրագործման եւ հայ ժողովուրդի իրավիճակին բարելաւման կը սպասէր յոյսով:

Հայկական Հարցին միջազգայնացումը - Սան Ստեֆանոյի եւ Պերլինի պայմանագիրները գործնականին մէջ անարժէք մնացին: Այնուամենայնիւ այս պայմանագիրները պետութիւններու կողմէ Հայկական Հարցին ճանաչման փաստաթուղթեր են: Իսրայէլ Օրիի եւ Յովսէփ Էմինի անհատական նախաձեռնութիւններէն ետք, Հայկական Հարցը առաջին անգամ մուտք գործեց միջազգային քաղաքական եւ դիւանագիտական փաստաթուղթերու աշխարհը: Հայ ժողովուրդին ազգային-հասարակական իրաւունքները արծարծուեցան միջազգային մակարդակի վրայ: Եւրոպական պետութիւնները յանձնառու եղան լուծելու Հայկական Հարցը: Ի հարկէ, նոյն այդ պետութիւններուն դիւանագիտական խաղերուն իբրեւ հետեւեալ՝ այդ յանձնառութիւնը երբեք չիրականացաւ: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. իր պալատին մէջ, Եւրոպացի դիւանագետներու հետ հանդիպման պահուն

Հայ քաղաքական միտքի զարգացման նոր փուլ - Հայկական Հարցը Սան Ստեֆանոյի եւ Պերլինի ժողովներուն ներկայացնելով եւ լուծում պահանջելով, հայը շատ բան սորվեցաւ: Հայ ղեկավարը, մտաւորականը, հասարակական գործիչը զգացին, որ առանց զինեալ պայքարի, առանց արիւն քափելու ազատութիւն ձեռք չի բերուիր: Անոնք հասկցան, որ իզուր էր Եւրոպական պետութիւններու բարի կամեցողութեան եւ արդարութեան վերայ յոյս դնելը, թէ՛ դիւանագիտական խաղերու եւ պետութիւններու շահերու բախման մէջ բարոյականութիւն չի կրնար ըլլալ: Եւ այս բոլորին եզրակացութիւնը՝ դատի մը արդար ըլլալը՝ անպայման այդ դատին արդար լուծումը չ'երաշխատրէր:

Ասիկա շրջադարձ մըն էր հայ քաղաքական միտքի զարգացման ճամբուն վրայ:

Վերջապէս, այս շրջանին հայ ժողովուրդին ապրած յուսախաբութեան ապագայ անդրադարձներուն մասին պէտք է մտածել: Քաղուած դասերէն մէկն ալ այսօր այն պէտք է ըլլայ, որ Հայ Դատը, որպէս պահանջատիրութիւն, պէտք է վառ պահել միջազգային շրջանակներու մէջ: Ընդհանրապէս, Հայ Դատի լուծումը կախեալ է միջազգային իրադարձութիւններէ, իսկ Հայ Դատը միջազգային բեմերէն լսելի դարձնելու շարժառիթները կրնան ստեղծուիլ ազգային-քաղաքական աշխոյժ գոր-

ծունեութեամբ միայն: Տակաւի՛ն, որ-
պէս շարունակական պայքարի գի-
տակցութիւն, Հայ Դատը պէտք է
վառ պահել ազգային մակարդակի
վրայ եւս: Այդպէսով պիտի ունե-
նանք պատրաստուած սերունդներ,
այն քաղաքական ուժերը, որոնք պի-
տի շարունակեն Հայ Դատը միջազ-
գային մակարդակներու վրայ յա-
ռաջ տանիլ:

**Եւրոպական պետութիւններու
պարտականութիւնը** - Պերլինի վե-
հաժողովէն ետք, երեք տարի շա-
րունակ եւրոպական պետութիւն-
ները *յուշագիրներ* ներկայացուցին
սուլթանին եւ հայկական չիրագոր-
ծուած բարենորոգումները յիշեցու-
ցին:

1881-ին, Գերմանիա եւ յետոյ Ա-
ւրստրիա մերժեցին միանալ միւս-
ներուն եւ հարցը հետապնդել:

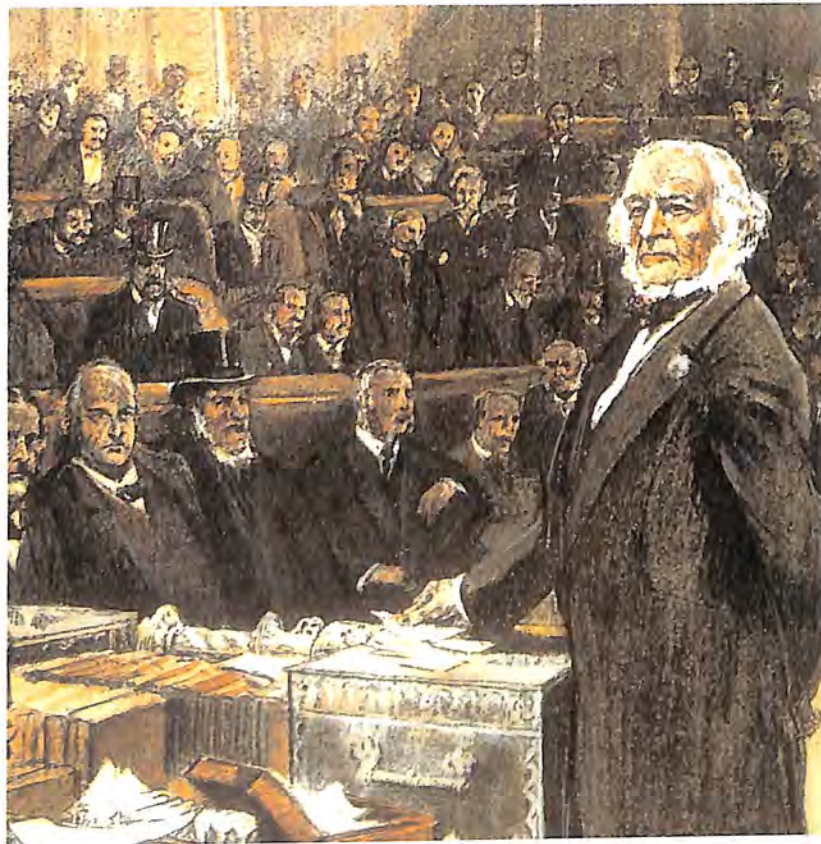
Անգլիոյ մէջ հայասէր ու արդար
ճանչցուած Կլատսթոն փոխարի-
նած էր Տիգրայէլին, բայց ան ալ չը-
կրցաւ կամ չուզեց սուլթանին գործ-
նական քայլ պարտադրել:

Ռուսիոյ մէջ ահաբեկուած էր Ա-
լեքսանդր Բ. ցարը, իսկ անոր յա-
ջորդը՝ Ալեքսանդր Գ. հետաքրքը-
րուած չէր արեւմտահայերու իրավի-
ճակով: Տակաւի՛ն, ան հալածանքի
ու խտրականութեան ենթարկած էր
Ռուսիոյ փոքրամասնութիւնները,
որոնց շարքին՝ նաեւ հայերը: Եւրո-
պական պետութիւնները այլեւս լը-
քած էին Հայկական Հարցը:

Սուլթանին քաղաքականութիւնը - Եւրոպական պետութիւններուն ան-
տարբերութենէն օգտուելով, Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ. (1876-1909) որո-
շեց իր ուզած ձեւով լուծել Հայկական Հարցը, այսինքն՝ ջնջել զայն:

Մաստկացան հալածանքները հայերու դէմ, կոտորած, բռնի կրօնափո-
խութիւն, կամ պարտադրանք՝ երկրէն գաղթելու:

Որպէսզի բարենորոգումներու համար յատուկ բնակավայրեր կարելի
չըլլայ մատնանշել, այսինքն՝ վայրեր, ուր հայերը մեծամասնութիւն էին,
Սուլթան Համիտ փոփոխութեան ենթարկեց հայկական վիլայէթներու սահ-
մանները: Քիւրտ եւ թուրք բնակչութիւն ունեցող կարգ մը շրջաններ միա-

▲ Կլատսթոն՝
Անգլիոյ խորհրդարանին
առջեւ

◀ Թրքական
անկանոն բանակին
մաս կազմող թուրք
պաշտպաններ

▶ Քիւրտ չէլիսեր

▶▶ Քիւրտ
վաչկատուն ցեղի
մը բնակավայրը

ցուց այդ վիլայէթներուն: Ան քաջալերեց քիւրտ *վաչկատուն* ցեղերը՝ դէ-
պի հայկական բնակավայրեր իջնելու եւ հոն հաստատուելու:

Իր ստեղծած *Համիդիէ* զօրքերով, Սուլթան Համիտ օժանդակեց քիւրտ
ցեղերուն՝ հայերը շարունակական յարձակումներու սարսափին տակ պա-
հելու:

Հայ բնակչութեան թիւը աննշան ու անկարելիոր ցոյց տալու Սուլթան
Համիտի քաղաքականութեան մէջ նոյնիսկ *խեղաթիւրուեցան* պաշտո-
նական գրանցումները: 1867-ին, երբ Հայկական Հարցին նկատմամբ հե-
տաքրքրութիւն չկար, պաշտօնական արխիւներուն մէջ հայ բնակչութեան
ընդհանուր թիւը ներկայացուած էր 2,400,000: 1880-ին հայկական վեց
վիլայէթներուն՝ Վանի, Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարպէքիի, Խարբերդի ու
Սվազի հայ բնակչութեան թիւը եւրոպական պետութիւններուն ներկայա-
ցրնելու համար, կառավարութիւնը այդ վիլայէթներուն վրայ աւելցուց Հա-
լէպը, Ատանան եւ Տրապիզոնը: Այս տարածքին բնակչութեան ընդհա-
նուր թիւը ներկայացուած էր 3,620,000, որուն միայն 727,000-ը՝ հայ: Յի-
շենք, որ Հայոց Ցեղասպանութիւնը ուրացող թուրք ու թրքամէտ պատ-
մաբանները այսօր այս թիւը կ'օգտագործեն՝ մէկուկէս միլիոն հայերու
ջարդը մերժելու համար:

Սուլթան Համիտ որոշած էր Հայկական Հարցը չեզոքացնել եւ այդ-
պէսով՝ նաեւ չեզոքացնել եւրոպական պետութիւններու միջամտութեան
պայտրուակը կայսրութեան ներքին գործերուն:

Հարցումներ

1. Սան Ստեֆանոյի եւ Պերլինի պայմանագիրները ի՞նչ բան կը
փաստեն:
2. Հայ քաղաքական միտքի զարգացման ի՞նչ անկիւնադարձի մասին կը
խօսուի: Այսօրուան պայքարին համար անցեալէն սորված դասեր
ունի՞նք:
3. Սուլթան Համիտ ինչպիսի՞ քաղաքականութեամբ կրցաւ Հայկական
Հարցին էութիւնը խեղաթիւրել, այս քաղաքականութիւնը այսօրուան
ցեղասպանութեան ուրացման համար ինչպէ՞ս կ'օգտագործուի:

Ազատագրական Պայքար

5

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Արդեն տրվեցանք, թե ինչպե՛ս անուշաղբուքեան մատնուեցաւ բարեմորոգումներու ծրագիրը եւ հայ ժողովուրդը Արեւմտահայաստանի մէջ աւելի ծանր հալածանքներու ենթարկուեցաւ: Այս դասանիւթը մեզի ցոյց կու տայ հայ ժողովուրդին հակադարձութիւնը՝ իբրեւ հետեւանք տիրող իրականութեան: Այդ հակադարձութիւնն էր՝ աւելի կազմակերպուիլ եւ ելլի միջոցներու մասին խորհիլ:

Պիտի տեսնենք, թե ի՞նչ խմբակցություններ կազմուեցան թե՛ օսմանեան եւ թե ցարական կայսրութիւններու տարածքին: Ինչպիսի՞ նպատակներով եւ գործելակերպով ճամբայ ելան այդ խմբակցութիւնները եւ թե՛ ինչո՞ւ ընդհանրապէս նպատակին հասնելու համար յեղափոխութեան ճամբան ընտրեցին: Պիտի տեսնենք, թե այս շարժումը ինչպէ՞ս ընդունուեցաւ ցարական եւ օսմանեան կառավարութիւններուն, հայ պահպանողական տարրին եւ ընդհանրապէս ժողովուրդին կողմէ:

Այս շրջանը, որ անհրաժեշտ փուլ մըն էր հայոց ազատագրական պայքարին մէջ, նախայեղափոխական շրջան կը կոչենք: Այս փուլին յաջորդեց քաղաքական կուսակցութիւններուն ծնունդը:

Բառացանկ

Այս դասանիթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղեւոյն յարմար իմաստով տրուած են տրորել: Ուշադրութիւն ըրէ՞ք եւ լա՛ւ տրովեցէ՞ք:

ընդատակեայ - գաղտնի, ոչ բացայայտ կամ օրինական

նշանաբան - (նշանախօսք) գործունեության հիմնական գաղափարը արտայայտող խօսք

արտաքսել - դուրս հանել, պարտադրել որ դուրս գայ

Ֆետայի - կան ջան-ֆետա, արաբերեն արմատով բառ մըն է, որ կը նշանակէ կեանքը գործի կան գաղափարի մը համար զոհաբերող

գինամքերը - կռուի համար հարկաւոր մքերը, այսինքն՝ պայթուցիկ նիւթեր, ռումբ, փամփուշտ եւ այլն

ընդլզիլ - ըմբոստանալ, չհնազանդիլ

բռնարարք - բռնութեամբ, ուժի գործածութեամբ կատարուած արարք

ԽԱՄԱԽՈՒՆ - նույն կարծիքը ունեցող, նույն տեսակ մտածող անհատներ

քայքայուիլ - տկարանալ, թափը կորսնցնել, փճանալ

թուցիկ - էջ մը թուղթի վրայ տպագրուած կարճ յայտարարութիւն

Քարտերը ցույց կու տայ հայկական հողերու վարչական բաժանումները Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Մինչեւ Ա. Աշխարհամարտ, ասոնք հայկական նահանգներ (վիլայէթներ) կը կոչուէին:

nasunt

Քաղաքական խմբաւորումներ Արեւմտահայաստանի մէջ

Բարենորոգումներու ծրագիրը ձախողած էր: Տակաւի՛ն, աւելցած էին ճնշումներն ու հալածանքները: Եւրոպական պետութիւններուն վրայ յոյս դնելը անմտութիւն էր: Մինչ այդ, 19-րդ դարու կեսերէն սկսեալ արդէն ձեւաւորուած էր մտաւորականներու եւ ազգային գործիչներու խաւ մը, որ հայ ժողովուրդի ծանր իրավիճակէն ելքի ճամբաներ կ'որոնէր:

Պոլսոյ ազգային ընկերութիւնները - Կազմակերպուած առաջին խըմբաւորումները կրթադաստիարակչական եւ լուսաւորութեան տարածման նպատակը ունէին: Կը գործէին նաեւ յատուկ միութիւններ, որոնց նպատակն էր հայ կիներու մէջ կրթութիւն ու լուսաւորութիւն տարածել: Այդ միութիւնները կը փորձէին հայ կինը ազատագրել եւ զայն նոր կեանքին համար պատրաստել: Ասոնց կարգին կարեւորներէն էին՝ 1879-ին Ջապէլ Ասատուրի (Սիպիլ) նախաձեռնութեամբ կազմուած Ազգանուէր Հայուհիաց Ընկերութիւնը եւ նոյն տարին, Սրբուհի Տիւսաբի աջակցութեամբ կազմուած Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութիւնը:

Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութիւնը, որուն պատուոյ նախագահին էր Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան, ընդհատումներով գործեց մինչեւ 1922. ապա՝ Պոլիսէն Մարսէյլ եւ Փարիզ փոխադրուեցաւ: 1937-ին, անոր խնամակալութիւնը ստանձնեց Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը:

1880-ին գոյութիւն ունէին Արարատեան Ընկերութիւն Հայոցը, Դըպրասիրաց Արեւելեան Ընկերութիւնը եւ Կիլիկեան Ընկերութիւնը, որոնց միաձուլումով ստեղծուեցաւ Միացեալ Ընկերութիւնը:

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի վախճանումէն ետք (1884), նուազեցաւ ազատ գործունէութեան կարելիութիւնը: Խմբակցութիւնները *ընդլայարակեայ* գործունէութեան դիմեցին:

Խմբաւորումներ Վասպուրականի մէջ - Հայկական նահանգներուն շարքին, Վասպուրականը ամենէն արագը ընդունեց յեղափոխական գաղափարները: 1872-էն սկսեալ, հոն կը գործէր Միութիւն ի Փրկութիւն գաղտնի կազմակերպութիւնը՝ «Մահ կամ Ազատութիւն» *նշանաբանով*: Անոր անդամները կ'երդուէին նուիրուիլ հայութեան ազատագրութեան գործին եւ շարունակ կապի մէջ էին կովկասահայ միութիւններու եւ հասարակական գործիչներու հետ: Անոնք նաեւ զանազան առիթներով օգնութեան դիմում կատարեցին Կովկասի փոխարքային:

1878-ին հիմնուեցաւ Սեւ Խաչ գաղտնի կազմակերպութիւնը՝ առաւելաբար երիտասարդներէ կազմուած: Ան կոչ կ'ընէր զենքի ուժով պաշտպանել հայ ազգաբնակչութիւնը: Սեւ Խաչը դաւաճանողներուն անուններու ցանկը կը կազմէր եւ երբ կու գար ատենը զանոնք պատժելու, անոնց անուններուն առջեւ սեւ խաչ կը դրուէր: Այս դաւաճանները անպայման կ'ահաբեկուէին:

Վանի մէջ կը գործէին նաեւ Յառաջդիմական Միութիւնը, Քաղաքական Ակումբը եւ Զինակիր Ընկերութիւնը: 1879-1885 Վարազայ վանքին մէջ հաստատուած Վանի առաջնորդը՝ Խրիմեան Հայրիկ մեծ դեր ունեցաւ այս կազմակերպութիւններուն ստեղծման եւ գործունէութեան մէջ:

Գրող, հանրային գործիչ եւ ուսուցիչ Ջապէլ Ասատուր (1863-1934) իր գործունէութեան նպատակը դարձուց հայ կնոջ զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը:

Սրբուհի Տիւսաբ (1842-1901) իր գրականութեան միջոցով հայ կնոջ ազատագրման եւ հաւասար իրաւունքներու համար պայքարեցաւ:

Տարօնի առիւծ՝ Սուլուխցի Սերոբ իր զաւակներով

«Հայկական Ազատամարտ», 19-րդ դարու նկարիչի մը պատկերացումը

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈԲՆԵՐ

Գեորգ Չաուշ
Արար

1878-ին, Պոլիսէն Վան գործուղուած Սկրտիչ Փորթուգալեանի ջանքերով, Վանի մէջ հիմնուեցաւ յայտնի Վարժապետանոցը, որ իրականին մէջ ազատական-յեղափոխական գաղափարներ կը տարածէր երիտասարդութեան մէջ:

1885-ին, կառավարութիւնը Խրիմեան Հայրիկը Վանէն Պոլիս *արտաքսեց*: Չերքակալուեցան Սկրտիչ Փորթուգալեանը եւ շարք մը երիտասարդներ:

Տարօնի Աշխարհ - Տարօնի աշխարհին ալ յեղափոխական կեդրոններէն մէկը եղաւ: 1880-ական թուականներուն, Տարօնի մէջ կը գործէր Միացեալ Ընկերութեան ներկայացուցիչ Սկրտիչ Սարեանը, որ հիմնեց Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանը: Հոն գործեց նաեւ Միքիան Տամատեանը: Տարօնի մէջ իրենց առաջին մարզումը ստացան Արաբոն, Գեորգ Չաուշը, Հրայրը եւ Մարգար Վարժապետը, որոնք նշանաւոր *ֆեյդայիներ* դարձան: Սուրբ Կարապետ վանքը ուխտի գալու պատրուակով, հոն կու գային կովկասահայ երիտասարդ գործիչներ, ինչպէս՝ Յովսէփ Արղութեան եւ Ջալալը:

«Չայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներէն» - 1878-ին քանի մը մանր ընկերութիւններ կազմուեցան Կարինի (Էրզրում) մէջ, անոնց նպատակը լուսաւորութեան տարածումն էր. օրինակ՝ Թատերական Ընկերութիւնը եւ Վարդանանքը: 1881-ի Մայիսին Կարնոյ մէջ ստեղծուեցաւ առաջին յեղափոխական ընկերութիւնը՝ Պաշտպան Հայրենեացը, որ յայտնի է նաեւ Գաղտնի Ընկերութիւն Բարձր Հայոց անունով: Անոնք զենք ու *զինամթերք* կը գնէին եւ չնչին սակերով ժողովուրդին կը բաժնէին՝ զայն ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար: Առաջին ամիսներուն իսկ անոր հետեւորդներուն թիւը քանի մը հարիւրի հասաւ: Ընկերութիւնը կը գործէր խիստ գաղտնի, առանց որեւէ գրաւոր փաստաթուղթ ձգելու: Անդամները պարտաւոր էին կազմակերպութեան ծրագիրն ու կանոնագիրը գոց գիտնալ: Ժամանակի ընթացքին, սակայն, երդմնագրեր տպուեցան, որոնցմէ մէկը հայ լրտեսի մը միջոցով կառավարութեան ձեռքը հասաւ: Դժբախտաբար, միշտ կը գտնուէին վատ անձեր, որոնք իրենց անձնական շահերը վեր կը դասէին մեր ժողովուրդին ազատագրական պայքարէն եւ

թրքական կառավարության հաճելի թուելու ու անկէ շնորհներ ստանալու համար մատնութիւններ կ'ընէին:

Սկսան ձերբակալութիւնները: Դէպքը արձագանգ գտաւ նաեւ եւրոպական թերթերու մէջ: Ըստ Լոնտոն հրատարակուող «Թայմզ» թերթին, ձերբակալուեցան շուրջ 400 հայեր, որոնց շարքին 70-80 ղեկավարներ բանտարկուեցան: Բանտարկեալներուն ամիսներ տետող դատավարութիւնը մեծ արձագանգ գտաւ: Ատիկա Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերու առաջին քաղաքական դատավարութիւնն էր: Բանտարկեալները ծանր պատիժներու վճիռներ ստացան, սակայն Պոլսոյ Պատրիարքարանին միջամտութեամբ կարելի եղաւ պատիժները թեթեւցնել:

Կարնոյ մէջ տարրուող ազատական-յեղափոխական գաղափարներու քարոզչութեան արդիւնք էր 1890-ի Յունիս 20-ի ժողովրդային պոռթկումը: Երբ Բարձր Դրան հրամանով թուրք զինուորներ եւ ոստիկաններ յարձակեցան Կարնոյ հայոց եկեղեցիին եւ առաջնորդարանին վրայ՝ իբրեւ թէ պահուած զենքեր գտնելու համար, հայ երիտասարդութիւնը *ընդվզեցաւ* եւ հակալարձակումի դիմեց: Այս դէպքը հայերու առաջին զանգուածային բողոքն էր օսմանեան կառավարութեան *քռնարարքներուն* դէմ: Ահա այս դէպքին նուիրուած է «Չայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներէն» առաջին յեղափոխական երգը:

Շարքումներ

1. *Ձեր կարծիքով, Պոլսոյ առաջին կազմակերպութիւնները ինչո՞ւ միայն լուսաւորութիւն տարածելու նպատակը կը հետապնդէին:*
2. *Վանի մէջ ե՞րբ եւ ի՞նչ տեսակ ընկերութիւններ կազմուեցան եւ որո՞նք էին մոլիշ ուժերը:*
3. *Ո՞ւր եւ ե՞րբ կազմուեցաւ հայոց առաջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը եւ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:*
4. *1890-ի Յունիսին Կարնոյ հայութիւնը ինչո՞ւ ապստամբեցաւ: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը:*

Հրայր

Գրիգոր Արծրունի
(1840-1892)

Արեւելահայոց Մասնակցութիւնը Խմորուող Պայքարին

Երթեւեկի, կապի եւ զենքի փոխադրութեան ամբողջ գործունէութեան մոլիշ ուժը եղան Արեւելահայաստանի մէջ կազմուած խումբերը: Արեւմտահայաստանէն հասնող սոսկալի լուրերը, հալածանքի, սպանդի ու կոդալուտի տխուր պատմութիւնները կը բորբոքէին ռուսական կայսրութեան մէջ համեմատաբար աւելի լաւ պայմաններու մէջ ապրող հայ երիտասարդութիւնը եւ գործի կը մղէին զանոնք:

«Դէպի Երկիր» - Հայեացքները դէպի Արեւմտահայաստան ուղղուած էին: Խրիմեան Հայրիկ եւ Ներսէս Վարժապետեան կը քաջալերէին արեւելահայութիւնը՝ թրքական լուծին տակ տառապող իրենց քոյրերուն եւ եղբայրներուն ազատագրութեան մասին միջոցներ խորհելու: «Դէպի Երկիր» նշանաբանով ծնունդ առին խմբակցութիւններ, որոնք կազմուեցան Կովկասի մէջ լուսաւորութիւն տարածելու անուան տակ, սակայն արեւմտահայութեան ազատագրումը բուն նպատակ ունենալով:

Արեւելահայաստանի մէջ - Առաջիններէն էր Բարենպատակ Ընկերութիւնը, որ կազմուած էր 1869-ին, Ալեքսանդրապոլի մէջ (Գիւմրի): Հիմնադիրներն էին երկու ուսուցիչներ եւ կազմակերպութիւնն ալ կրթադաստիարակչական գործ տանելու անուան տակ կազմուած էր: Ասիկա միայն արտաքին երեւոյթն էր՝ կառավարութեան կասկածը չշարժելու համար: Բուն նպատակը արեւմտահայութեան ազատագրումն էր: Կազմակերպութիւնը սերտ կապեր ունէր Վասպուրականի հետ եւ իր քարոզչութեամբ օգնած էր Վասպուրականի մէջ գաղտնի ընկերութիւններու կազմութեան: Հիմնադիրներու ձերբակալութեամբ վերջ գտաւ կազմակերպութեան կեանքը:

Մեծ Ղարաբաղիսայի մէջ 1874-ին նոյն նպատակներով կեանքի կոչուեցաւ Հայրենեաց Սիրոյ Գրասենեակը, բայց տարի մը ետք կատարուած ձերբակալութիւնները կասեցուցին անոր կեանքը եւս:

1880-ականներուն յեղափոխական խմորումներու կեդրոն դարձած էր Ղարաբաղը: Մեծ աշխատանք կը տանէր Շուշիի մէջ կազմուած Ռժ կազմակերպութիւնը: Եռուզեռ կար նաեւ Երեւանի մէջ:

Ռուսական կայսրութեան տարածքին - Թիֆլիսի մէջ 1872-ին ծնունդ կ'առնէր Մշակի հոսանքը՝ «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի եւ անոր *համախոհներու* միջոցաւ: «Մշակ»-ին նպատակն էր արթնցնել հայուն մարդկային եւ ազգային գիտակցութիւնը, Երկրին մէջ ուսումնասիրութիւն կատարել եւ արեւմտահայութիւնը զինել՝ ինքնապաշտպանութեան համար: 1883-ին *քայքայուեցաւ* խումբը եւ Գրիգոր Արծրունի մեկուսացաւ:

Նոյն տարիներուն, ռուսական Նարոտնայա Վոլիա (Ժողովուրդի կամք) կուսակցութենէն ներշնչուած, կազմուեցաւ հայկական խմբակցութիւն մը, որ *թռուցիկներ* կը ցրուէր, թերթեր կը հրատարակէր (ինչպէս՝ «Մուսնեղիկ» եւ «Հայրենասէր Չայներ»): Այս թերթերուն մէջ, Հայ Դատի եւ արեւմտահայոց ազատագրման հարցերու կողքին, կը խօսուէր նաեւ ռուսական բռնատիրութեան դէմ զինեալ պայքար տանելու մասին: Խումբը թէւ ցրուեցաւ, բայց անոր անդամները շարունակեցին յեղափոխական

գործունեություն տանիլ հետագային կազմում յեղափոխական կուսակցություններուն մէջ:

1887-ին Քրիստափոր Միքայէլեան եւ Ռոստոմ Ջօրեան Թիֆլիսի մէջ փորձեցին հիմնել գաղտնի տպարան մը, յեղափոխական գաղափարներ տարածող թոռիկներ տպագրելու համար: Նիւթական պատճառներով

Սարգիս Կուկունեան եւ իր խումբին անդամները՝ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած

1. Սարգիս Կուկունեան՝ նիւթի	9. Մանուկ Գալստեան՝ մշեցի	17. Բարսեղ Գամանեան
2. Կոստանդին Ախիւնեան՝ արհեստագործ	10. Գեթեան՝ մշեցի	18. Վարդան Բաշեան՝ շերտիկ
3. Մուրէն Յովհաննիսեան՝ թիֆլիսեցի	11. Է. Կ. Կ. Գալստեան՝ բանակային	19. Մինաս Օգոստեան՝ կարմիր
4. Մանուկ Գալստեան՝ մշեցի	12. Նիկոլ Գալստեան՝ բարձրագոյն	20. Պետրոս Գրիգորեան՝ Տ. Հայ
5. Երանկ Գալստեան՝ բանակային	13. Զաւեն	21. Մովսէս Պետրոսեան՝ գեղարար
6. Է. Կ. Կ. Գալստեան	14. Վարդապետ Գալստեան՝ Տ. Հայ	22. Երզնկա՝ Պետրոսեան՝ Տ. Հայ
7. Սարգիս Կուկունեան՝ Նիւթի	15. Համբարձում Գալստեան՝ Տ. Հայ	23. Գրիգոր Ե. Գալստեան՝ արհեստագործ
8. Մկրտիչ Համբարձում Գալստեան	16. Մուրէն Գալստեան՝ Տ. Հայ	(մեծ աւ. օգոստեան Բաշեան՝ միջնադար)

գործը չյաջողեցաւ: Սակայն 1889-ի սկիզբը կարելի եղաւ կազմել Երիտասարդ Հայաստանը, որուն կորիզը՝ Դրօշակ յեղափոխական գաղտնի խմբակն էր: Երիտասարդ Հայաստանը կը գործակցէր Փեթրոկրատի հայ ուսանողներուն հետ, որոնց պարագլուխներէն մէկը՝ Սարգիս Կուկունեան, դէպի երկիր իր արշար կը կազմակերպէր:

Մոսկուայի եւ Փեթրոկրատի լուսատուութեան կեդրոններուն մէջ յեղափոխական գործունեութեան աւելի բարենպաստ մթնոլորտ կը տիրէր: Ռուս ուսանողութեան մէջ զարգացող սոցիալիստական (ընկերվարական) գաղափարները հայ ուսանողներու վրայ ալ կ'ազդէին: 1882-ին Ներսէս Աբէլեանի հիմնած Հայրենասէրների Միություն կազմակերպութիւնը կարեւորներէն էր. անիկա ցրուեցաւ 1886-ին: 1884-էն սկսեալ հրատարակուող կազմակերպութեան թերթը «Ազատութեան Աւետարներ» կը կոչուէր:

Շարքումներ

1. Արեւելահայաստանի մէջ կազմուած խումբերը ընդհանրապէս ի՞նչ անուան տակ կը կազմուէին, ինչո՞ւ այդպէս կը կազմուէին եւ ի՞նչ աշխատանք կը տանէին:
2. «Դէպի երկիր» նշանախօսքը ի՞նչ կը նշանակէ: Վերջերս լսած էք ռոյն նշանախօսքը տարբեր նպատակով գործածուած:
3. Ինչո՞ւ կը կարծէք հայ երիտասարդութեան համար Մոսկուայի մէջ աւելի դիրքին էր աշխատիլը: Ի՞նչ աշխատանք կը տանէին այդ երիտասարդները:

Նախայեղափոխական Շրջանին Առաջնորդող Գաղափարները

Նախորդ գլուխին տակ նկարագրուած խմբակները անշուշտ չեն ներկայացներ ամբողջական պատկերը տիրող մտայնութեան եւ տարրուող գործունէութեան: Յստակ է սակայն, որ այդ խմբակներուն քարոզչական աշխատանքով էր, որ ազատականութեան ոգին հայ մարդուն մէջ վերածնունդ ապրեցաւ:

Հայ քաղաքական մտքի դրսեւորումները - 19-րդ դարու երրորդ քառորդին, Չարթօնքին ստեղծած լուսատրութեան մթնոլորտին մէջ զարգացող հայ քաղաքական միտքը դրսեւորուեցաւ նախ՝ մամուլի էջերուն, ապա՝ քաղաքական խմբակներուն որդեգրած նպատակներուն ընդմէջէն: Յետակ է, որ հայ քաղաքական միտքը այդ շրջանին ազատ ու անկախ հայրենիքի մը ստեղծման չէր ձգտեր:

Նպատակ չէր Արեւմտահայաստանը գրաւել եւ ցարական Ռուսիոյ կցել: Յստակ էր, որ նման պարագայի, ցարական կառավարութիւնը Արեւմտահայաստանի մէջ ալ պիտի պարտադրէր իր ռուսացման քաղաքականութիւնը, ինչպէս կ'ըներ Արեւելահայաստանի մէջ: Յետոյ, Ռուսիա կողմնակից չէր Արեւմտահայաստանի հողերուն վրայ անկախ Հայաստան ըստեղծելու գաղափարին, քանի որ ատիկա պիտի հրահրէր Կովկասի ժողովուրդները՝ առնուազն ինքնավարութեան ձգտելու:

Ընդհանուր նպատակ - Բաղաքական խմբակները, թէ՛ Օսմանեան կայսրութեան եւ թէ Ռուսիոյ տարածքին, կը ձգտէին բարձրացնել հայ մարդուն ազգային ինքնագիտակցութիւնը, արժանապատուութիւնը, մշակոյթը, կենցաղը: Անոնք կը գործէին պահելու ու ծուլումէ պաշտպանելու հայոց լեզուն ու ազգային պատկանելիութիւնը, կը ձգտէին պաշտպանել հայ մարդուն տարրական իրաւունքները, ինչքն ու պատիւը:

Արեւմտահայութեան ազատագրումը բարենորոգումներու իրագործման մէջ կը պատկերացուէր:

Ընդդէմ յեղափոխական պայքարին - Հայ ժողովուրդի ազատագրման համար այդ շրջանին գծուած ուղիները մեծ մասամբ արագ լուծումներ կը հետապնդէին: Ճամբան յեղափոխութիւնն էր: Մարդիկ իրարու քով կու գային, գաղտնի հանդիպումներ կը կազմակերպէին: Դուրսէն բերուած յեղափոխական գրականութիւն կը կարդային: Սկզբնական շրջանին մանաւանդ, անոնց յեղափոխական գործունէութիւնը խօսքի սահմաններէն անդին չէր անցներ: Բայց ատիկա ալ նոր երեւոյթ մըն էր: Օսմանեան եւ ցարական կառավարութիւնները աշաւորջ կը հսկէին՝ իւրաքանչիւր շարժում իր սաղմին մէջ խեղդելու համար:

Առաջին սուրհանդակները, որոնք ծախուած երկիր կը մտնէին՝ ժողովուրդին իրավիճակն ու կարիքները եւ յեղափոխական գործի կարելիութիւնը ուսումնասիրելու համար:

Հայ պահպանողականներուն դիրքը - Պայքարի յեղափոխական միջոցները հաճելի չէին հայ պահպանողական խաւին: Այս խաւը մեծ թիւ կը կազմէր բարձրաստիճան հոգեւորականներուն, հարուստ վաճառականներուն եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ իր դիրքը հաստատած ամիրաներուն մէջ: Անոնք յեղափոխական գաղափարներն ու գործելակերպը իրենց դասակարգային շահերուն դէմ կը նկատէին: Անոնց կարծիքով, այդ «տաքզլուխ» հայերուն արարքները կրնային կառավարութեան քով զիրենք վարկաբեկել եւ իրենց դիրքը վտանգել: Այն՝ ինչ որ կրնար փոխել տիրող իրավիճակը (status quo), անոնց շահերուն չէր համապատասխաներ:

Բաղաքական-յեղափոխական գործիչները սկզբնական շրջանին մեծ համակրանք չէին վայելէր նա՛եւ ժողովուրդին մէջ, որուն ազատագրման համար իրենց երիտասարդ կեանքը կը զոհէին: Եթէ նոյնիսկ ժողովուրդը կը հաւատար անոնց գործին, վտանգաւոր կը համարէր բացայայտ համակրանք եւ օժանդակութիւն ցուցաբերել:

Յաջորդող փուլը - Նախայեղափոխական շրջանին ստեղծուած խըմբակներու գործունէութեան յաջորդող փուլը՝ քաղաքական կուսակցութիւններու ծնունդով կը յատկանշուի: Այդ կուսակցութիւնները մէկ կողմէ բնական զարգացումն են անջատ-անջատ գործող խմբակցութիւններուն, իսկ միւս կողմէ, անոնք յաջորդ անհրաժեշտ քայլն են՝ որովհետեւ նախորդ քայլը սպասուած արդիւնքը չէր կրցած տալ:

Նախորդ փուլին ձախողութիւնը միայն ներքին պատճառներէ կամ հայ ժողովուրդին անպատրաստութենէն չէր գար: Մեծ դեր ունեցաւ օսմանեան եւ ցարական կառավարութիւններուն աճող խստութիւնները՝ ճնշելու որեւէ քաղաքական գործունէութիւն:

Հարցումներ

1. 19-րդ դարու վերջերսին հայ քաղաքական միտքը ի՞նչ բանի կը ձգտէր: Նպատակները ինչո՞ւ այդպէս ձեւաւորուած էին:
2. Հայ երիտասարդութիւնը արեւմտահայութեան ազատագրման համար ինչո՞ւ յեղափոխական ճամբան ընտրած էր եւ ի՞նչ էր ռուս ու օսմանեան կառավարութիւններուն հակադարձութիւնը այդ գործունէութեան:
3. Հայ պահպանողականները ինչպէ՞ս կը դիտէին ծաւալող շարժումը:
4. Ինչո՞ւ ձախողեցաւ այս փուլը:

Դասանիքը ի՞նչ կը բովանդակե

Այս բաժինին մէջ պիտի ծանօթանանք հայոց պատմութեան առաջին քաղաքական կուսակցութեան, այսինքն՝ Արմենական կուսակցութեան եւ անոր գործունէութեան: Պիտի տեսնենք, թէ Սկրտիչ Փորթուգալեան՝ եռանդուն ու կրակոտ երիտասարդ մը, ինչպէ՞ս կրցաւ Վանի մէջ յեղափոխական գաղափարներ տարածել, երիտասարդութիւնը գրաւել եւ գործի մղել: Պիտի ծանօթանանք, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ ծնունդ առաւ Փորթուգալեանի հրատարակած թերթին՝ «Արմենիա»-ին անունով Արմենական կոչուած կուսակցութիւնը, ինչպիսի՞ նպատակներ հետապնդեց եւ ինչպէ՞ս մարեցաւ:

Քառացանկ

Այս դասանիքին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէ՛ք:

արտերկիր - երկրէն դուրս

հակադրուիլ - բանի մը կամ մէկու մը դէմ կանգնիլ

թղթակցիլ - մէկու մը հետ նամակագրութիւն ունենալ

ինքնիշխանութիւն - ինքզինքը ղեկավարելու իրաւունք, այնպէս մը, որ պետութիւնը իր երկրին փոքրամասնութեան ներքին գործերուն չի խառնուիր:

մահապատիժ - յանցանքի մը համար մէկը մահուան դատապարտելը, սպաննելը

մասնաճիւղ - կեդրոնէն հեռու, բայց կեդրոնին կապուած նոյն կազմակերպութեան մէկ ճիւղը

համակիր - երբ մէկը կուսակցութեան անդամ չէ, բայց կը հաւատայ անոր գործին

թիրախ - նշան առնելու, հարուածելու կէտ

ընդհարում - դէմ դիմաց կռիւ

յախում - համարձակ, խիզախ

Սկրտիչ Փորթուգալեանի Գործունէութիւնը եւ «Արմենիա» Թերթը

Ո՛րքան աճեցաւ խստութիւնը, ա՛յնքան աւելի կազմակերպուեցաւ հայ ժողովուրդը: Այս կազմակերպման մէջ մեծ դեր խաղացան եւ խթանիչ ուժ եղան անհատ մտաւորականներ, որոնք իրենց բացառիկ յատկանիշներով կրցան համախմբել բոլոր կարող ուժերը: Այդ փառանգին առաջին ներկայացուցիչներէն էր Սկրտիչ Փորթուգալեանը:

Սկրտիչ
Փորթուգալեան

Փորթուգալեան Վասպուրականի մէջ - Պոլսոյ յառաջադէմ ու գործունէայ մտաւորականներէն՝ Սկրտիչ Փորթուգալեան Արարատեան Ընկերութեան կողմէ 1876-ին Վասպուրական ուղարկուեցաւ՝ կրթական օճախներ հիմնելու համար: Այդ թուականէն սկսեալ, ան Վանի մէջ կրթական եւ քաղաքական աշխատանք տարաւ:

Փորթուգալեան հիմնեց Վարժապետարանը, երիտասարդներէ կազմեց Յառաջդիմական Միութիւնը: Կովկասէն կամ Ռուսիայէն Վան անցած երիտասարդ գործիչներու հետ գործակցաբար, ստեղծեց Քաղաքական Ակումբը: Ան առանց «յեղափոխութիւն» բառը գործածելու, յեղափոխական գաղափարներ կը տարածէր եւ յեղափոխական սերունդ կը պատրաստէր:

Վանի մէջ Փորթուգալեանի գործունէութիւնը օսմանեան կառավարութեան կասկածը շարժեց: Կատարուեցան հետապնդումներ եւ ձերբակալութիւններ: 1885-ին Փորթուգալեան արտաքսուեցաւ Թուրքիայէն եւ Մարսէյլ (Ֆրանսա) հաստատուեցաւ, ուր 1885-ի Օգոստոս 1-ին սկսաւ հրատարակել «Արմենիա» թերթը:

«Արմենիա» թերթին նպատակը - Թերթին նպատակն էր՝

ա. Օտարներուն ուշադրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի կացութեան եւ հայ ժողովուրդի կեանքի տխուր պայմաններուն վրայ հրաւիրել:

Վանայ
քաղաքամէջի
ընդհանուր
տեսարանը

բ. Հայրենիքին նկատմամբ *արարելիքի* հայության հետաքրքրությունը շարժել է օժանդակություն ապահովել:

գ. Ազատական գաղափարներ տարածել հայության մեջ:

Սկզբնական շրջաններում, «Արմենիա»-ի էջերին Փորթուգալեան բարենորոգումներու մասին կը խօսէր եւ Թուրքիոյ չէր *հակադրուէր*: Աւելի ուշ, երբ բարենորոգումներէն յոյսը կտրեց, ան յստակօրէն յայտարարեց, թէ առանց արիւնահեղութեան կարելի չէ ազատութիւն շահիլ:

Համախմբումի փորձ - Փորթուգալեան զգաց, որ գործող մանր խմբակցութիւնները չեն կրնար ծաւալուն աշխատանք տանիլ: 1886-ի Յունիսին, լոնտոնաբնակ Կարապետ Յակոբեանի օժանդակութեամբ, ան փորձ ըրաւ Եւրոպայի մէջ ստեղծուած խմբակցութիւնները միաւորելու:

Փորձը չյաջողեցաւ: Իսկ մինչ այդ, Փորթուգալեանի հետեւորդները Վանի մէջ «Արմենիա»-ի քարոզած գաղափարներուն ազդեցութեան տակ Արմենական կուսակցութեան հիմնադրման ձեռնարկած էին:

«Արմենիա» թերթը հրատարակուեցաւ 1885-1923. խմբագիր ունենալով նախ Մ. Փորթուգալեանը եւ ապա Ե. Թորոսեանը:

Շարցումներ

1. Մկրտիչ Փորթուգալեան ինչո՞ւ Վասպուրական ուղարկուեցաւ եւ հոն ի՞նչ աշխատանք տարաւ:
2. Փորթուգալեան ինչո՞ւ երկրէն դուրս եկաւ, ո՞ւր գնաց եւ ի՞նչ ըրաւ:
3. «Արմենիա»-ի մէջ առաջին շրջանին արտայայտուած միտքերը ի՞նչ փոփոխութիւն կրեցին հետագային, եւ ինչո՞ւ:

Իբրեւ Առաջին Գործօն Կուսակցութիւն

Մկրտիչ Թերլեմէզեան (Աւետիսեան)

Փորթուգալեանի նախկին աշակերտները եւ անոր գործին հաւատացող մարդիկ Վանի մէջ գաղտնօրէն «Արմենիա» թերթը կը ստանային եւ կը տարածէին: Անոնք Փորթուգալեանի հետ *թղթակցելով*, բոլոր հարցերուն մասին անոր կարծիքը կը հարցնէին եւ անով կ'առաջնորդուէին:

Կուսակցութեան ծնունդը - 1885-ի աշնան պատմական օր մը, գաղտնի ժողովի մը մէջ հիմնադրուեցաւ Արմենական կուսակցութիւնը, որ իր անունը «Արմենիա» թերթէն առած էր: Այս կուսակցութեան անդամները իրենք զիրենք արմենականներ կը կոչէին:

Կուսակցութեան հիմնադիրներն էին՝ Փորթուգալեանի հիմնած վարժարանին շրջանաւարտներէն Մկրտիչ Թերլեմէզեան (Աւետիսեան), Գրիգորիս Թերլեմէզեան, Ռուբէն Շատուրեան, Գրիգոր Պոզիկեան (Շիկահեր), Բժ. Գալուստ Ապանեան եւ ուրիշներ:

Կուսակցութեան ծրագիրը - Արմենականները կը նպատակադրէին «Յեղափոխութեան ճամբով ապահովել հայ ժողովուրդին *ինքնիշխանութիւնը*»: Այդ նպատակին հասնելու համար, անոնք կ'առաջարկէին՝

- ա. Համախմբել նոյն նպատակը իւրացնող բոլոր հայերը:
 - բ. Կեդրոնական Մարմինի մը միջոցաւ նոյնացնել բոլորին հետապնդած ուղղութիւնները:
 - գ. Հայութիւնը կազմակերպել եւ ապահովել անոր օգնութիւնը՝ կուսակցութեան:
 - դ. Գրաւոր ու բերանացի քարոզչութեամբ եւ դաստիարակչական աշխատանքով յեղափոխական գաղափարներ տարածել:
 - ե. Ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան ոգի ներշնչել եւ զայն զենքի վարժեցնել:
 - զ. Խուսափիլ ցոյցերէ, տեռորէ եւ *մահապարիժներէ*:
- Արմենականներու այս ծրագիրէն եւ մանաւանդ առաջադրանքներէն ի յայտ կու գայ, որ կուսակցութիւնը աւելի ինքնապաշտպանութեան եւ յեղափոխութեան նախապատրաստութեան կը ծառայէր:

Գործունէութեան դաշտ - Ծրագիրը չէր ճշդեր, թէ կուսակցութեան գործունէութեան դաշտը կը սահմանափակուէր միայն Արեւմտեան Հայաստանով, թէ՞ կը տարածուէր նաեւ Արեւելեան Հայաստանի վրայ: Գործնականին մէջ, բացի պարսկական Ատրպատականի քանի մը *մասնաճիւղերէն* (Թաւրիզ, Սալմաստ), եւ որոշ կարեւոր կեդրոններու մէջ շահած *համակիրներու* շրջանակներէն, արմենականներու գործունէութիւնը առաւելաբար սահմանափակուած էր Վասպուրականի մէջ: Վանը կուսակցութեան ամենէն աշխոյժ կեդրոնն էր:

Արմենականները Վանի մէջ գործօն կուսակցութիւն դարձան: Անոնք կը հաւատային, որ Վանի մէջ կեդրոնացաւ ու հոն լաւ կազմակերպուելով, պիտի կարենային մօտիկ ապագային ժողովուրդը օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբութեան մղել: Անոնք համոզուած էին, որ Սասունը, Մուշը եւ այլ կեդրոններ եւս պիտի հետեւէին նոյն օրինակին:

Այս կեդրոնացումը, սակայն, պատճառ դարձաւ, որ կուսակցութիւնը դիւրին *թիրախ* դառնայ կառավարութեան համար եւ չէզոքացուի: Ասիկա դաս եղաւ հետագայ կուսակցութիւններուն համար:

Շարքումներ

1. Արմենականները ինչպէ՞ս կազմուեցան եւ ուրկէ՞ առին իրենց անունը:
2. Արմենականները ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին եւ ինչպէ՞ս կ'ուզէին հասնիլ այդ նպատակին:
3. Աշխատանքի դաշտի տեսակէտէն, արմենականները ի՞նչ համոզում ունէին եւ ի՞նչ արդիւնք ձեռք բերին:

Արմենական Կուսակցութեան Գործունէութիւնը

Կուսակցութեան գործունէութիւնը մեծ չափով կեդրոնացած էր ժողովուրդին զէնք հասցնելու եւ անոր զէնքի գործածութիւն վարժեցնելու մէջ: Ձէնքը կաշառքով կը գնուէր թուրքերէ, կամ Պարսկաստանէն կը բերուէր:

Հայ յեղափոխութեան առաջին նահատակները - 1889-ի Մայիսին երեք արմենականներ, ամբողջովին զինուած, Սալմաստի Հաֆթուան գիւղէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Վան: 9 օր քալելով ճամբայ կտրելէ ետք կ'անցնին Թուրքիոյ սահմանը: Թուրք ոստիկանները կը կեցնեն զանոնք եւ կը հրամայեն զինաթափուիլ: Կարճատեւ բախումէ մը ետք, արմենականներէն մէկը կը սպաննուի, միւսը կը վիրատուրուի ու չարչարանքով կը մեռնի: Երրորդը կը յաջողի փախչիլ: Ոստիկանները զոհուածներուն քով թուրքեր եւ նամակներ կը գտնեն, որոնցմէ մէկը Սկրտիչ Փոքրօզալեանէն էր: Դէպքը մեծ աղմուկ կը բարձրացնէ: Կառավարութիւնը կը կարծէ, թէ ասոնք անդամ են յեղափոխական հսկայ կազմակերպութեան մը: Լուրը արձագանգ կը գտնէ հայկական եւ թրքական թերթերուն մէջ:

Զոհուածները՝ Գոլոշեան եւ Ագրիպասեան, յիշատակելի կը մնան իրքեւ հայ յեղափոխութեան առաջին նահատակները:

Արմենականներու պատմութեան արիւնոտ էջերէն - Երեք այլ դէպքեր եւս այս կուսակցութեան պատմութեան կը կապուին: Ասոնցմէ մէկը կուսակցութեան հիմնադիրներէն՝ Աւետիսեանի (Սկրտիչ Թերլեմէզեան) եւ իր ընկերներուն յարձակումն է քրտական հաւաքի մը վրայ՝ քիւրտ ցեղապետը սպաննելու նպատակով: Ծրագիրը կը ձախողի:

Երկրորդ դէպքը Չաթոյի եւ Շերոյի պատմութիւնն է. երկու քրտախօս արմենականներ, որոնք քանի մը կռիւնե-

րու կը մասնակցին եւ թուրք ու քիւրտ կը սպաննեն: Կ'ըսեն, թէ անոնք անբաժան ընկերներ էին, եւ անոնց սխրագործութիւններուն մասին ժողովուրդը շատ առասպելներ հիւսած է: Կը պատմեն, թէ Դերեկի կռիւներուն ընթացքին, օր մը հրացանները մաքրելու ատեն, սխալմամբ հրացան մը կը կրակուի եւ կը սպաննէ Չաթոն: Ատիկա անտանելի հարուած մըն էր Շերոյի համար: Ան դառնօրէն կ'ողբայ ընկերոջ մահը եւ անկէ ետք կարծես ինք ալ մահ կը փնտռէ:

Տարի մը ետք, Նիկոլ Դումանի խմբապետութեամբ կռիւ էր Տուշմանայ ձորին մէջ, ուր թաղուած էր Չաթոն: Բուռն ու արիւնալի կռիւներէն մէկն էր քիւրտերուն դէմ: Շերոն կը կռուի կատաղութեամբ ու կը վիրատուրուի: Նահանջելով ու կռուելով, ինքզինք Չաթոյի գերեզմանին կը հասցնէ, ուժասպառ կ'իյնայ ընկերոջ հողաթումբին վրայ ու կը մեռնի:

Երրորդը՝ 1892-ին չորս յեղափոխականներ, որոնց շարքին նաեւ արմենականներ, կ'ահաբեկեն Վանի ոստիկանապետ Նուրի Էֆենտիին:

1896-ի Վանի հերոսամարտի ղեկավարութեան մէջ Մ. Աւետիսեան կը մասնակցէր իբրեւ արմենականներու ներկայացուցիչ:

Վանի ինքնապաշտպանությունը - Վանի ինքնապաշտպանության կը-
ռիներուն (1894-96), արմենականները գործակցեցան Հ.Յ.Դաշնակցու-
թեան հետ: Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ, շուրջ 1000 արմենական ե-
րիտասարդներ, որոնցմէ միայն 200-ը զինուած, պարտադրուեցան *ընդհա-
րում* ունենալ թուրքերու հետ: Նահատակուեցան հարիւրաւոր երիտա-
սարդներ: Չոհուեցաւ նաեւ ինք՝ Աւետիսեանը:

Արմենականությունը իբրեւ մտայնություն - Գործօն կուսակցությունը ըլ-
լալէ աւելի, արմենականությունը մտայնություն էր, որ Վանի մէջ յարատե-
ւեց երկար ժամանակ: Կուսակցութեան մէջ հաւասարապէս տիրեց իրե-
րամերժ երկու մտածելակերպ. մէկը՝ առանց բռնամիջոցներու՝ դիւանագի-
տական ճամբաներու կողմնակից, միւսը՝ յեղափոխութեան: Տարիներու ըն-
թացքին արմենականներու աւելի *յախուռն* եւ յեղափոխական ուժերը Հայ
Յեղափոխական Դաշնակցութեան շարքերուն միացան: Աւելի պահպա-
նողական տարրը 1908-էն ետք աստիճանաբար ձուլուեցաւ Պոլսոյ մէջ
կազմուած Սահմանադիր Ռամկավար պահ-
պանողական կուսակցութեան մէջ:

Արմենական կուսակցությունը միայն 10-15
տարի կեանք ունեցաւ: Այնուամենայնիւ, հայ
ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան առաջին
կուսակցությունը եղաւ ան եւ իր դրոշմը դրաւ
հայ քաղաքական մտքի զարգացման ընթաց-
քին վրայ: Այսօր ան իր արժանի տեղը կը գրա-
ւէ հայ ազատագրական պայքարի պատմու-
թեան մէջ:

Աւետիսեանի եւ իր
արմենական
ընկերներուն
գերեզմանը.
«Բարդուղիմէոս
Առաքելի վանքի
մօտ անշուք քարի
մը տակ կը հանգ-
չին 96 թուականի
Վանի ժողիկ երի-
տասարդութիւնը».
Մալխաս:

Շարցումներ

1. Որո՞նք էին հայ յեղափոխութեան առաջին զոհերը եւ ի՞նչ
պայմաններու տակ զոհուեցան:
2. Չաթոյի եւ Շերոյի պատմությունը ի՞նչ կ'ըսէ ձեզի:
3. Արմենական կուսակցութեան մէջ ի՞նչ տարբեր մտայնություններ
գոյություն ունէին եւ այդ տարբերությունը ինչպէ՞ս ազդեց
կուսակցութեան կեանքին վրայ:

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցություն

7

Ղասանիքը ի՞նչ կը բովանդակէ

Հնչակեան կուսակցությունը, որ այսօր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կու-
սակցություն կը կոչուի, քաղաքական երկրորդ մեծ կուսակցությունը եղած է հայ
իրականութեան մէջ: Պիտի սորվինք, թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ, ինչպիսի՞ երի-
տասարդ մտաւորականներու միջոցաւ, հայրենիքէն հեռու կազմուեցաւ այս կու-
սակցությունը եւ իր արմատները նետեց թէ՛ Արեւմտահայաստանի եւ թէ՛ Արեւելա-
հայաստանի յառաջդիմական երիտասարդութեան մէջ. իսկ պահպանողական,
քաղքենի հայը ընդդիմացաւ կուսակցութեան գաղափարին եւ նպատակներուն:

Այս դասանիքը մեզի պիտի ծանօթացնէ հնչակեաններու գործունէութեան, որ
մեծ մասամբ յեղափոխական եւ ցուցական-քարոզչական էր: Պիտի տեսնենք, թէ
ի՞նչ պատճառներով անհամաձայնություններ ծագեցան կուսակցութեան կեան-
քէն ներս, ինչպէ՞ս դուրսէն քննադատուեցաւ անոր գործունէությունը. եւ այս բոլո-
րին հետեւանքով, կուսակցությունը քայքայուեցաւ եւ վերջ գտաւ անոր տասնամ-
եայ գնահատելի գործունէությունը, աւելի ուշ, տարբեր բնոյթով, Սփիւռքի մէջ եւ
այսօր Հայաստանի մէջ շարունակուելու համար:

Բառացանկ

Այս դասանիքին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար:
Այս բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրություն ըրէ՛ք
եւ լա՛ւ սորվեցէք:

գրաբնիկ - պաշտօնեայ մը, որ երկրին մէջ տպագրուող թերթերը, դրկուած եւ
ստացուած նամակները եւ այլ գրութիւններ կը քննէ՝ որոշելու համար, թէ
անոնք թոյլատրելի՞ են, թէ՞ ոչ:

քաղքենի - հանգիստ կեանքի սովոր, բարեկեցիկ քաղաքացի, պուրժուա

ռամկապետական - ռամիկ ու պարզ ժողովուրդի միջոցով ղեկավարուող

կեդրոնացեալ կառոյց - կեդրոնական մարմինի մը միջոցով ղեկավարուող

խուզարկություն - մէկու մը վրան կամ բնակարանը մանրամասն քննել՝
պահուած թուղթեր կամ արգիլուած նիւթեր գտնելու համար

որմազդ - յայտարարություն, որ պատերու վրայ կը փակցուի

պառակտուիլ - միասնական ըլլալէ դադրիլ

ընդդիմադիր - դէմ կեցող, դիմադրող, հակառակորդ

մաքրագործում - հակառակորդը չեզոքացնել, մէջտեղէն վերցնել

Հնչական Կուսակցության Կազմութիւնը

1880-ական թուականներուն, Ձուիցերիոյ, Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ համալսարաններուն մէջ զգալի քիւ կը կազմէին հայ ուսանողները: Անոնք յաճախ խումբեր կազմելով կը խօսէին, կը վիճէին եւ հայ ժողովուրդի տխուր իրավիճակէն ելք կը փնտռէին:

«Արմէնիա»ին ազդեցութիւնը - Սկրտիչ Փորթուգալեանի Մարսէլլ հաստատուելէն ետք, «Արմէնիա»ի ստեղծած գաղափարական մթնոլորտին մէջ, ուսանողական շրջանակները աւելի աշխուժութիւն ապրեցան: Սակայն Փորթուգալեանի գործունէութեան դանդաղ ընթացքը չէր գոհացներ ուսանողները: Փորթուգալեան խոստացած էր ընդհանուր ժողով մը գումարել, բայց անդադար կը յետաձգէր:

Նախապատրաստութիւն - 1886-ի ամրան, Փարիզէն Ժընէ կ'անցնի քիֆիսցի ուսանող Աւետիս Նազարբէկեանը, իր նշանածին՝ Մարօ Վարդանեանին հետ: Անոնք մեծահարուստ ընտանիքի զաւակներ էին, սակայն տարուած էին 19-րդ դարու ընկերվարական եւ յեղափոխական գաղափարախօսութիւններով:

Աւետիս Նազարբէկեան տպաւորիչ արտաքին ունէր եւ խօսելու եւ համոզելու բացառիկ կարողութիւն: «Արմէնիա»ի մէջ հրատարակած իր խիստ յեղափոխական յօդուածներով, ան արդէն ճանչցուած անուն մըն էր:

Մարոն, աշխոյժ ու եռանդուն պարմանուի մը, մասնակցած էր Փեթրոկըրատի ռուս յեղափոխական շրջանակներու գործունէութեան:

Ժընէի մէջ անոնք շուտով գաղափարակից ընկերներ կը գտնեն եւ կը փորձեն Փորթուգալեանի օժանդակութեամբ համընդհանուր կազմակերպութիւն մը առաջ բերել: Ծրագիրը չ'իրականանար եւ խումբը կ'որոշէ կուսակցութիւն կազմել: Խումբին անդամները մօտիկ կապեր ունէին նաւորտիկներու եւ պլեխանովականներու հետ: Առաջիններուն ահաբեկչական գործունէութիւնը եւ միւսներուն մարքսեան մօտեցումները մեծ ազդեցութիւն ձգած էին անոնց վրայ: Հնչական կուսակցութեան պատմաբաններէն Արսէն Կիտուրի համաձայն, այս երկու ազդեցութիւններն ալ հաւասարապէս իրենց արտայայտութիւնը գտան Հնչական կուսակցութեան նախնական ծրագիրին մէջ:

Կուսակցութեան ստեղծումը - 1886-ի վերջերուն, Ժընէի խմբակը Մարօ Վարդանեանին (որ խմբակին եւ հետագային ալ կուսակցութեան ուղեղն էր), Աւետիս Նազարբէկեանին եւ Գէորգ Ղարաճեանին պարտականութիւն կու տայ կազմուելիք կուսակցութեան ծրագրի եւ գործելակերպի նախագիծը մշակելու: Այդ աշխատանքը կ'աւարտի 1887-ի Օգոստոսին եւ նախագիծը կը հրատարակուի «Հնչակ» թերթին 1888-ի վերջին համարներէն մէկուն մէջ: 1887-ը կուսակցութեան ծննդեան թուականը կը համարուի: Կուսակցութեան հիմնադիրներն էին Աւետիս Նազարբէկեան, Մարօ Վարդանեան, Գէորգ Ղարաճեան, Ռուբէն Խանազատ, Քրիստափոր Օհանեան, Գաբրիէլ Կաֆեան եւ Լեւոն Ստեփանեան: 1890-ին կուսակցութիւնը պաշտօնապէս կը կոչուի Հնչական Յեղափոխական Կուսակցութիւն:

Աւետիս Նազարբէկեան

Արսէն Կիտուր

Ռուբէն Խանազատ

▲ Ժընէի մէջ հաւաքուած խումբ մը յեղափոխական երիտասարդներ, որոնք Հնչական կուսակցութիւնը հիմնեցին:

▶ «Հնչակ» թերթը հրատարակուեցաւ 1887-1915, ապա 1935-40 թուականներուն:

«Հնչակ» թերթը եւ կուսակցութեան ուղղութիւնը - Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը (օրգան) «Հնչակ» կը կոչուէր: Այդ անունը վերցուած էր ռուսական «Կոռուկոլ» թերթէն, որ զանգ կը նշանակէ եւ ընկերվարական-յեղափոխական գաղափարներու արտայայտիչ թերթ մըն էր:

«Հնչակ»ի տպարանը կը հաստատուի Նազարբէկեան զոյգին բնակարանին մէջ եւ անոր առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1887-ի Նոյեմբերին:

Թերթը ձրի կը դրկուէր ամէն կողմ: Ռուսիա եւ Թուրքիա դրկուելիք օրինակները կը տպագրուէին բարակ թուղթի վրայ եւ գոց պահարաններու մէջ երոպական զանազան քաղաքներու նամակատուները կը ձգուէին՝ որպէսզի գրաքննիչներու կասկածը չշարժէր:

Հնչական կուսակցութեան մարքսեան գաղափարաբանութիւնը եւ «Հնչակ»ի ձախակողմեան ուղղութիւնը մեծ ընդունելութիւն չգտան Կովկասի քաղքենի պահպանողականներուն, հոգեւորականներուն եւ զուտ ազգային-յեղափոխական մտաւորականութեան քով: Կուսակցութիւնը, սակայն, ներգրաւեց հարիւրաւոր յառաջադէմ երիտասարդներ:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ հնչականները կեդրոն ընտրեցին Պոլիսը, ուր ժողովրդականութիւնը շահեցան: Շուտով գործիչներ դրկուեցան կայսրութեան արեւելեան նահանգները՝ հնչական խումբեր կազմակերպելու համար: Հնչական կուսակցութիւնը իր համակիրները ունեցաւ նաեւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ:

Շարքումներ

1. Ի՞նչ տեսակ մթնոլորտ կը տիրէր Ժընէի մէջ 1880-ական թուականներուն:
2. Հնչական կուսակցութեան կազմութեան թուականը ինչո՞վ պայմանաւորուած է եւ որո՞նք էին հիմնադիրներէն կարեւորները (Ա.Ն., Մ.Վ., Ռ.Խ.)
3. Հնչականները ինչո՞ւ համակիրներ չունեցան պահպանողական եւ քաղքենի հայերուն քով:

Կուսակցության ծրագիրը եւ Գործունեությունը

«Հնչակ» թերթին մեջ լոյս տեսած ծրագիրը երկու մասէ կը բաղկանար՝ հեռաւոր նպատակ եւ մօտաւոր նպատակ: Հեռաւոր նպատակը կուսակցութեան ընկերվարական գաղափարախօսութիւնը կը բացատրէր եւ կը յիշատակէր մարդկային անհաւասարութիւնն ու ամէն կարգի անարդարութիւններ:

Մօտաւոր Նպատակ - Շատ աւելի ընդարձակ է Մօտաւոր Նպատակը, որ կը սկսի արեւմտահայութեան տնտեսական, ընկերային ու քաղաքական իրավիճակին կարճ վերլուծումով մը: Ան կը հաստատէ, որ «անհրաժեշտ է թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ *ռամկապետական*, քաղաքական ազատութիւն եւ ազգային անկախութիւն»:

Այս նպատակներուն հասնելու հիմնական միջոցը յեղափոխութիւնը կը համարուէր: Յեղափոխական-ապստամբական գործունեութիւնը պէտք է ընդգրկէր քարոզչութիւն եւ տեռոր: Կուսակցութիւնը պիտի ղեկավարուէր *կեդրոնացեալ կառոյցով*:

«Հնչակ»ը կը հաստատէր, որ հայ յեղափոխական ուժերուն առաջնահերթ պայքարը թուրք պետութեան դէմ է: Արեւմտեան Հայաստանի անկախութիւնը ձեռք բերելէն ետք, օտարներու լուծէն պէտք է ազատագրուէր արեւելահայութիւնը եւս: Ապա՝ պէտք էր ճամբայ բանալ հեռաւոր նպատակներուն իրագործման համար՝ Արեւմտահայաստանի եւ Արեւելահայաստանի միացում եւ անկախ, ընկերվարական (սոցիալիստական) հանրապետութեան ստեղծումը:

Հնչակեանները, հակառակ իրենց հեռաւոր նպատակին եւ զուտ միջազգայնական-ընկերվարական գաղափարախօսութեան, յատկապէս առաջին տասնամեակին շեշտուած կերպով ազգային-ազատագրական գործունեութիւն ունեցան:

Աւետիս
Նազարեկեանի
ընտանիքը

Հնչակեան
կուսակցութեան
զինանշանը

Մուրատ 1903-ին
Հ.Յ.Դ.ին յարեցաւ եւ
այդ կուսակցութեան
մէջ գործեց մինչեւ
1918: Ան զոհուեցաւ
Պաքուի 1918-ի
կռիւներուն ընթացքին:

Գում Գափուի ցոյցը - Հնչակեաններու գործունեութեան առաջին դրսեւորումը Գում Գափուի ցոյցն էր՝ 1890-ի Յուլիս 15-ին: Ցոյցը առաջին հակաթրքական ելոյթն էր Պոլսոյ մէջ:

Գում Գափուի Մայր Եկեղեցոյ շրջափակին մէջ կազմակերպուած խաղաղ ցոյցին նպատակն էր բողոքել Էրզրումի մէջ նախորդ ամսուն տեղի ունեցած թրքական բռնարարներուն դէմ: Կազմակերպիչները նըպատակ ունէին նաեւ իրենց պահանջները ներկայացնել սուլթանին: Ոստիկանութիւնը, սակայն, միջամտեց եւ ցրուեց հաւաքուած ժողովուրդը: Ցոյցին ղեկավարը՝ Դանկիլեան ձերբակալուեցաւ:

Որքան ծաւալեցաւ հնչակեաններու գործունեութիւնը, ա՛յնքան աւելի բազմացան *խուզարկութիւններն* ու ձերբակալութիւնները: Բանտարկուածները խիստ պատիժներու կ'ենթարկուէին: Տեղի ունեցան երկու յաջորդական դատավարութիւններ՝ Կեսարիոյ եւ Անգարայի մէջ, եւ 17 յեղափոխականներ մահուան դատապարտուեցան:

Սասնոյ ինքնապաշտպանութիւնը - 1891-ին, Հնչակեան Կեդրոնին որոշումով, Մուշի եւ Սասունի մէջ գործի լծուեցան Միհրան Տամատեան եւ Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան): Սասունցիները, գօտեպնդուած մանաւանդ Մուրատի ներկայութեամբ եւ անոր քարոզած գաղափարներով,

մերժեցին քիւրտերուն պարտադրած տուրքերը վճարել, սկսաւ ընդհարումներու երկար շարքը: Օսմանեան կառավարութիւնը միջամտեց: 1894-ին քիւրտերէն կազմուած «Համիտի» զօրքը դրկուեցաւ Սասնոյ դէմ: Հակառակ ժողովուրդի բուռն դիմադրութեան, զօրքը տեղացի քիւրտերուն հետ յաջողեցաւ բարձրանալ Սասուն, աւերել եւ կրակի տալ գիւղերը եւ կոտորել ժողովուրդը: Դէպքին ահաւորութիւնը իր վրայ հրաւիրեց նաեւ երոպական պետութիւններու ուշադրութիւնը: Անոնք քննիչ յանձնախումբ մը դրկեցին Սասուն:

Պապը Ալիի ցոյցը - 1895-ի Մայիս 11-ին, երոպական պետութիւններ Սուլթան Համիտին յանձնեցին հայկական վեց վիլայեթներու համար բարենորոգումներ պահանջող յուշագիր մը, որ ծանօթ է «Մայիսեան Ծրագիր» անունով: (Սասնոյ ինքնապաշտպանութեան եւ «Մայիսեան Ծրագրին» մասին պիտի սորվինք աւելի ուշ):

Սուլթանը անդադար կը ձգձգէր ծրագիրին իրագործումը: Հնչակեաններու Պոլսոյ վարիչ մարմինը, Լոնտոնի Կեդրոնին հաւանութեամբ, որոշեց ցոյց մը կազմակերպել, բողոքի ձայն բարձրացնել եւ սուլթանին ու երոպական պետութիւններուն յիշեցնել յուշագիրին մասին: Ցոյցին կազմակերպումը վստահուած էր Կարօ

Սահակեանին: Այս անգամ եւս ոստիկանութիւնը միջամտեց եւ ցրուեց ցուցարարները, որոնք դէպի Պապը Ալի կ'ողողուէին իրենց պահանջները ներկայացնելու:

Ձէթունի ապստամբութիւնը - Հնչակեաններու յեղափոխական վերջին ելոյթը Ձէթունի ապստամբութիւնն էր 1895-ին:

1862-ի ապստամբութենէն ետք, զէթունցիները 1878-ին մասնակի շարժում մը կազմակերպած էին, որուն որպէս հակազդեցութիւն՝ կառավարութիւնը քաղաքին մուտքին զօրանոց մը հաստատած էր:

1891-էն 1895, կառավարութիւնը կը նկատէ հնչակեան գործիչներու երթելը եւ գործունէութիւնը՝ Ձէթունի եւ Կիլիկիոյ այլ շրջաններուն մէջ: 1895-ի Յուլիսին կը սկսին հետապնդումները: Հայերը յարձակում կը գործեն եւ կը գրաւեն զօրանոցը: Թրքական կառավարութիւնը 60,000-նոց բանակ մը կը դրկէ, որուն դէմ զէթունցիները կը կռուին 5,000 հոգիով: Թրքական բանակին յաջորդական յարձակումները եւ թնդանօթներէն արձակուած ռումբերը չեն տկարացներ Ձէթունի կամքը: Յարձակումը ետ կը մղուի եւ բանակը հսկայ կորուստներ կը կրէ:

Թրքական կառավարութիւնը չկրցաւ Ձէթունը գրաւել եւ պարտադրուեցաւ բանակցութեան մտախ զէթունցիներուն հետ: Թրքական բանակը քաշուեցաւ գաւառէն եւ Ձէթունը ազատեցաւ հարկ վճարելէ:

Միհրան Տամատեան (1863-1945). որ յայտնի է նաեւ իր յեղափոխական բանաստեղծութիւններով. 1897-ին Հնչակեան կուսակցութենէն հեռացաւ եւ հետագային մաս կազմեց Ռամկավար կուսակցութեան:

Հարցումներ

1. Հնչակեան կուսակցութեան մօտաւոր եւ հեռաւոր նպատակները ի՞նչ տարբերութիւն ունէին եւ այս նպատակներուն հասնելու համար ի՞նչ միջոցներ կ'առաջադրուէին:
2. Հնչակեանները որպէս գերագոյն նպատակ ի՞նչ կը հետապնդէին:
3. Գում Գափուի եւ Պապը Ալիի ցոյցերը, նպատակի եւ ընթացքի տեսակէտէն, ի՞նչ տարբերութիւններ եւ ի՞նչ նմանութիւններ ունին:
4. Սասնոյ եւ Ձէթունի զինեալ դիմադրութիւնները, նպատակի եւ ընթացքի տեսակէտէն, ի՞նչ տարբերութիւններ եւ ի՞նչ նմանութիւններ ունին:

Հնչակեան Կուսակցութեան Պառակտումը

Ձէթունի օրինակով ամբողջ Կիլիկիան ապստամբութեան մղելու հրահանգներու ճիգը ձախողեցաւ: Ընդհանրապէս դժգոհութիւններ կային Հնչակեան Կեդրոնական Մարմինին գործելակերպին դէմ: Դժգոհութիւններ ծայր առին նաեւ Երկրի գործիչներուն միջեւ:

Դժգոհութիւններուն պատճառները - Բուն պատճառը, հաւանաբար, ընդհանուր գործին յաջողութեան կապուած յոյսերուն անկումն էր եւ, հակառակ մեծ զոհողութիւններուն՝ սպասուած արդիւնքին չհասնիլը: Մեծ դեր ունէին նաեւ դուրսէն կատարուող քննադատութիւնները: Հակառակորդները կը քննադատէին «արին թափելով Հայաստանը անկախացրնելու» յախտուն յայտարարութիւնները եւ սուլթանին դէմ սպառնալիքները, որոնք *որմազդներու* ձեռով թրքական հաստատութիւններու պատեւուն կը փակցուէին, թուրք ժողովուրդին մէջ անտեղի զայրոյթ կ'առաջացրնէին ու կառավարութիւնը աւելի կը գրգռէին: Հնչակեանները չունէին այն ուժը, որ իրենց յայտարարութիւններն ու սպառնալիքները գործի վերածէին: 1894-96-ի համատարած կոտորածները աւելի թեւաթափ ըրած էին կուսակցական գործիչները:

Այդ բոլորէն կը բխէին ներքին անհամաձայնութիւններ եւ դժգոհութիւններ, որոնք կապուած էին Կեդրոնական Մարմինին խիստ կեդրոնացեալ աշխատելաձեւին, իսկ Երկրի գործիչներուն միջեւ ծայր առած էին ընկերվարական-հակաընկերվարական վեճեր եւ արեւմտահայ-արեւելահայ հակամարտութիւններ: Դժգոհութիւններ կային նաեւ Նազարբէկեանի անձնական կեցուածքին հանդէպ: Կ'ըսուէր, թէ ան իր յօդուածներով եւ յախտուն սպառնալիքներով ընդհանուր գործին կը վնասէր:

Կուսակցութիւնը *պառակտուած* էր:

Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովներ - 1896-ին, Նազարբէկեանի *ընդդիմադիրները* Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողով պահանջեցին: Մինչ Նազարբէկեան կը դանդաղէր ժողով գումարելու, ընդդիմադիրները 1896-ի Օգոստոսին Լոնտոնի մէջ ժողով գումարեցին: Որոշում տրուեցաւ անմիջապէս ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստուելու:

Երկու ամիս ետք, Նազարբէկեանի կողմնակիցները գումարեցին «Հնչակեան Մայր Կուսակցութեան» առաջին Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը եւ իրենց հաւատարմութիւնը յայտնեցին կուսակցութեան սկզբունքներուն:

Նորանոր անուանումներ - Հակամազարբէկեանականները նոր ժողով մը գումարեցին եւ իրենք զիրենք «Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն» կոչեցին: Որոշ ատեն մը երկու թեւերը առանձնաբար «Հնչակ» անունով երկու թերթեր հրատարակեցին: Սուր պայքար սկսաւ ընդդիմադիր թեւին պատկանող երկու գործիչներու՝ Արփիար Արփիարեանի եւ Միհրան Տամատեանի միջեւ: Ծայր առին փոխադարձ *մաքրագործումներ*: Ահաբեկուեցան կարգ մը ղեկավարներ, որոնց շարքին՝ Արփիար Արփիարեանը՝ 1908-ին, Գահիրէի մէջ:

Հնչակեան Մայր Կուսակցութիւնը 1909-ին Պոլսոյ մէջ գումարեց իր հինգերորդ Պատգամաւորական Ժողովը եւ վերակոչուեցաւ «Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն» (Ս.Դ.Հ.Կ.):

Հետագայ գործունէութիւնը - Փոխադարձ մաքրագործումները շարունակուեցան մինչեւ 1914, երբ ձերբակալուեցան հնչակեան կարգ մը ակամաւոր ղեկավարներ: 1915-ի Ապրիլին տեղի ունեցաւ անոնց դատավարութիւնը Պոլսոյ մէջ: 20 հոգի մահուան դատապարտուեցան եւ երկու ամիս ետք կախաղան հանուեցան:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Սփիւքի մէջ հնչակեանները յաճախ գործակցեցան համայնավարներուն (կոմունիստներուն) հետ: 1924-ին, Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը որոշեց ճանչնալ Խորհրդային Հայաստանը եւ Հայկական Հարցը անոր գոյութեամբ լուծուած համարեց: Ան իւրացուց Խորհրդային Հայաստանի կեցուածքը Հայ Դատին նկատմամբ եւ պայքարի մէջ մտաւ հակախորհրդային հայ տարրերու դէմ:

Յետ-խորհրդային շրջանին, երբ Հայաստան իր անկախութիւնը ըստացաւ, այս կուսակցութիւնը եւս ազգային միւս կուսակցութիւններուն պէս մուտք գործեց Հայաստան եւ իր կառոյցը հաստատեց:

Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը այսօր կը գործէ նաեւ Սփիւքի որոշ գաղութներուն մէջ եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ու Հ.Յ. Դաշնակցութեան հետ ազգային երեք կուսակցութիւններէն մէկն է: Անոր գործունէութիւնը առաւելաբար մշակութային բնագաւառին մէջ է:

Շարքումներ

1. *Հնչակեաններու հակառակորդները ի՞նչ բանի մէջ կը բնադատէին կուսակցութեան գործունէութիւնը:*
2. *Ներքին դժգոհութիւնները ի՞նչ բաներէ կը բխէին:*
3. *Կուսակցութեան պառակտումը ինչպէ՞ս դրսեւորուեցաւ կուսակցութեան կեանքին մէջ:*
4. *Ս.Դ.Հ.Կ. սկզբնատառերը ի՞նչ կը նշանակեն:*
5. *Հնչակեան կուսակցութիւնը Խորհրդային Հայաստանի եւ Հայկական Հարցին նկատմամբ ի՞նչ դիրքորոշում որդեգրեց:*

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ծնունդը

Սփիւքի մէջ այսօր գործող ազգային երեք կուսակցութիւններէն մէկը՝ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը եւս իր արմատները ունի հայ քաղաքական խմբակցութիւններու պատմութեան մէջ:

Յետ-եղեռնեան նոր իրականութեան մէջ - Հայ Դատի հետագայ դասազիրքերուն մէջ պիտի սորվինք Հայոց Եղեռնին եւ Առաջին Աշխարհամարտին մասին. պիտի սորվինք Հայաստանի անկախութեան եւ երկու տարի ետք անոր խորհրդայնացման մասին: 1921-ին այս բոլոր իրադարձութիւնները կատարուած էին եւ Եղեռնէն վերապրած Պոլսոյ հայ համայնքը ժամանակաւոր վերածնունդ կ'ապրէր:

Այս մթնոլորտին մէջ, անկախ Հայաստանի մէջ եւ անկէ առաջ որոշ գործունէութիւն ունեցած Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Հայաստանէն դուրս գտնուող կարգ մը անդամները եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչներ Պոլսոյ մէջ գումարեցին ժողով մը, որմէ ծնունդ առաւ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը (Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն-ՌԱԿ):

Գործակցութիւն Խորհրդային Հայաստանի հետ - Իր առաջին համագումարներուն իսկ, ՌԱԿը որդեգրեց Խորհրդային Հայաստանի վերելքին ու բարգաւաճման աջակցելու եւ վարչակարգին հետ գործակցելու քաղաքական գիծը: Կուսակցութեան նպատակը դարձաւ նաեւ սփիւքահայութիւնը ձուլումէ փրկել եւ աւելի կենսունակ դարձնել: «Հայկական Սովետական Հանրապետարանը» ՌԱԿի մասին կը գրէ. «Դեռ 1926-ին Փարիզում տեղի ունեցած համագումարներում, նկատի ունենալով հնչակեանների եւ ռամկավարների քաղաքականութեան ընդհանուր խնդիրների առկայութիւնը, ՌԱԿը որոշեց համագործակցել նրանց հետ: Շատ հարցերում գործակցում է նաեւ հայ կոմունիստներին, անգիջում պայքար է մղում Դաշնակցութեան դէմ»:

ՌԱԿը հաւատաց, թէ Հայկական Հարցին լուծումը եւ հայ ժողովուրդի ապագան Խորհրդային Միութեան կապուած են:

Սփիւքի տարածքին - Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը Սփիւքի զանազան կեդրոններուն մէջ մշակութային գործունէութիւն տարաւ: Ան ծնունդ տուած է մշակութային եւ բարեսիրական զանազան միութիւններու, անոնց շարքին Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (Հ.Բ.Ը.Մ.)՝ իր կրթական, մարզական, մշակութային ու բարեսիրական հաստատութիւններով: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթերէն են՝ «Չարքօնք»ը Պէյրութի մէջ, «Նոր Օր»ը՝ Լոս Անճելըս, եւ «Պայքար»ը՝ Պոսթըն:

ՌԱԿը գործունէութիւն ունեցաւ նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան համաշխարհային ճանաչման գործին մէջ:

Հայաստանի այսօրուան անկախ հանրապետութեան մէջ, այս կուսակցութիւնն ալ, ազգային միւս կուսակցութիւններուն շարքին, իր կառոյցը ստեղծեց եւ քաղաքական ու մշակութային աշխատանք կը տանի: Հայաստանի մէջ ՌԱԿի պաշտօնաթերթը «Ազգ» կը կոչուի:

Շարքումներ

1. Ինչպե՞ս եւ ե՞րբ ծնունդ առաւ Ռամկավար կուսակցութիւնը:
2. Ռամկավար կուսակցութիւնը ի՞նչ դիրքորոշում ունեցաւ խորհրդային Չայաստանի նկատմամբ եւ ինչպե՞ս վարուեցաւ Չայկական Չարցին հետ:
3. Ու՞ր ախօր Չայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ ի՞նչ գործունէութիւն կը տանի:

Յ.Բ.Ը.Միութեան Մերսինի (Կիլիկիա) Որբանոց-վարժարանի աշակերտները սկաուտի տարագով եւ ուսուցչական կազմը՝ հաստատութեան բակին մէջ:
Նկարուած Յուլիս 15, 1921-ին:

Չայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն

8

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Հայոց ազատագրական պայքարի ուժը կեդրոնացնելու նպատակով, քանի մը հայրենասէր երիտասարդներ որոշեցին Օսմանեան կայսրութեան եւ Ռուսիոյ մէջ գործող բոլոր խմբաւորումները միացնել մէկ դրօշի տակ եւ մէկ կուսակցութիւն կազմել: Պիտի տեսնենք, թէ այս նախաձեռնութիւնը որքանով յաջողեցաւ եւ որովք էին դժուարութիւնները: Պիտի տեսնենք, թէ նորակազմ կուսակցութիւնը, որ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն անունով գործի սկսաւ, երկու տարուան ընթացքին ի՞նչ ճամբաներէ անցաւ եւ ինչպե՞ս յստակացան անոր նըպատակները եւ գործելակերպը:

Ծնունդէն երկու տարի ետք Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն վերակոչուած կուսակցութիւնը մեծ դեր խաղցաւ հայոց ազատագրական պայքարին եւ մանաւանդ հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան մէջ եւ 1896-էն ետք, այսինքն՝ Հնչակեան կուսակցութեան պառակտուելէն ետք պայքարի միակ կազմակերպուած ուժը եւ առաջնորդը դարձաւ:

Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով տրուած են սրորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէ՛ք:

արծարծել - նիւթ մը քննութեան ենթարկել:

դաշնակցիլ - դաշինքով, ուխտով մէկուն հետ կապուիլ (դաշնակցութիւն = federation):

հասարակակարգ - այն կարգը կամ ձեւը, որ հասարակութեան կազմակերպութիւնը կ'ունենայ պետութեան մը մէջ:

ապակեղորն - կառոյց մը, որուն մասնաճիւղերը կեդրոնին հետ կապ ունենալով հանդերձ, գործելու որոշ ազատութիւն ունին եւ ամբողջովին կախեալ չեն կեդրոնէն:

կեղեքել - շահագործել, առիթ չտալ ազատ ապրելու, զարգանալու:

Տարբեր Գաղափարներ ու Գործելակերպեր Համադրելու Փորձ

Դիտվին չէր տարբեր հայեացքներ, նպատակ ու գործելակերպ որդեգրած խմբակցությունները մեկ ու միացեալ դրօշի տակ բերելը: Այդ խմբակցություններուն մէջ կային միայն խաղաղ միջոցներով գործելու եւ կրթադաստիարակչական ու մշակութային գործին հաւատացողներէ մինչեւ տաքզլուիս արկածախնդիրներ:

◀ Դ.Զ. Դաշնակցութեան հիմնադիր երրորդութիւնը՝ Ռոստոմ (Ստեփան Զօրեան), Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան

▼ «Դրօշակ»-ը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը:

Առաջին նախաձեռնութիւն - 1890-ի ամրան, Քրիստափոր Միքայէլեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի նախաձեռնութեամբ, Թիֆլիսի մէջ խորհրդակցական ժողով մը հրաւիրուեցաւ: Նպատակն էր բոլոր խմբակցութիւններուն միացումով կուսակցութիւն մը հիմնել:

Արժարժուած բազմազան հարցերուն մէջ, կարեւորներէն էր կուսակցութեան գաղափարախօսութիւնը: Հնչակեաններու ներկայացուցիչ Ռոսթոմ Խանազատ կը պնդէր, թէ ընկերվարութիւնը պէտք է ընդունի իբրեւ առաջնորդող գաղափարախօսութիւն: Ուրիշներ ղէմ էին: Ընդունուեցաւ նախաձեռնողներուն առաջարկը, ըստ որուն՝ կողմերը բաւարարելու համար, կուսակցութեան «Մանիֆեստ»-ին մէջ, առանց ընկերվարութիւն բառը գործածելու, այդ գաղափարին հիմունքներուն վրայ պիտի կազմուէին քաղաքական եւ տնտեսական նպատակները:

Հնչակեաններու ուժեղ ազդեցութիւնը - Հնչակեանները համաձայնեցան լուծել իրենց կուսակցութիւնը եւ միանալ նորին: Կուսակցութիւնը, որ զանազան խմբակցութիւններու դաշնակցութիւն էր, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն կոչուեցաւ:

Առաջին վարչութեան (Կեդրոնի) անդամներ ընտրուեցան Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան, Աբրահամ Դաստակեան, Բժ. Լորիս Մելիքեան եւ Լեւոն Սարգսեան:

Դարձեալ Խանազատի պնդումով, կուսակցութեան իբրեւ կեդրոն որոշուեցաւ Տրապիզոնը, ուր հաստատուած էին արդէն հնչակեանները: Հնչակեաններու օրինակով, կեդրոնացումի սկզբունքը ընդունուեցաւ իբրեւ կուսակցութեան գործելակերպ: Կուսակցութիւնը պիտի ունենար երկու պաշտօնաթերթ (օրգան)՝ «Հնչակ»ը Ժընեւի մէջ՝ Աւետիս Նազարբէկեանի խմբագրութեամբ, եւ «Դրօշակ»ը Թիֆլիսի մէջ՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի խմբագրութեամբ:

Դ.Զ. Դաշնակցութեան

Շարքումներ

1. Թիֆլիսի մէջ հրաւիրուած խորհրդակցական ժողովը ի՞նչ նպատակ ունէր եւ ինչպիսի՞ մարդիկ կան խմբակցութիւններ էին հրաւիրուածները:
2. Նորակազմ կուսակցութեան մէջ հնչակեաններու ազդեցութիւնը ի՞նչ հարցերու մէջ դրսեւորուեցաւ:
3. Փորձի տարիները ինչո՞վ կը յատկանշուին:

Առաջնահերթ Նպատակներ, Գործելակերպ և Կառույց

1892-ի սկիզբներուն կը թուէր, թէ խմբակներու եւ կուսակցութիւններու դաշնակցութիւնը քայքայուած է: Բայց այդ թուականի Ապրիլին կայացած կուսակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովին, շատ հարցեր յստակացան: Կուսակցութիւնը կոչուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն (Հ.Յ.Դ.), իսկ անոր միակ պաշտօնաթերթը (օրգան)՝ «Դրօշակ», որ գաղտնի կը տպուէր ու կը ցրուէր ամենուրեք:

Ծրագիր - Հ.Յ.Դ. առաջին ընդհանուր ժողովը ընկերվարութիւնը ընդունեց իբրեւ կուսակցութեան գաղափարաբանութիւնը, որ ի հարկէ գործնականին մէջ երկար տարիներ դեր չունեցաւ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Այդ սկզբունքները բացատրուեցան յօդուածներով, եւ գաղափարական մտածելակերպ պատրաստեցին:

Դաշնակցութիւնը արեւմտահայութեան քաղաքական եւ տնտեսական ազատութեան կը ձգտէր եւ Թուրքիայէն կը պահանջէր՝

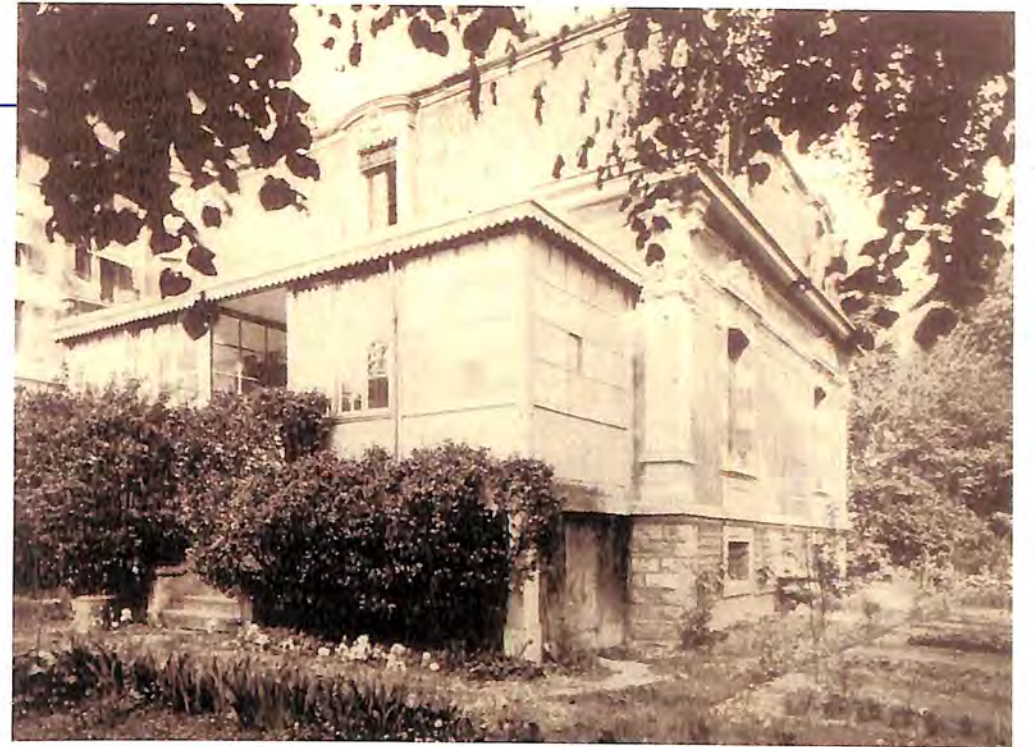
1. բարենորոգումներ կատարել հայկական նահանգներուն մէջ,
2. հայկական նահանգներուն վրայ եւրոպական պետութիւններու հաւանութիւնը վայելող քրիստոնեայ նահանգապետ նշանակել,
3. Արեւմտահայաստանի համար ազատ ընտրութիւններով կեանքի կոչել ժողովրդավարական կառավարութիւն մը, որ հիմնուէր խօսքի եւ կրօնքի ազատութեան իրաւունքին, հողերու արդար բաժանման, ազատ եւ ձրի կրթութեան սկզբունքներուն վրայ:

Դաշնակցութեան Ծրագիրին մէջ մանրամասնօրէն արձանագրուած էր մօտիկ ապագային ստեղծուելիք Արեւմտահայաստանի կառույցը, որուն հասնելու համար, յեղափոխութեան ճամբան կ'առաջադրուէր:

«Դրօշակ»ին շուրջ հաւաքուած յեղափոխական մտաւորականներ, նկարուած 1895-ին, (վերի կանգնած երեք երիտասարդները հնչակեաններ են):

«Դրօշակ»ի խմբագրատունը ժընեւի մէջ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՐԱՆԵՐ

Իսկուհի Պալմեան (Թիրեաքեան)

Լիզա (Նեղիսաբէթ) Զօրեան - Ռոստոմի կինը

Ձգտում ու նպատակ - Դաշնակցութիւնը կը ձգտէր (այսօր ալ կը ձգտի) *հասարակակարգի* մը, ուր ջնջուած ըլլային մարդու կողմէ մարդու շահագործման բոլոր ձեւերը: Ընկերվարական գաղափարախօսութիւնը կը սահմանափակէր մասնատու սեփականութիւնը, կը վերցնէր աշխատանքի շահագործումը եւ ընկերային անհաւասարութիւնները: Դաշնակցութիւնը կը պայքարէր պաշտպանելու համար հայ աշխատատու դասակարգին ու գիտագիտական իրաւունքները: Դաշնակցութեան քայլերգը՝ «Մշակ բանուոր»ը կը մարմնաւորէ անոր ձգտումները:

Դաշնակցութիւնը ճամբայ ելաւ իրապաշտ, ժամանակի պահանջներէն բխած նպատակներով: Կուսակցութեան 1919-ի Ընդհանուր Ժողովին, Հայաստանի անկախութեան իրականութեան մէջ, կուսակցութեան նպատակը բարեփոխուեցաւ եւ դարձաւ «Ազատ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի» իրագործումը: Այդ նպատակը մինչեւ այսօր ալ կը շարունակէ կուսակցութեան գործը առաջնորդել:

Գործունէութեան դաշտ - Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ գործող հայկական միակ կուսակցութիւնը չէր, սակայն ամենէն կազմակերպուածը, ամենէն ուժեղը եւ ժողովրդականութիւն վայելողը էր: Հնչակեան կուսակցութեան 1896-ի պառակտումէն ետք, Հ.Յ.Դ. դարձաւ Երկրին մէջ միակ ազատագրական պայքարին գլխաւոր, երբեմն միակ դերակատարը:

Յարական կառավարութեան ճնշումներուն հետեւանքով, կը դժուարանար Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Արեւելեան Հայաստանի մէջ: Հետըզիտէտ կը սաստկանային հալածանքներն ու կը բազմանային ձերբակալութիւնները: Կառավարութիւնը արգելքներ կը դնէր հայ վարժարաններու եւ եկեղեցիներու գործունէութեան առջեւ: Այս պայմաններուն մէջ,

Նաթալիա Մատինեան (ձախից)
Ծաղիկ (Սաթենիկ) Արղության
Համասփիւո Միրզոյեան

Հ.Յ.Դ. 1904-ի ընդհանուր ժողովը որոշեց Կովկասն ալ առնել իր պայքարի դաշտին մէջ: 1905-ին Կովկասի մէջ ծայր առած հայ-թաթարական արիւնալի ընդհարումներուն ընթացքին Դաշնակցութիւնը ղեկավարեց հայոց պաշտպանութիւնը:

Գործելակերպ եւ կառոյց - Կուսակցութեան առաջին երկու տարիներու գործունէութիւնը ցոյց տուաւ, որ կեդրոնացած գործելակերպը ո՛չ ժողովրդավարական է եւ ոչ ալ գործնական: Առաջին ընդհանուր ժողովը որոշեց ունենալ *սպակեդրոնացեալ* կառոյց: Այս ձեւը տեղական մարմիններուն իրաւունք կու տար գործելու աւելի անկախ, համաձայն տեղական պայմաններուն ու պահանջներուն եւ ընդհանուր ժողովներու որոշումներուն:

Արեւելեան Բիւրոն Թիֆլիսէն եւ Արեւմտեան Բիւրոն Շրնեւէն կը հրկէին աշխատանքներուն եւ կը համադրէին զանոնք: Երկու բիւրոներու դրութիւնը վերցուեցաւ 1919-ին եւ Դաշնակցութեան Բիւրոն, որ կուսակցութեան գերագոյն մարմինն է, հաստատուեցաւ Անկախ Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ:

Շարցումներ

1. Ընկերվարութիւնը իբրեւ գաղափարախօսութիւն ի՞նչ դեր խաղցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կեանքին առաջին տարիներուն:
2. Եթէ Դաշնակցութեան Ծրագիրը գրուելու ըլլար այսօրուան Հայաստանը նկատի ունենալով, ո՞ր կէտը ամենէն կարելորդ եւ անհրաժեշտը պիտի սեպուէր:
3. Որո՞նք էին Դաշնակցութեան նպատակները, ինչո՞ւ իրապաշտ կը նկատուին անոնք, 1904-ի եւ 1919-ի ընդհանուր ժողովներուն ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս փոխուեցան նպատակները:
4. Կեդրոնացեալ կառոյցը ո՞ր կուսակցութեան ազդեցութեան տակ որդեգրուած էր Դաշնակցութեան կողմէ եւ ի՞նչ ընթացք ունեցաւ երկութիւն համար:

Դաշնակցութեան Գործունէութեան Եռուն Շրջանը

Դաշնակցութիւնը իր գործունէութիւնը տարբեր ուղղութիւններով յառաջ տարաւ: Ան փորձեց թէ՛ խաղաղ եւ թէ՛ զինեալ միջոցներով հասնիլ իր նպատակներուն:

1901-1902 տարիներուն. Կովկասէն Երկիր զենքի փոխադրութեան համար նոր ծամբաներ բացող «Շանթ» խումբը

Յեղափոխական գործունէութիւն - Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան սկիզբէն արդարացուց յեղափոխական անունը: Անոր նուիրեալ գործիչները եւ ժողովրդական հերոսներ դարձած ֆետայիները զենք կը փոխադրէին Երկիր, ժողովուրդը զենքի կը վարժեցնէին եւ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կը կազմէին: Յեղափոխական խօսքը կը տարածէին, կ'ահաբեկէին կառավարութեան այն պաշտօնեաները, որոնք հայերը *կը կեղեքէին* կամ կը հալածէին:

1890-97 տարիները Դաշնակցութեան զինեալ պայքարի ամենէն եռուն շրջանը կը կազմեն եւ կը յատկանշուին ինքնապաշտպանութեան գործողութիւններով: Այս գործողութիւններէն էր Վանի ինքնապաշտպանութիւնը:

Վանի ինքնապաշտպանութիւնը - Սուլթան Համիտի կազմակերպած 1894-96-ի կոտորածներուն ընթացքին, քանի մը վայրերու մէջ ինքնապաշտպանութեան փորձեր կատարուեցան: Վանի ինքնապաշտպանութիւնը ամենէն աչքառուն էր: Օսմանեան զօրքը շաբաթներ տեւած պատրաստութենէ ետք յարձակում գործեց Վանի վրայ, բայց դէմ յանդիման եկաւ ուժեղ դիմադրութեան: Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ, յանձին Պետոյի, եւ արմենականներու (ղեկավար ունենալով Սկրտիչ Թերլեմէզեանը) ու հնչակեաններու (ղեկավարութեամբ Մարտիկի) մասնակցութեամբ, ետ մղուեցաւ զօրքը: Ճիշդ է որ յեղափոխականները ստիպուեցան Վանէն հեռանալ եւ դէպի Պարսկաստան նահանջել, բայց Վանի հայութիւնը փրկուեցաւ կոտորածէ:

Խանի «Կայծակ» խումբը, որ Սասնոյ ժողովուրդը ինքնապաշտպանության պատրաստելու համար Կարսեն գեներալ կը փոխադրէր Սասուն (1903):

Նահանջի ճամբուն վրայ, Մազրիկ ցեղէն քիւրտերը յարձակեցան եւ կոտորեցին յեղափոխականները: Այս արարքին վրէժը լուծելու համար, 1897-ի Յուլիսին Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց Խանասորի արշաւանքը՝ Նիկոլ Դումանի, Վարդանի եւ Իշխան Արդութեանի ղեկավարութեամբ:

Բազմաթիւ են Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութեան հետ կապուած հերոսական արարքները, որոնք թուրքին ու քիւրտին հալածանքներուն դէմ հայը կը պաշտպանէին: Այս արարքները մէկ կողմէ պատիժ էին թուրքին ու քիւրտին, որպէսզի հայուն հետ աւելի զգուշութեամբ վարուին: Միւս կողմէ յեղափոխական ոգիի ներշնչման աղբիւր էին հայ ժողովուրդին համար:

Խանասորի արշաւանքին հրամանատարական կազմը

Կարոյի եւ Մարոյի՝ երկու յեղափոխական երիտասարդներու սիրոյ տխուր պատմութիւնը հայրենիքի սիրոյն համար կենքը զոհելու ամենէն գեղեցիկ օրինակներէն է հայ աղջկան մը կողմէ: Մարօ Խանասորի արշաւանքի նախօրեակին անձնասպան եղաւ, որպէսզի իր սիրածը միայն հայրենիքին համար մտածէ ու անոր սիրոյն համար քաջաբար կռուի:

Խաղաղ միջոցներ - Դաշնակցութիւնը կը փորձէր նաեւ բանակցութիւններ վարել Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ ղեկավար շրջանակներուն եւ եւրոպական պետութիւններու, մասնաւորաբար անոնց ընկերվարական ղեկավարներուն հետ՝ հայանպաստ միտքեր պատրաստելու եւ հայերու վիճակին բարելաւման քայլերու մղելու զանոնք: Դաշնակցութեան ջանքերով, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ կազմուեցան հայաստանեան միութիւններ:

Գործունէութեան փուլեր - Դաշնակցութեան գործունէութիւնը կարելի է հետեւեալ շրջաններուն բաժնել.

1. Պայքար արեւմտահայութեան ազատագրութեան համար (1890-1903).
2. Պայքար երկու ճակատի վրայ, որ Հայաստանի անկախութեամբ եւ հայոց պետականութեան վերականգնումով պսակուեցաւ (1904-1918).
3. Հայաստանի անկախութեան շրջան՝ որպէս իշխող կուսակցութիւն (1918-1920).
4. Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք սփիւռքացում եւ պայքար Սփիւքի մէջ՝ հայապահպանման, Հայ Դատի հետապնդման եւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնումին համար (1921-1988).
5. Վերադարձ Հայաստան, նախ՝ որպէս մտայնութիւն, ապա՝ որպէս կառոյց եւ որպէս գործող կուսակցութիւն (1988-էն մինչեւ այսօր): Կը շարունակուի նաեւ սփիւքեան գործունէութիւնը:

Շարցումներ

1. Դաշնակցութեան յեղափոխական արարքները ներքին եւ արտաքին իմաստով ի՞նչ նշանակութիւն կամ ազդեցութիւն ունէին:
2. Դաշնակցութեան խաղաղ գործունէութիւնը ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէր:
3. Դաշնակցութեան գործունէութեան 2-րդ շրջանը ինչպէ՞ս կը բացատրէք:

Ֆետայիները՝ Հայ Ազատագրական Պայքարի Հիմնասիւն

Հայոց ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունին ֆետայական գործողութիւնները՝ իրենց ուժականութեամբ, իրենց ազդեցութեամբ եւ նոյնիսկ ապագայ սերունդներուն վրայ ձգած տըպաւորութեամբ:

Վերը. ծախին՝
Տիգրան Օրոնեան (1868-
1893)
առաջիններէն էր, որ
երկիր անցաւ ու հոն
յեղափոխական
աշխատանքի սկսաւ:

Վերը. աջին՝
Յունո
(Յարութիւն աղա. ?-1891)

Վարը՝
Տէրսիմի Քեռի (Ռուբէն
Շիշմանեան. 1873-1903).
1896-ին կը յարի
Դաշնակցութեան:

Վահրաժէշտ փուլ - Հայ Դատը եւրոպական պետութիւններու բարի ցանկութեամբ եւ օգնութեամբ լուծելու *սկնկալութեամբ* առնուած քայլերը արդիւնքի չէին հասած: Պէտք էր կազմակերպուիլ եւ քաղաքականօրէն հասունցած նպատակներով աշխատանք տանիլ: Այսպէս, կազմակերպուեցան խմբակցութիւններ, որոնց յաջորդեց քաղաքական կուսակցութիւններու ծնունդը: Այս փուլը արդիւնք էր արդէն հայ քաղաքական միտքի վերելքին: Քաղաքական իրենց նպատակներուն հասնելու համար այս կուսակցութիւնները, ինչպէս տեսանք, յեղափոխական գործունէութեան դիմեցին. իսկ այդ յեղափոխական գործունէութեան *առանցքը* հայ ֆետային էր:

Ֆետայական շարժումին ծնունդը - Ֆետայական շարժումը սկիզբ առաւ քաղաքական կուսակցութիւններու ծնունդին հետ զուգընթաց: Արմենական, Հնչակեան եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները, ֆետայական խումբեր կազմած, յեղափոխական աշխատանք կը տանէին: Սակայն չմոռնանք, որ նախքան այդ ալ գոյութիւն ունէին անհատական նախաձեռնութեամբ կազմուած խումբեր, ինչպէս՝ Յունոյի, Աւետիսի (գինագործ քահանայ), Գալուստ Այխանեանի եւ Տէրսիմի Քեռիին խումբերը: Այխանեանի խումբը ատեն մը անկախ գործելէ ետք միացաւ Հնչակեան կուսակցութեան, իսկ Աւետիսն ու Տէրսիմի Քեռին՝ Դաշնակցութեան:

Ֆետայիներու սխրանքները - Շատ մեծ թիւ կը կազմեն իրենց կեանքը զոհած, հայրենիքին նուիրուած, համեստ ու անձնուրաց այս ֆետայիները, որոնք տուն, տեղ ու ընտանիք ձգած, հրացան առին, լեռները բարձրացան եւ կեղեքուած հայ գիւղացիին պաշտպանութեան համար կռուեցան: Այս քաջերէն շատեր ինկան կռուի մէջ, առանց իրենց կեանքէն ու գործէն յիշատակ մը ձգելու: Շատեր ալ իրենց գործով ու սխրանքներով գրականութիւն ներշնչեցին, անոնց քաջութեան գովքը կատարող կամ մահը սզացող երգեր յորինուեցան: Ռուբէն Տէր-Սիմանեանի «Հայ յեղափոխականի մը յուշերը», Սիմոն Վրացեանի «Կեանքի ուղիներով», Կարօ Սասունիի «Սարերի ասլանը», Աւետիս Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին» գիրքերը լաւագոյն նմոյշներն են այդ գրականութեան, որ քաղաքական գրականութիւն կը կոչենք: Անոնք կը ցոլացնեն հայ յեղափոխական շարժումն ու տիրող մթնոլորտը: Անոնք հետագայ սերունդներուն կը փոխանցեն ֆետայական գործողութիւններուն ոգին ու բնոյթը. հայու զէնքի ուժին հպարտութիւնը եւ ինքնապաշտպանութեան գեղեցիկ օրինակներ կու տան:

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Հայ ազատագրական պայքարի ամենէն տաք ժամանակաշրջանը կը յատկանշուի ֆետայական գործողութիւններով, որոնց զարկ տուին հայ ազգային-քաղաքական կուսակցութիւնները: Ֆետայիները զէնք կը փոխադրէին Երկիր, հոն խումբեր կը կազմէին, զինավարժութիւն կ'ընէին եւ անգէն ժողովուրդը թուրքերու եւ քիւրտերու յարձակումներուն դէմ կը պաշտպանէին:

Այս բաժինին մէջ պիտի տեսնենք, թէ ո՞վ էր ֆետայի կոչուող այս գերմարդը եւ ի՞նչ հսկայական զոհողութիւններ կը կատարէր ամենէն սոսկալի պայմաններուն մէջ, ամենէն նախնական միջոցներով ու անբաւարար զէնքերով՝ իր ժողովուրդն ու հայրենիքը պաշտպանելու համար: Պիտի տեսնենք, թէ ի՞նչը կը մղէր այս երիտասարդները՝ իրենց անձնականը հաւաքականի շահերուն զոհելու:

Այս բաժինին մէջ պիտի ծանօթանանք յեղափոխական երգերու, որոնք ֆետայիներու սխրանքը կը գովեն կամ անոնց մահը կը սգան: Պիտի տեսնենք, թէ ի՞նչ նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցան այս երգերը՝ իրենց ժամանակին եւ հետագային:

Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սորվեցէ՛ք:

սկնկալութիւն - բանի մը յոյսով սպասելը

առանցք - հիմքը կազմող կարեւոր տարր

աշխարհայեացք - կեանքը տեսնելու, աշխարհը ընկալելու տեսանկիւն, մտածելակերպ

ընկրկում - յարձակման կամ գործի մը ատեն վախի կամ այլ պատճառով կանգ առնել, ետ դառնալ

մոսիւն - ռուսական հրացանի տեսակ, որ ֆետայիները կը գործածէին

գերմարդկային - սովորական մարդու ուժէն եւ կարողութիւններէն վեր

հիմնահարց - ամենէն կարեւոր, հիմնական հարցը

վարքագիծ - կեանքի ձեւ, ուղղութիւն

նուաստացուցիչ - ցած, ստորին եւ արհամարհուած վիճակի մատնող

Ֆետայական շարժման կարեւորութիւնը - Ֆետայական գործողութիւններուն կարեւորութիւնը նախ անոնց բնոյթին մէջ է՝ զինեալ պայքար թշնամիին դէմ: Դարեր շարունակ, թշնամիին ճնշիչ ու ստրկացնող լուծին տակ, հայը կորսնցուցած էր ո՛չ միայն իր ազգային արժանապատուութիւնը եւ ազգային պայքար տանելու կարողութիւնը, այլ զրկուած էր նաեւ իր մարդկային իրաւունքները պաշտպանելու ունակութենէն: Ան միայն կը տառապէր ու իր ճակատագիրը կ'անիծէր, երբ թուրքն ու քիւրտը իր լաւագոյն զաւակները կը խլէին, իր կիսն ու աղջիկը կ'առնեան՝ գէին, իր ամբողջ տարուան աշխատանքին հասոյթը կը կողոպտէին: Այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ, ֆետայիներու սխրանքը աստուածային շնորհի մըն էր, բայց նաեւ՝ ոգեւորութեան աղբիւր:

«Ազատութիւն կամ մահ» նշանաբանը հայ ֆետայիին *աշխարհայեացքն* էր, հաւատամքը, կեանքին նըպատակը: Կեանքը, որքան ալ սուղ, արժէք չունէր, եթէ հայ ժողովուրդը ազատ չէր, ստրուկ էր ի՛ր իսկ հայրենիքին մէջ: Ֆետային գիտէր, որ իրեն մահ կը սպասէ, թէ՛ վերջ ի վերջոյ պիտի իյնայ թշնամիի զընդակով, ան կը պայքարէր, որպէսզի կարենար առնուազն հարիւրի դէմ մէկով այդ անհաւասար կռուին մէջ իր սահմանափակ փամփուշտները արժեցնել, մինչեւ վերջին փամփուշտը կռուիլ ու յետոյ մեռնիլ:

Ֆետայիին այս կեցուածքը եւ աշխարհայեացքը վարակիչ էր, հայ մարդուն վստահութիւն ներշնչող եւ նոյնիսկ անոր ստրկացած հոգիին մէջ նոր գաղափարներ սերմանող:

Ֆետայական շարժման կարեւորութիւնը նաեւ անոր արտաքին իմաստին մէջ է՝ թուրքին ու քիւրտին քիչ մը վախ, քիչ մը զգուշաւորութիւն պարտադրող:

Շարքումներ

1. Ֆետայիները հայ ազատագրական պայքարին մէջ ի՞նչ դեր խաղցած են:
2. Ինչպէ՞ս կը բնութագրէք ֆետայիներուն նուիրուած գրականութիւնը:
3. Ֆետայական գործողութիւնները ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան հայ մարդու կեանքին ու մտածելակերպին վրայ:
4. Ինչպէ՞ս կրնաք բնութագրել ֆետայիին աշխարհայեացքը:

Մերոք, Սուտ եւ զաւակներ

ԶԱՆ-ՖԵՏԱ ԿԻՆԵՐ

Սուտ Մայրիկ

Նունէ Մայրիկ

Սրբուհի Եանըզեան

Տիկին Թանկիկ եւ իր զաւակը

Ֆետայական երգերու Աշխարհը

Հայկական ֆետայական երգերը արտացոլացումն են այդ ժամանակի ընկերային ու քաղաքական մթնոլորտին եւ այդ մթնոլորտէն ծնունդ առած ձգտումներուն, քաղաքական գաղափարաբանութեան եւ նպատակներուն: Այդ երգերուն բազմազան թեմաներուն ուսումնասիրութեամբ, մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերուի ժամանակի հայ մարդուն իրավիճակը, մտայնութիւնը, շահագործուած աշխատատրին բողոքի ձայնը.

*Բա՛ւ է տանջուենք, քրտինք թափենք,
Արիւն վաւարակ դարենք, դիզենք,
Շահագործող ցեղեր վարենն,
Իսկ մեզ չոր հաց բաժին հանեն:*

Մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերուի հայ մօր ծայրագոյն նուիրաբերումը՝ իր աչքի լոյս, իր կեանքէն սուղ զաւակը հայ ժողովուրդի ազատութեան զոհասեղանին մատուցելու, անոր կեանքը Սուրբ Գործին ի սպաս դնելու.

*Ա՛խ ֆետայիներ, ջա՛ն ֆետայիներ,
Չեզ հեւր տարէ՛ք իմ տղեն,
Չեզ հեւր տարի, չեզ հեւր մեռնի,
Ազգին մարտաղ իմ տղեն:*

Հայ յեղափոխական երգերու ամենէն կարեւոր թեման ազատութեան տենչն է, Նալբանդեաններու ցանած սերմերը՝ որ վերջապէս մուտք կը գործէին ժողովուրդի մտայնութեան եւ մշակոյթին մէջ: Ազատութիւն՝ ամէն բանէ վեր.

*Արծրի պէս բա՛րձր ես թռնում,
Մասսից բարձր ազատութիւն,
Դու, կեանքից վե՛ր, դու լո՛յս-արեւ
Ազատութի՛ւն, ազատութի՛ւն...*

Ժամանակի հայ մարդուն համար, Մասիս սարէն բարձր ոչինչ կար: Եթէ ազատութիւնը կը համեմատուէր Մասիս սարին հետ եւ անկէ աւելի բարձր կը դասուէր, եթէ ազատութիւնը կեանքէն ալ սուղ կը թուէր, ապա յստակ է, թէ որքան սուր էր ձգտումը՝ օտար բռնակալութեան լուծը թօթափելու.

*Մենք չենք ուզեր ազատ կամքի թռնութիւն,
Ուխտել ենք կռուիլ, այդ սիրով մեռնիլ,
Համոզուած ենք, որ միայն զէնքով կայ
Հայոց փրկութիւն:*

Դարեր շարունակ հայը իր հողին վրայ ստրուկ եղած էր: Անոր համար փրկութեան միակ միջոցն էր՝ ձգել հեռանալ, օտար վայրերու մէջ նոր բախտ որոնել: Ժամանակը եկած էր սթափելու, ստրկութեան լուծը թօթափելու: Եւ հայ յեղափոխականը իր գործով ցոյց կու տար ճամբան՝ «միայն զենքով կայ հայոց փրկութիւն»:

*Բա՛ւ է որքան կոտորուեցանք,
Բա՛ւ է որքան թափառեցանք,
Ապաւինենք զէնքի ուժին,
Վերադառնանք հայրենիք:*

Հայրենիքի ազատութեան ճամբան փշոտ է: Դեռ որքան պիտի թափառի վերքերով լի ջան-ֆետան.

*Վերքերով լի ջան-ֆետա եմ,
Թափառական, րուն չունեմ.
Եարիս փոխան զէնքս եմ գրկել
Մի տեղ հանգիստ քուն չունեմ:*

Հայրենիքի ահաւոր վիճակը ստիպած է «գաղափարի զինուոր» դառնալ, սիրածէն հեռու, տունէն հեռու, սար ու ձոր թափառիլ.

*Արնոյր երկիր, սուգ ու շիւան,
Ինչ դուրս քաշեց փակ կեանքից,
Տանջուած հայրենիքի սէրը
Չվախեցուց ինչ վրանգից:*

Ու դեռ քանի՜ մութ բանտերու սեւ ու խոնաւ պատեր պիտի փորձէին հայ ֆետայիին կամքը կոտրել: Քանի՜ կախաղաններ պիտի փորձէին լըռեցնել վրէժի ճիշը հայ մարտիկի հոգիին մէջ: Հայ ազատագրական պայքարին դէմ թշնամիին հակադարձը հալածանք էր, բանտ ու կախաղան.

*Կախաղանից երբ որ քամին
Ինչ տարութերէ ճոճալէն,
Յիշէք Պեարրոս Սերեմճեանին
Թշնամու դէմ վրէժ գոռալէն:*

Յեղափոխութիւնը իր զոհերը կը խլէ, բայց *ընկրկում* չկայ, գաղափարը բարձր է, նպատակը՝ կենսական.

*Նպատակիս հասնիմ միայն,
Թող զիս հանեն կախաղան,
Կախաղանէն խեղդուկ չայնով
Պիտի գոչեմ, ա՛խ Հայաստան:*

Կախաղանի սարսափը հայ մարտիկին սրտին մէջ բոյն դրած է, բայց չէ կրցած ազատութեան տենչը լռեցնել: Ան որոշած է ծառայել ազգին, կռուիլ ու կեանքը զոհել հայրենիքի ազատութեան համար.

*Ես պաշտել եմ գաղափար,
Ուխտել եմ զոհուել ազգիս,
Կախաղանի անգութ սարսափ
Չի փոխել իմ սուրբ վճիռ:*

Հայրենիքի ազատութիւնը զոհեր կը պահանջէ. գաղափարի յաղթանակը դիւրին չէ: Եւ ֆետային կռուի դաշտ կը նետուի *մոսիւնը* գրկած, բայց մոսիւնէն աւելի ազդու զէնք է հայ մարտիկին հաւատքը դէպի Սուրբ Գործը, յոյսը դէպի ապագան.

*Գործը կ'ընէ գաղափարը միշտ յաղթական,
Գործի մարդիկ, կռուի մարդիկ թող ուրքի ելլեն,
Քաջ կռուինք պիտի, յաղթենք անկասկած,
Մեռնինք ալ չենք պարտուած,
Ապագան մերն է միշտ անկասկած:*

Ազատութեան աստուծոյ զոհասեղանին վրայ թափուելու համար երիտասարդ արիւն պետք է.

*Ազատութեան սիրոյն համար
Շար արիւններ թափուեցան,
Անմեղ հայեր ու զաւակներ
Եկան այստեղ թաղուեցան:*

Եւ հայրենիքի հողը գուրգուրոտ մօր պէս պիտի գրկէ անշուշտ մարմինը ազատութեան սիրոյն զոհուած քաջ մարտիկներուն:

*Քեզ ենք յանձնում մեր քաջերը, ո՛վ պաշտելի Արաուլ,
Կրծքիդ մէջը ամուր պահիր անմահ զոհերն հայերուն:*

Հայրենի հողը պիտի ծածկէ մարմինը միայն, հոգին անմահ է, որովհետեւ Քաջն Վարդանի սերունդը գիտակցաբար մահ ընդունած է: Անոր մահը անմահութեան փառքով պիտի պսակուի: Ուրեմն՝

*Կռուեցէք րդերք, կռուեցէք քաջ-քաջ,
Անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ,
Ցանկալի է մեզ միշտ ազնիւ մահը,
Հեռու մեզանից ոսոխին ահը:*

*.....
Օն, կռուինք րդերք, միևնեւ շունչ վերջին,
Արժանի լինինք փառաց պսակին:*

Յեղափոխական-ֆետայական գործունեության մասին Միքայել Վանդեանի բնութագրումը կը խտացնէ այդ շարժումին էութիւնն ու նպատակները.

«Յուզիչ են մեր յեղափոխական շարժման առաջին դրուագները, այն առաջին քայլերն ու խարխախումները, այն խիզախ եւ յուսահատ փորձերը, որոնցմով մեր վաղեմի գործիչները չգտնէին խորտակել անարարքերութեան սառոյցը իրենց թշուառ հայրենիքում, չգտնէին փոթորկել սրբկութեան մրափը եւ հրել զանգուածները դէպի կռիւ ու վերածնունդ»:

Արտաւազդ խումբէն ջոկատ մը

Շարքումներ

Բերանացի հարցումներու այս պահը տարբեր ձեւով օգտագործենք:

Այս գլուխին հասնելէ առաջ պատրաստեցէք ֆետայական երգերու ծայներիզներ, մանաւանդ երգեր, որոնցմէ մէջբերումներ կատարուած են դասանիւթին մէջ: Դասաւանդումը աւարտելէն ետք ծայներիզները ունկնդրեցէք եւ միտքերու փոխանակում ունեցէք:

Ֆետայական Շարժման Ազդեցութիւնը Յաջորդող Սերունդներուն Վրայ

Հայ ֆետային իր ժամանակի *գերմարդկային* էակն էր, եւ այդպէս ալ ընկալուեցաւ թէ՛ հայ մարդուն եւ թէ թշնամի քիւրտերուն ու թուրքերուն կողմէ: Բայց անոր ձգած տպաւորութիւնը եւ կատարած գործը իր ժամանակի սահմաններուն կամ գրականութեան եւ պատմութեան էջերուն մէջ չմնաց միայն:

Ազգային դաստիարակութեան ի խնդիր - Եղեռնէն վերապրած եւ հայրենիքէն դուրս շարտուած հայ գաղթականները կրցան վերակազմակերպուիլ, գաղութներ կազմել, դպրոց, եկեղեցի ու միութիւններ հիմնել, այսինքն՝ ազգապահպանման աշխատանք տանիլ: Իսկ նոր սերունդներու հայեցի դաստիարակութիւնը, անոնց մէջ ազգային ոգի եւ ազգային հրպարտութիւն ներշնչելը՝ Սփիւռքի մէջ որպէս հայ գոյատեւելու պայքարին *հիմնահարցն* էր:

Հայ ֆետայիին սխրանքներէն քաղուած պատմութիւնները, թէ՛ որպէս գրականութիւն եւ թէ յեղափոխական երգերու ճամբով, Սփիւռքի մէջ հասակ մետող սերունդներուն փոխանցելը այդ հիմնահարցին լուծման ծառայող միջոց մըն էր:

Անձնականը ի սպաս հաւաքականին - Սփիւռքի մէջ դաստիարակուող երիտասարդը հայ ֆետայիին անձնութեանը առաւ իբրեւ օրինակ: Ազգի գոյատեւման պայքարին լծուած հայ երիտասարդը իր յանձնառութեան մէջ հետեւեցաւ անձնական շահերն ու նպատակները հաւաքական շահերուն եւ նպատակներուն զոհելու գաղափարին, այն ինչ որ հայ ֆետայական շարժումին մղիչ ուժը եղած էր: Ֆետայական շարժման ձգած անդրադարձը կազմաւորեց անոր մտածելակերպը, աշխարհայեացքը եւ *վարքագիծը*: Ան հաւատաց, որ իր գործը այս սկզբունքին վրայ հիմնելով միայն կրնայ ամբողջական յանձնառութեան հասնիլ:

Աղբիւր ազգային հպարտութեան - Որքան *նուսափացուցիչ* պիտի ըլլար երիտասարդի մը համար ետ մայիլ իր ազգին պատմութեան եւ իր նախնիները տեսնել միայն օտար բռնապետութեան ճնշող լուծին տակ կքած, ստրուկ դարձած, վիզը թշնամիի սուրին պարզած՝ հլու, հնազանդ: Հայ յեղափոխական-ֆետայական գործողութիւնները հպարտութիւն ներշնչող ոսկեայ թելն են այդ պատմութեան մէջ: Այո, հակառակ թշնամիին ահաւոր ուժին, չենք կքած: Զենք վերցուցած ենք եւ մեր պատիւը, մեր հայրենի հողը պաշտպանած: Անհաւասար կռուի մէջ նախընտրած ենք մեռնիլ, քան վախկոտի պէս մեր կեանքը սարսափի տակ անցընել:

Մեծ է այն հոգեկան բաւարարութիւնը, որ երիտասարդ մը կը ստանայ սխրանքով լեցուն անցեալի դրուագները կարդալով եւ կամ այդ դրուագներուն ու անոր հերոսներուն նուիրուած երգերը երգելով: Եւ այսպէս, Սասնոյ քաջ զաւակ Արաբոն, Խանասարի արշաւանքը ղեկավարած ու արեւմտահայութեան պաշտպանութեան համար բազմաթիւ կռիւներու մասնակցած դարաբաղցի Վարդանն ու Նիկոլ Դումանը, թրքական կանոնաւոր զօրքին դէմ բռն մը քաջերով կռիւներ վարած ու դաւադրաբար սպաննուած Աղ-

քիւր Սերոբը եւ իր կիներն ու զենքի ընկերը՝ Սօսէն, եւ տակաւին շատ ու շատ անուններ, պատմութեան մէջ թաղուած անուններ ըլլալէ աւելի՝ հոգեփոխութեան աղբիւրներ դարձան:

Այս հոգեկան ազդեցութիւնը շատերուն քով տեւական դարձաւ ու մղիչ ուժ՝ անցեալի օրինակին հետեւելու, համարձակութիւն՝ թշնամիին դէմ ծառանալու, որքան ալ որ զօրաւոր ըլլար ան: Եւ երբ կարիքը զգացուեցաւ, երբ Լիբանանի հայ համայնքը պաշտպանութեան կարիքը ունէր, երբ Հայոց Յեղասպանութիւնը ուրացող ու Հայ Դատը ծաղրի առնող թուրքը պատժել պէտք էր, եւ վերջապէս, երբ Արցախի բոլոր մը հայութիւնը ազերիներու յարձակումներէն, կողոպուտէն ու կոտորածէն ազատել պէտք էր, ֆետալիներու զոհաբերումէն ներշնչուած հայ երիտասարդը պատրաստ էր ասպարէզ նետուելու:

Պատրաստ նոր կռիւի համար

Շարքումներ

1. Ֆետալական երգերը ի՞նչ նպատակի ծառայեցին Սփիւռքի մէջ: Արդեօք դուք առիթ ունեցա՞՞ծ էք լսելու այդ երգերը, եւ եթէ լսած էք՝ անոնք ի՞նչ ազդեցութիւն գործած են ձեր վրայ:
2. Ֆետալական գործողութիւնները մեր եւ մեր թշնամիին յարաբերութիւններուն ծիրի մէջ ի՞նչ բանի ցուցանիշը կրնան համարուիլ:
3. Հետագայի ի՞նչ առիթներով հայ երիտասարդները անցեալէն՝ Ֆետալական սխրանքներէն օրինակ առնելով գործի ասպարէզ նետուեցան:

Հակազդեցութիւններ Հայ Ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարին Դէմ

10

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Այս դասանիւթով պիտի տեսնենք, թէ Սուլթան Համիտ ինչպիսի՞ միջոցներով փորձեց խեղդել հայ ժողովուրդին ազատութեան ձգտումները եւ պատժել ինքնապաշտպանութեան համար զենք վերցուցած հայերը: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէ՞ս շարունակուեցաւ եւրոպական պետութիւններու անտարբերութիւնը Հայկական Հարցին եւ հայ ժողովուրդին դէմ կատարուող անարդարութեանց նկատմամբ: Ամենէն լաւ օրինակը հայկական բարենորոգումներու դիմումն էր սուլթանին, որ «Մայիսեան Ծրագիր» կոչուեցաւ եւ որ սուլթանին համար աւելի բացայայտ դարձուց եւրոպացիներու երկդիմի քաղաքականութիւնը: Այդ երեւոյթը քաջալերեց սուլթանը՝ ջարդով ու կոտորածով արմատական լուծում փորձելու Հայկական Հարցին:

Այս դասանիւթին ընդմէջէն պիտի տեսնենք, թէ որոշ վայրերու մէջ տեղի ունեցած ինքնապաշտպանութիւնը առնուազն վախցուց եւ ետ պահեց թուրք ու քիւրտ ամբոխը: Թրքական բանակն էր, որ հայկական ջարդը իրագործեց եւ ամբոխին մասնակցութեան համար ճամբայ հարթեց:

Այս դասանիւթը մեզի մտածել պիտի տայ, թէ այսօր փոխուած չէ հայերուն դէմ Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը եւ Եղեռնի ուրացումը այդ քաղաքականութեան մաս կը կազմէ:

Եթէ եւրոպական քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցին դէմ գործեց, այնուամենայնիւ, եղան եւրոպացի հայասերներ, որոնք հարցադրումի ենթարկեցին այդ քաղաքականութիւնը եւ որոշ չափով կրցան ազդել եւ առ նուազն Հայկական Հարցին նկատմամբ նպաստաւոր հասարակական կարծիք պատրաստել:

Այս բաժինին մէջ պիտի ծանօթանանք նաեւ ջարդերէն ետք Դաշնակցութեան կազմակերպած վրիժառական արարքներուն: Ասոնց նպատակը, բացի ոճրագործներէն վրէժ լուծելէ, հայ ժողովուրդին ինկած, ճնշուած հոգեկանը բարձրացնելն էր եւ փարատել անոր սարսափն ու յուսահատութիւնը՝ դարձեալ լաւ ապագայի յոյսով լեցնել սիրտերը:

Բառացանկ

Այս դասանիթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը փեղոյն յարմար իմաստով փրօւած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէք եւ լա՛ւ սորվեցէք:

մեկնաբանություն - իր տեսանկյունից նկատում քաղաքություն տալը

պարգևատրել - պարգևով վարձատրել, շքանշան տալ

հաղորդակցություն - կապ պահել

ապերախտ - լաուրեան յարգը չճանչցող

ՃԵՐԲԱԳԱՄԻԼ - ԱԳԱՄԻԼ

պատգամախօս - անձ մը, որ պաշտօնական պատգամ մը կը հաղորդէ.

Խրախուսել - քաջալերել, հրահրել

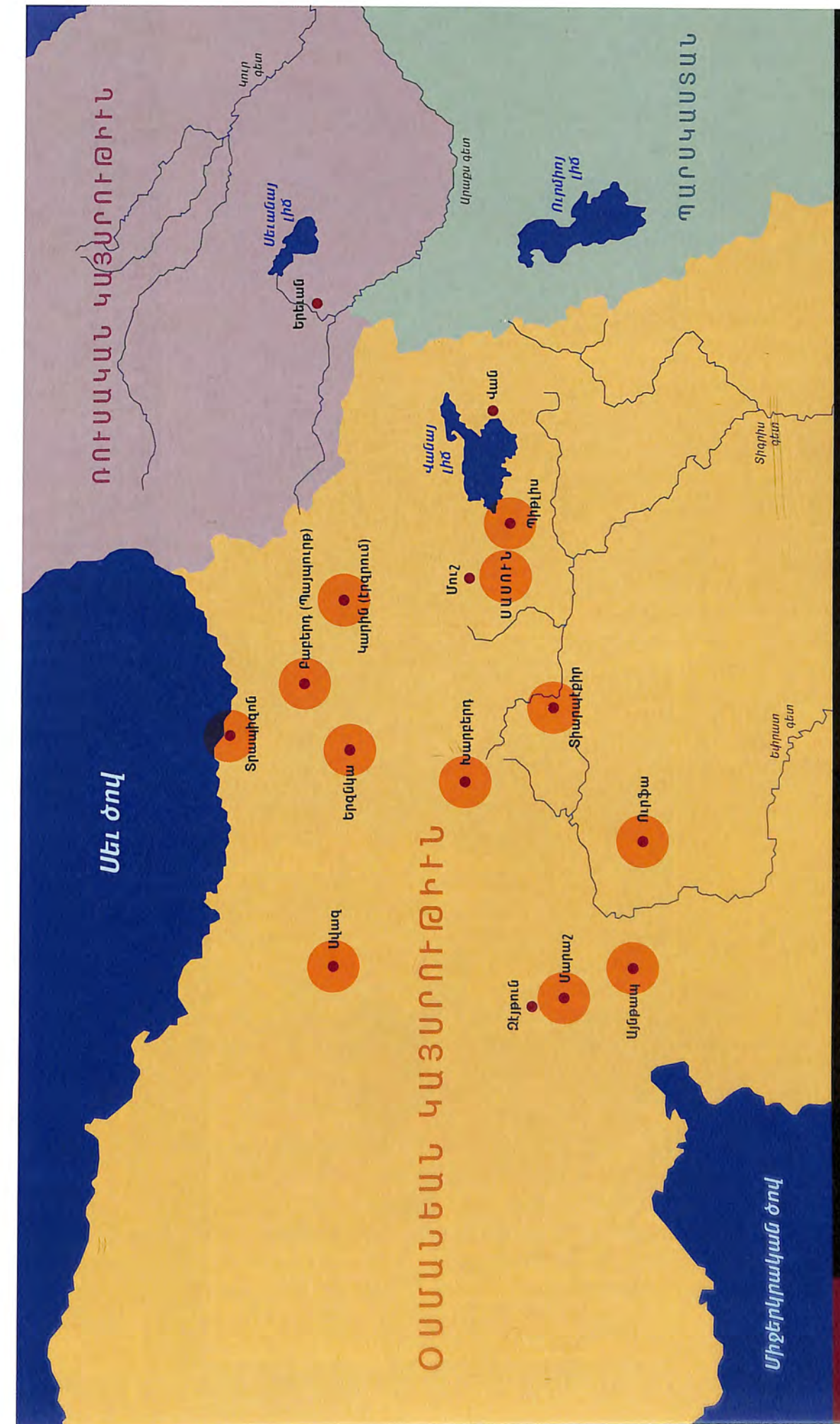
Ուսումնական - առաջին յարձակողը

աւետարանիչ - միսիոնար, ան որ Աստուծոյ Աւետարանը՝ այսինքն քրիստոնէութիւն կը քարոզէ

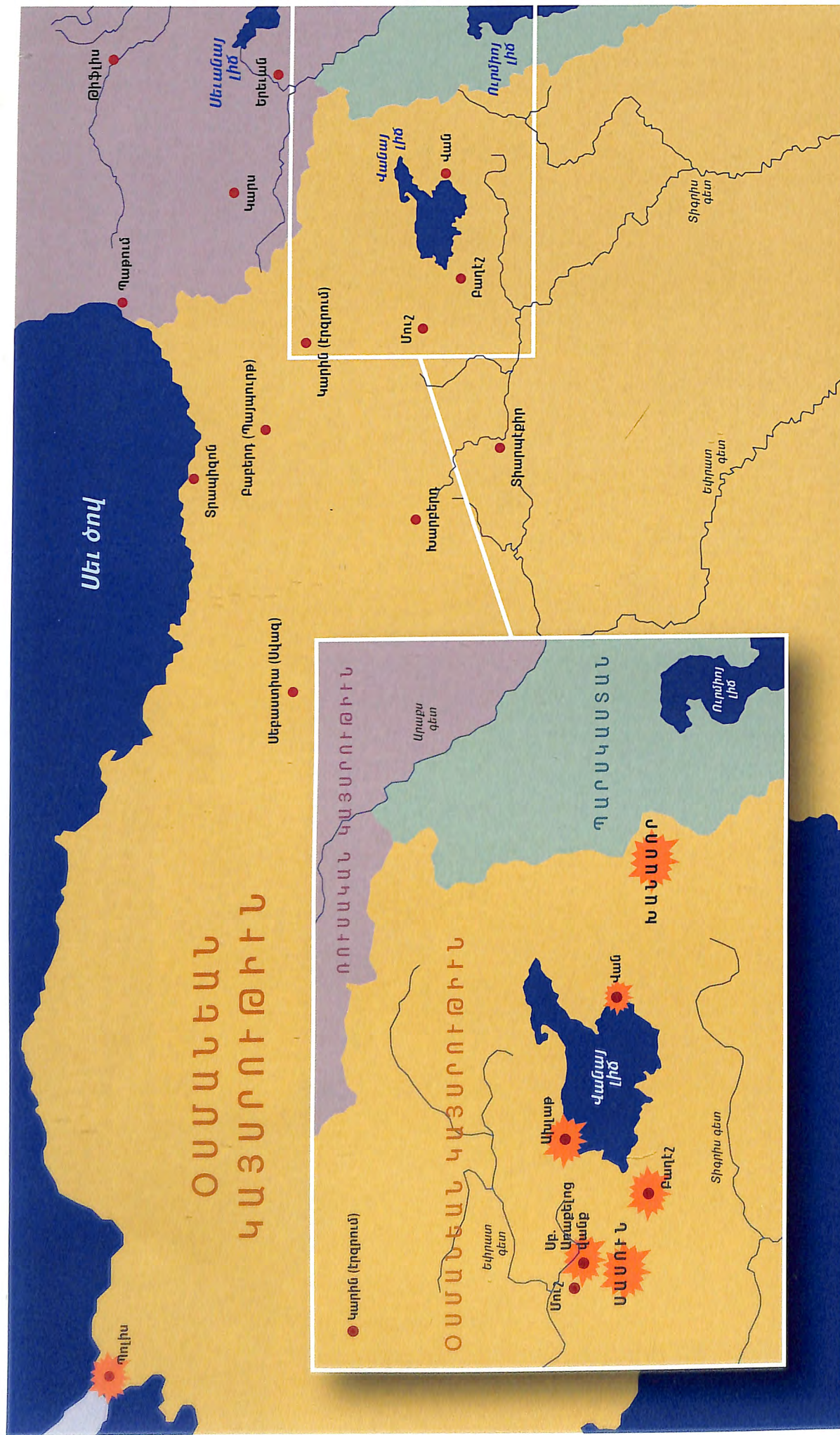
հիւպատոսարան - հիւպատոսին աշխատանքի վայրը (հիւպատոս = օտար երկրի մը ներկայացուցիչը այլ երկրի կարեւոր քաղաքներուն մէջ.
դեսպան = օտար երկրի մը ներկայացուցիչը այլ երկրի մայրաքաղաքին մէջ)

հատուցում - փոխադրվող բան մը տալ կամ դրամ վճարել

արատ - ախտ, բիծ, թերութիւն

Օսմանեան կայսրութեան այս քաղաքին մէջ նշուած են 1894-96 հայկական ջարդերու վայրերը: Ակառէ՛, թէ որքան տարածուած էր ջարդըը: Մասնոյ կտորածէն ետք, ջարդը սկսաւ Տոսպիզոնէն եւ տարածուեցաւ դէպի Բաբէթ, Էրզրում, Երզնկա, Պիթլիս, Տիարպէքի, Խարբերդ, Սկլազ, Մարաշ, Ուրֆա եւ Այնթապ: Փորձ կատարուեցաւ կտորելու մանչ վանի ու Ձէթունի հայերը:

ՔԱՐՏԵՍ

6

Օսմանյան կայսրության այս բարեփոխումը մեծ նշանակություն ունի, որը 1894-96-ի ջարդերից հետո հակադրություն էր հանդիսանում Օսմանյան կայսրության և Ռուսական կայսրության միջև: Չնայած այն բանին, որ Օսմանյան կայսրությունը 1894-96-ի ջարդերից հետո հակադրություն էր հանդիսանում Ռուսական կայսրության և Օսմանյան կայսրության միջև, սակայն Օսմանյան կայսրությունը 1894-96-ի ջարդերից հետո հակադրություն էր հանդիսանում Ռուսական կայսրության և Օսմանյան կայսրության միջև:

10Ա

Հայկական Բարենորոգումների Հարցը և Օսմանյան Քաղաքականությունը

Սուլթան Համիտ հասկցած էր, որ երոպական պետություններու միջև մրցակցությունը առիթ պիտի չտայ, որ որեւէ երկիր առանձինն տիրէ Օսմանյան կայսրութեան: Ան կրցաւ երկար ատեն շահագործել այս պարագան եւ բարենորոգումներու գործադրութիւնը յետաձգել:

Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.

Հայկական բարենորոգումներու հարցը

- Կէս դար շարունակ, երոպական պետությունները «Եւրոպայի հիւանդ մարդը», այսինքն՝ Թուրքիան փրկելու համար վարչական, տնտեսական եւ քաղաքական լուրջ փոփոխություններ կ'առաջարկէին: Այս փոփոխություններուն ծիրին մէջ էին նաեւ հայկական բարենորոգումները: Սուլթանները երբեք չմերժեցին առաջարկները, բայց նաեւ երբեք չիրագործեցին զանոնք: 1880-ական թուականներուն սուլթանին պատասխանը եղած էր անտարբերութիւն, կամ՝ գաղտնի քաղաքականութեամբ երոպացիներու ուշադրութիւնը շեղել: 1890-ական թուականներուն այդ պատասխանը եղաւ ուղղակի ջարդ

եւ հալածանք: Սուլթանին քաղաքականութիւնը հայկական տարրին ջրնջումին կը տանէր:

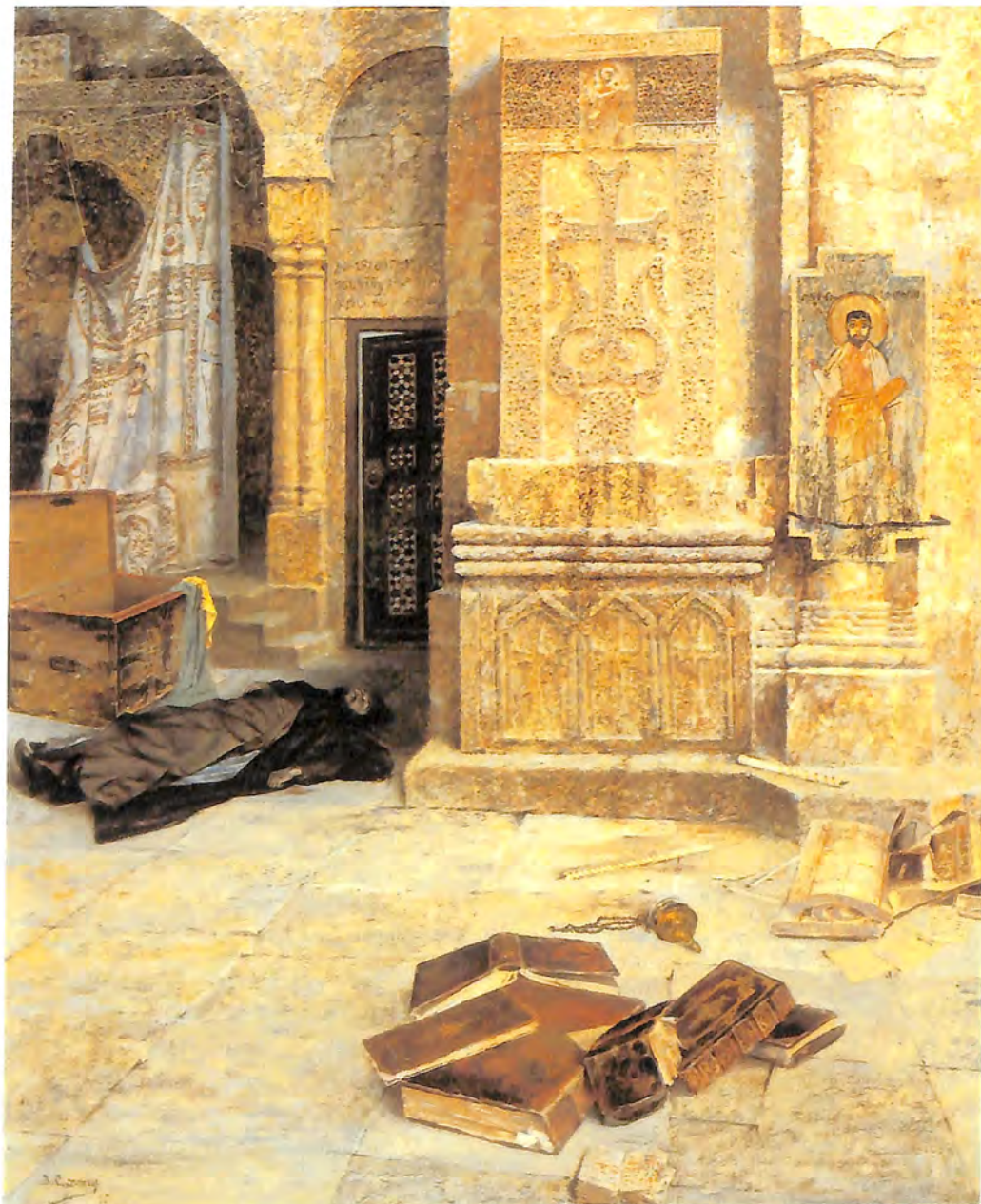
Ջարդերը կանխող պայմանները - 1880-ական թուականներէն սկսեալ, Օսմանյան կայսրութեան մէջ հայերու վիճակը աւելի ու աւելի ծանրացաւ: Թրքական եւ քրտական յաճախակի յարձակումները շարունակական սարսափի տակ կը պահէին հայ գիւղացին: Մտաւորականութիւնը հալածանքի կ'ենթարկուէր: Հրատարակութենէ կը դադրէին բոլոր այն թերթերը, որոնք հալածանքներու մասին լուրերը կու տային: Արեւմտահայաստանի մէջ գործող կուսակցությունները ձեռք առած էին հայ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութիւնը: Սակայն այս յեղափոխական արարքները կանխարգելեցին աւելի խիստ հակադրութեան կը հանդիպէին:

Պաշտպանութիւն, թէ՛ թուրքին խիղճին ապաւինիլ - 1890-ական թուականներուն քաղաքական կուսակցություններու մղած ինքնապաշտպանութեան գործողությունները, ֆետայական արշաւանքները եւ ժողովուրդը զինելու ջանքերը յաճախ վերլուծումի եւ *մեկնաբանութեան* նիւթ դարձած են: Ոմանց կարծիքով, այս գործողությունները ժողովուրդին պաշտպանութեան միակ միջոցն էին: Ուրիշներ կը խորհին, թէ այս գործողությունները աւելորդ էին, աւելի սրեցին հայ-թուրք յարաբերությունները եւ հետագայ ջարդերուն պատճառը դարձան: Հայ Դատը սերտող աշակեր-

տին կը մնայ ժամանակի պայմանները եւ եւրոպական պետութիւններու, ինչպէս նաեւ՝ օսմանեան քաղաքականութիւնը ուսումնասիրել եւ իր դատումները կատարել, առանց մոռնալու, որ հակաթուրք պայքարը եւ ֆետայական շարժումը տարրական իրաւունքներու պաշտպանութեան վերջին միջոցներն էին:

Սասունի ապստամբութիւնը՝ իբրեւ նախասկիզբ - Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութեան գլուխին տակ սորվեցանք Սասնոյ ապստամբութեան մասին, որ 1894-ի Սասնոյ հայ բնակչութեան կոտորածով աւարտեցաւ:

Շրջանի քիւրտ ցեղերը, կողոպուտի ու ջարդի ախորժակով, «Համիտիէ» զօրքերուն հետ Սասնոյ լեռները բարձրացած էին եւ արիւնալի կոխւն պայթած էր: Ջինուած սասունցիները կը դիմադրէին, բայց քիւրտերը

«Ունահարուած Սրբութիւն, 1895»
(Գործ՝ Վարդգէս Սուրենեանցի)

յաջողեցան ի վերջոյ յարձակիլ անգէն ժողովուրդին վրայ: Կը նկարագրեն, թէ ինչպէս քիւրտերը հայ մանուկները ժայռերուն կը զարնէին ու կը ճզմէին, յղի կիներու փորերը կը պատռէին: Սասունի 12,000 բնակիչներէն կոտորուեցան 3,000 հոգի:

Օսմանեան կառավարութիւնը հայերու դէմ բնաջնջումի քաղաքականութիւնը կը գործադրէր. ասիկա Սասունի մէջ չսահմանափակուեցաւ, այլ ի գործ դրուեցաւ կայսրութեան ամբողջ տարածքին:

Շարցումներ

1. Հայկական բարենորոգումներուն նկատմամբ եւրոպացիներու հարցադրումներուն սուլթանները ի՞նչ քաղաքականութեամբ կը հակադարձէին:
2. Եթէ այսօր դատելու ըլլաք ֆետայական-ինքնապաշտպանական գործողութիւնները, ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէք զանոնք:
3. Ի՞նչ գիտէք նախորդ դասերուն մէջ ձեր սորված՝ Սասնոյ ինքնապաշտպանութեան մասին:

Վազգէնի խումբը,
1896

Եւրոպական Պետութիւններու Երկդիմի Քաղաքականութիւնը

Մասնոյ կոտորածները ահաւոր էին: Եւրոպական պետութիւնները չէին կրնար անտարբերութիւն ցոյց տալ: Նոյնիսկ անոնք, որ այլեւս մեծ հետաքրքրութիւն չունէին կայսրութեան ներքին կեանքին եւ Հայկական Հարցին նկատմամբ, որոշեցին միջամտել:

«Մայիսեան Ծրագիր» - Մասնոյ կոտորածներուն հակազդելով, Անգլիոյ վարչապետ Լորտ Ռոզպլի եւ Ֆրանսայի դեսպան Պոլ Կամպոն բողոքեցին օսմանեան կառավարութեան խիստ վերաբերումին եւ թոյլ տուած կոտորածներուն դէմ: Անոնք կրցան ռուսերը համոզել, եւ երեք երկիրներու դեսպանները միասնաբար 1895-ի Մայիսին սուլթանին ներկայացուցին հայկական բարենորոգումներու դիմում, որ «Մայիսեան Ծրագիր» կոչուեցաւ: Աստրեհունգարիա եւ Գերմանիա մերժեցին մասնակցիլ դիմումին: Ծրագիրը կը նախատեսէր հայկական վեց վիլայեթներուն (նահանգ) մէջ բարենորոգումներ, քրիստոնէայ կառավարիչի մը նշանակումը եւ «Համիտի» գորքերու զինաթափումը: Սուլթանը չմերժեց դիմումը եւ բանակցութիւններ առաջարկեց: Բանակցութիւնները տեւեցին վեց ամիս, այս ծրագիրը երբեք չգործադրուեցաւ: Կ'ըսուի թէ Ռուսիոյ դեսպանը թելադրած էր սուլթանին՝ դիմումին հանդէպ անտարբեր գտնուիլ եւ բանակցութիւնները ձգձգել: Սուլթանը ո'չ միայն անուշադրութեան մատնեց պահանջները, այլեւ *պարզեւարեց* Մուշի միւֆթին (կրօնապետը) եւ թրքական գործին հրամանատարը, որոնք Սասունի ջարդը կազմակերպած էին:

Մինչ այդ, կառավարութիւնը գոցած էր Արեւմտեան Հայաստանի ճամբաները օտարներուն առջեւ եւ *հաղորդակցութիւնը* այդ շրջաններուն հետ անկարելի էր: Նոյն օրերուն, հայերու կոտորած տեղի կ'ունենար կայսրութեան ամբողջ տարածքին: Միթէ եւրոպական պետութիւնները կատարուածէն տեղեակ չէին:

Մասնոյ կոտորածը՝ Եւրոպացի նկարիչի մը մեկնաբանութեամբ (Edwin Bliss-ի Turkey and the Armenian Atrocities գիրքէն)

Ջարդերու նախօրեակին թուրք զօրավարը կը քննէ քրտական զօրաբաժին մը:

Ալեքսանդր Գ. եւ անոր յաջորդող Նիկոլայ Բ. ցարերը, ի հակադրութիւն իրենց նախորդին, արդէն հակահայ քաղաքականութիւն կը վարէին: Նիկոլայ Բ. ցարը 1895-ին դժգոհութիւն յայտնած էր, թէ յոգնած է այլեւս Հայկական Հարցէն եւ կը յուսայ շուտով թաղել զայն: Իսկ իր արտաքին գործոց նախարարը՝ Լոպանով, յայտարարած էր, թէ Ռուսիա Հայաստանը կ'ուզէ առանց հայերու:

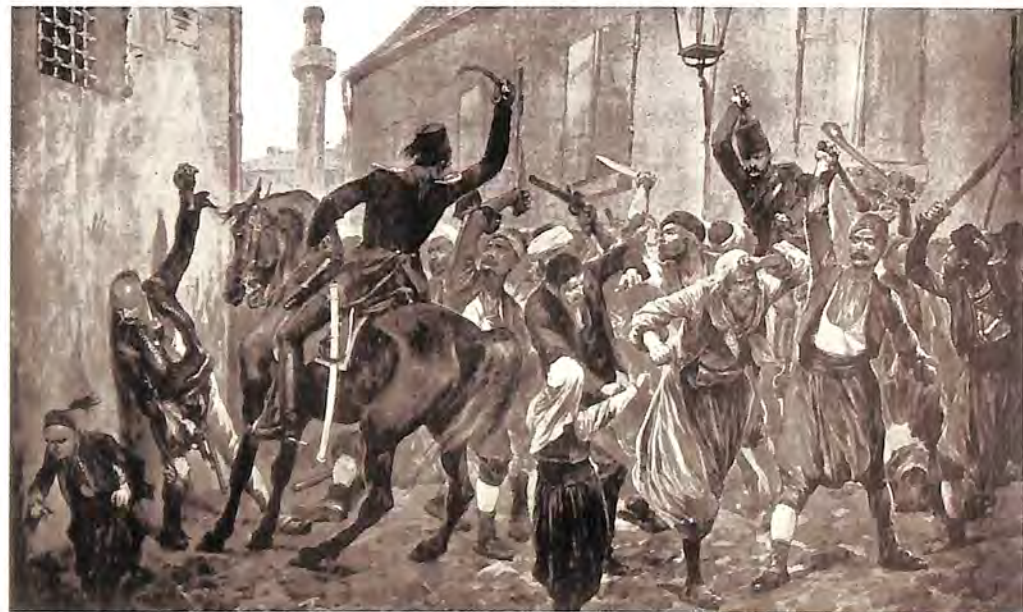
Ֆրանսա չէր ուզէր թրքական կառավարութեան հետ հակադրուելով՝ Թուրքիոյ մէջ իր նիւթական շահերը վտանգել: Գերմանիոյ կառավարութիւնը այդ օրերուն կը պաշտպանէր Թուրքիան եւ կը հովանաւորէր հայերու դէմ անոր որդեգրած քաղաքականութիւնը: Գերմանիոյ գլխաւոր նըպատակը՝ Պերլին-Պաղտատ երկաթուղիին շինութիւնն էր, որ անկասկած Սուլթան Համիտին բարեկամութիւնը կը պահանջէր: Այդ օրերու Անգլիան կ'ուզէր հայերուն օգնել եւ կը պնդէր բարենորոգումներու ծրագիրին վրայ: Անոր համար Թուրքիան այլեւս անփոխարինելի ուժ մը չէր: Կիպրոսը ու Եգիպտոսը Թուրքիայէն բաժնուելէն ետք, Անգլիոյ Հնդկաստան հասնելու ճամբուն վրայ այլեւս մեծ կարեւորութիւն չունէր Թուրքիան:

Շարքումներ

1. «Մայիսեան Ծրագիր»-ը ինչի՞ հետեւանքով ներկայացուեցաւ եւ ի՞նչ կ'առաջարկէր:
2. Սուլթանը ինչպէ՞ս հակազդեց Եւրոպացիներու առաջարկին եւ ինչո՞ւ այդպէս հակազդեց:
3. Կը կարծէ՞ք, թէ ճամբաներու գոց ըլլալուն պատճառով Եւրոպական պետութիւնները հայկական ջարդերէն անտեղեակ էին:
4. Պերլինի վեհաժողովէն ետք Եւրոպական պետութիւններու քաղաքականութիւնը ինչպէ՞ս փոխուեցաւ:

Համատարած Ջարդ

Սուլթան Համիտ որոշած էր այլևս *ձերբագրիկ* հայերեն: Ասոր միջոցը ջարդն ու կոտորածն էր: Ան յաջողեցաւ այդ միջոցը ի գործ դնել, որովհետեւ զիտէր որ Եւրոպական պետութիւններու միջամտութեան սպառնալիքը չկար:

Հայերուն կոտորածը Պոլսոյ մէջ - Եւրոպացի ականատեսի մը գծագրութիւնը (Edwin Bliss-ի Turkey and the Armenian Atrocities գիրքէն)

Կոտորած եւ կողոպուտ Պոլսոյ մէջ (Edwin Bliss-ի Turkey and the Armenian Atrocities գիրքէն)

Ծրագրուած ու կազմակերպուած - Ջարդերը կազմակերպուեցան եւ գործադրուեցան ծրագրուած կերպով: Նախ շրջանները կ'ուղարկուէին *պարզամտ խօսակցներ*, որոնք իսլամները հաւաքելով կը «տեղեկացնէին», թէ հայերը իբր թէ Իսլամ կրօնքին դէմ են եւ շուտով պիտի սկսի անոնց ընդհանուր ապստամբութիւնը: Ապա կը *խրախուսէին* զանոնք, որպէսզի Իսլամ կրօնքի փրկութեան համար *նախապարհակ* ըլլան եւ հայերը կոտորեն:

Սասունի կոտորածէն ետք, 1895-ի Սեպտեմբերէն սկսեալ, ջարդերը տարածուեցան Տրապիզոնէն Բաքերդ, Էրզրում, Երզնկա, Պիքիս, Տիարպէքի, Խարքերդ, Սվազ, Մարաշ եւ Այնթապ:

1894-էն 96 տարիներուն, շուրջ 300,000 հայեր կոտորուեցան: Բռնի կրօնափոխ եղան 100,000 հայեր: Աւերուեցան 2,500 գիւղեր: Իսկ 1894-էն 97 տարիներուն երկրէն գաղթեցին շուրջ 100,000 հայեր: Երկրէն փախուստ տուին նաեւ մեծ թիւով մտաւորականներ: Անոնցմէ շատեր 1908-ի երիտթուրքերու յեղափոխութենէն, սահմանադրական կարգերու վերահաստատումէն ու խոստացուած ազատութենէն խաբուած՝ Թուրքիա վերադարձան ու զոհ գացին 1915-ի Եղեռնին:

Օսմանեան կառավարութիւնը այս ջարդերով կրցաւ հայ բնակչութեան թիւը նուազեցնել 400,000-ով:

Ինքնապաշտպանութեան փորձեր - Որոշ վայրերու մէջ ինքնապաշտպանութեան կռիւներ տեղի ունեցան: Որոշ չափով զենքի վարժուած հայը յուսահատ դիմադրութեան դիմեց. սակայն սարսափելի էր թուրքին հար-

Նկարը ցոյց կու տայ Այա Սոփիա մզկիթին թով թուրք կրօնամուր ուսանողները՝ հայերը կոտորելու պահուն (Edwin Bliss-ի Turkey and the Armenian Atrocities գիրքէն)

ուածը: Մեծ էր թրքական բանակին մասնակցութիւնը ջարդերուն: Ան էր, որ կ'ըլլար առաջին յարձակողը եւ ամբոխին առջեւ ճամբայ կը բանար: Այն վայրերուն մէջ, ուր հայեր զինուած էին եւ դիմադրութիւն ցոյց կու տային, ամբոխը ջարդերուն մասնակցելէ կը խուսափէր:

Ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն շարքին, ամենէն գեղեցիկներէն էին Չէթունի եւ Վանի օրինակները:

Ջարդերուն լուրը Չէթուն հասած էր: Գիտնալով, որ վտանգը իրենց կը մօտենայ, զէթունցիները որոշեցին նախապարձակ ըլլալ: Թրքական բանակը սկսաւ նահանջիլ, բայց Պոլսոյ պատրիարքին խնդրանքին վրայ, զէթունցիները վար դրին զենքերը: Բանակին յարձակումները վերսկսան: Չէթունցիները ինքնապաշտպանութեան անցնելով, լաւ ջարդ մը տուին թուրքերուն: Ամիսներ տեւող այս կռիւին օրերուն, արդէն տեղի ունեցած էին Մարաշի ու Ուրֆայի ջարդերը. իսկ Չէթունը տակաւին կը դիմադրէր:

Վերջապէս Անգլիոյ դեսպանին միջամտութեամբ, 1896-ի Յունուար 2-ին վերջ գտաւ կռիւը: Թրքական բանակը համաձայնեցաւ ետ քաշուիլ: Չէթունը փրկուած էր:

Օտար հակազդեցութիւններ - Որոշ ատեն մը Եւրոպան այնպէս ցոյց կու տար, թէ ջարդերէն տեղեակ չէ, հակառակ անոր որ թէ՛ *աւելարանիչներէն* եւ թէ՛ *հիպպոպոսարաններէն* ջարդերու մասին անդադար զեկոյցներ կը դրկուէին պատկան կառավարութիւններուն:

Էրզրումի ջարդին մասին գրելով, Հ.Յ.Դ. հիմնադիրներէն Ռոստոմ, որ իբրեւ կուսակցական գործիչ հոն դրկուած էր, զարմանք կը յայտնէ, թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլար որ քաղաքի մը մէջ, ուր կան միջազգային ներկայացուցիչներ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ հիպատոսարանները, թրքական զօրքը եւ իսլամ տարբեր ցեղերէ կազմուած ամբոխը 3-4 օր շարունակ կողոպտեցին, ջարդեցին, սպաննեցին ու այրեցին, եւ ո՛չ մէկ պետութիւն բողոքեց:

1896-ին, երբ Անգլիա անգամ մը եւս կը դիմէր ռուսերուն՝ միասնաբար բողոքելու կատարուածին դէմ, Ռուսիա մերժեց: Իսկ Անգլիա չուզեց առանձինը բողոք ներկայացնել սուլթանին: Գերմանիա անտարբեր մնաց: Տակաւին, երբ 1898-ին համաշխարհային հարց դարձած էր հայերու ջարդը, Վիլհելմ Բ. կայսրը դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճամբուն վրայ կանգ առաւ Պոլիս եւ սիրալիր ողջագոյրուեցաւ սուլթանին հետ:

Հայաշատ Խարբերդի
համապատկերը.
Edwin Bliss կը վկայէ. թէ
որքան ծանր էին
կոտորածները հոս:

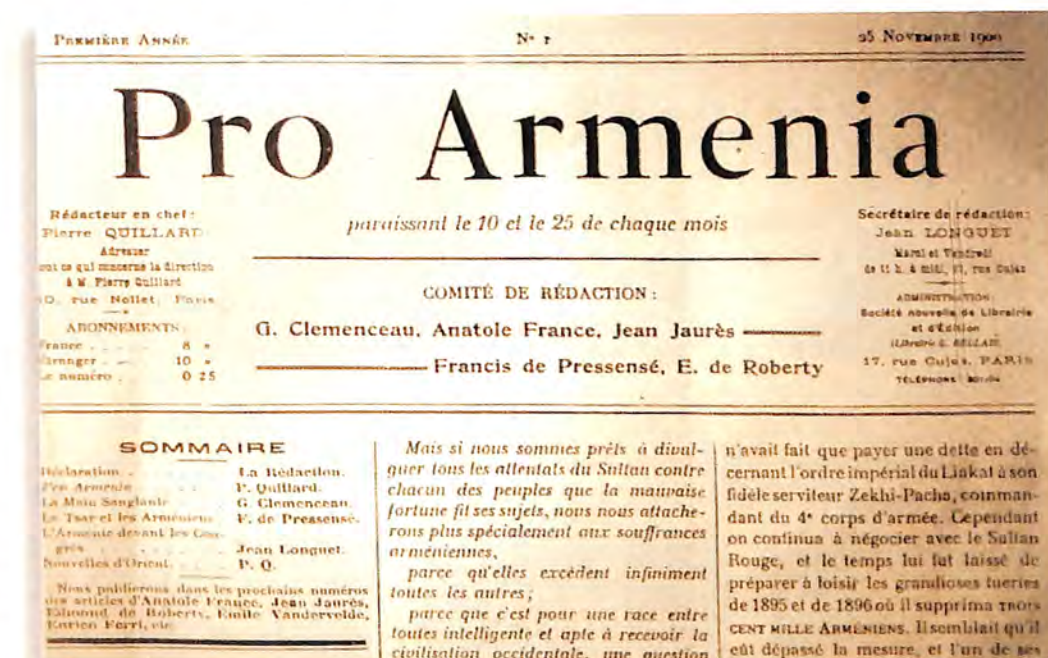
Օսմանեան քաղաքականութիւնը եւ Եղեռնի ուրացումը այսօր - Փորձենք համեմատել երկու կարեւոր երեւոյթներ՝ բարենորոգումներու մերժումը եւ Հայոց Յեղասպանութեան ուրացումը: Երկու պարագային ալ բուն հարցին ընդառաջ երթալու եւ հարցը լուծելու փոխարէն, թուրքը ընտրած է այդ հարցը բռնութեամբ խեղդելու եւ լռեցնելու ուղին: Բայց մտածենք, որ եթէ սուլթանները իրենց երկրին պահանջներուն գիտակցելով՝ բարենորոգումներ կատարած ըլլային, երկիրը պիտի շահէր: Նոյնպէս եւ այսօր, եթէ Թուրքիա ընդունի իր կատարած ոճիրը եւ արդար *հալուցում* կատարէ, ապա՝ ջնջած կ'ըլլայ Թուրքիոյ պատմութեան վրայ ծանրացած *արարը*: Թրքական քաղաքականութիւնը տակաւին նոյն ընթացքով կ'առաջնորդուի:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ հայկական ջարդերը ծրագրուած ու կազմակերպուած էին:
2. Ձեր կարծիքով, սուլթանը ինչո՞ւ կ'ուզէր իսլամները հայերուն դէմ լարել:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Պոլսոյ պատրիարքը զէյթունցիներէն կը խնդրէր զենքերը վար դնել:
4. Եղեռնի ուրացումը այսօր ցոյց կու տայ, որ օսմանեան քաղաքականութիւնը տակաւին կը շարունակուի Թուրքիոյ մէջ. կրնա՞ք մեկնաբանել թէ ինչո՞ւ:

Եւրոպայի Հայասիրութիւնը

Եւրոպական պետութիւնները իրենց միջամտութեամբ կրնային կասեցնել տեղի ունեցող ջարդերը, որոնցմէ վստահաբար տեղեակ էին: Սակայն Օսմանեան կայսրութեան շուրջ անոնց մրցակցութիւնը եւ, վերջին հաշուով, իրենց սեփական շահերը արգիլեցին այդ ընել:

Փրօ-Արմենիա
թերթին առաջին
համարը. թերթը
հրատարակուեցաւ
1900-1914,
Փարիզ. Ֆրանսա:
1912-1913-ին թերթը
հրատարակուեցաւ
Pour les peuples
d'Orient անունով:

Անհատ հայասերներ եւ կազմակերպութիւններ - Հակառակ եւրոպական պետութիւններու ցուցաբերած անտարբերութեան, եւրոպացի անհատներ եւ կազմակերպութիւններ փութացին իրենց հակազդեցութիւնը ցոյց տալ ահռելի ոճիրին հանդէպ: Այդ անհատներուն եւ կազմակերպութիւններուն համար մարդկային սկզբունքները վեր էին ամէն տեսակի հաշիւներէ: Անոնք ջարդերու մասին իրենց շարունակական հարցադրումներով ու բողոքներով կրցան հասարակական կարծիք ստեղծել եւ որոշ չափով ազդել իրենց երկիրներուն քաղաքականութեան վրայ:

Այդ հայասերներուն շարքին պէտք է յիշել իրլանդացի լրագրող Տիլոնը, որուն ականատեսի գրառութիւնները հայկական ջարդերու մասին կարեւոր փաստերէն են: Հետաքրքրական է քիւրտի մը խոստովանութիւնը Տիլոնին: «Թուրքերը կ'ատեն հայերը, բայց մենք չենք ատեր զիրենք: Մենք միայն անոնց ստացուածքը կ'ուզենք, թուրքերը՝ անոնց կեանքը»:

Հայասերներուն շարքին յիշենք նաեւ անգլիացի պատմաբան Փաքսթընը, ռուս իրաւաբան Կերենսքին, ֆրանսացիներ Ալֆոնս Տոտէն, Զլեմանտն, Անատոլ Ֆրանսը, Ժան Ժէօրէտը: Հ.Յ.Դ. Հիմնադիրներէն Զրիստափոր Միքայէլեանի ջանքերով, այս անհատները իրարու քով եկած՝ «Փրօ-Արմենիա» խմբակը կազմեցին, որ կը հրատարակէր նաեւ նոյնանուն թերթը:

Եւրոպական պետութիւններուն միջամտութիւնը ընդհանրապէս մեծ արդիւնքներ չէ ունեցած: Ընդհակառակը, առաւելաբար թուրքերու կասկածը շարժած է եւ յաւելեալ ճնշումներու եւ հալածանքներու պատճառ

դարձած: Այս իրողությունը երկարած է Թանգիմաթի օրերէն մինչեւ 1894-96 կոտորածները եւ տակաւին մինչեւ 1915-ի ցեղասպանութիւնը:

Յետադարձ հայեացք եւ եզրակացութիւն - Երբ այսօր ետ կը նայինք եւ կը փորձենք վերլուծել Հայկական Հարցին նկատմամբ եւրոպական պետութիւններուն քաղաքականութեան փոփոխութիւնները, կը տեսնենք, որ Հայկական Հարցը անոնց համար լոկ խաղաքարտ մը եղած է: Խաղաքարտ մը՝ Թուրքիայէն շնորհներ կորզելու համար:

Համաշխարհային դիւանագիտութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն չի գագուիիր: Այսօր ալ հազիւ թէ պետութիւն մը, ազգութիւն մը կամ խմբակցութիւն մը պարզ մարդասիրական պատճառներով մէկ ուրիշին օգնութիւն կը ցուցաբերէ:

Հայ Դատի մեր պայքարին մէջ պէտք է նկատի ունենանք այս կարեւոր փորձը: Եթէ կ'ուզենք որեւէ մէկէն օգնութիւն ստանալ, պէտք է բան մըն ալ մենք տանք անոր: Ահա այդ «բանին» մասին է, որ պիտի խորհինք: Առանց մեր ազգային շահերուն վնասելու, ի՞նչ կրնանք տալ, ի՞նչ ստանալու համար:

«ՓՐՕ-ԱՐՄԵՆԻԱ»Ի ՇՈՒՐՋ ՀԱՄԱԹՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍԵՐ ՄՏԱԴՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Փիւր Բիյառ

Ֆրանսիս տը Փրեսանտ

Ժան Ժորէս

Ժորժ Բլեմանսո

Հարցումներ

1. Հայկական ջարդերու նկատմամբ անհատ հայասերներու բողոքներն ու հարցադրումները ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան:
2. Բացատրեցէք, թէ ի՞նչ էր «Փրօ-Արմէնիա»-ն:
3. Այս գլուխին վերջին պարբերութեան մասին ի՞նչ կը խորհիք:

Դաշնակցութեան Պատժական Արարքները Ջարդերէն Ետք

Հայերու ջարդերու դէմ եւրոպական պետութիւններուն բողոքն ու միջամտութիւնը մեծ արդիւնք չունեցան: Ջարդերէն վերապրած հայ ժողովուրդը կոտորակուած էր ու յուսալքուած: Պէտք էր իրավիճակը փոխել:

Արմէն Գարօ

Բարգէն Սիւնի

Հրաչ Թիրիաքեան

Պանք Օթթոմանի գրաւման ղեկավարները

Պանք Օթթոմանի գրաւումը - Եւրոպացիներու ուշադրութիւնը հայկական կոտորածներուն վրայ հրաւիրելու նպատակով, եւ ջարդերուն դէմ որպէս բողոքի ձայն, Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց Պոլսոյ միջազգային դրամատան՝ Պանք Օթթոմանի գրաւումը:

Գործողութենէն անմիջապէս առաջ, Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. Կեդրոնական Կոմիտէն թրքերէն լեզուով թուոցիկ մը հրապարակեց, ուր կատարուած ոճիրներուն համար թուրք կառավարութիւնը, եւ ո՛չ թէ թուրք ժողովուրդը կը մեղադրէր: Ան կ'ըսէր, թէ կառավարութիւնը գրգռած էր թուրք ժողովուրդը եւ զայն մղած էր կողոպուտին ու կոտորածին մասնակցելու:

1896-ի Օգոստոս 26-ին, խումբ մը զինուած երիտասարդներ դրամատունը մուտք գործելով, զայն գրաւուած յայտարարեցին: Խումբին ղեկավարը՝ Բարգէն Սիւնին առաջին վայրկեաններուն զոհ գնաց եւ ղեկավարութիւնը ստանձնեց Գարեգին Փաստրմաճեանը (Արմէն Գարօ): Յեղափոխականները իրենց պահանջները ներկայացուցին եւ յայտարարեցին, որ նպատակը միջազգային միջնորդութեամբ Հայկական Հարցը քննելն է եւ ո՛չ թէ դրամները իւրացնել կամ պաշտօնեաներուն վնասել: Պահանջները չգոհացուելու պարագային, դրամատունը օդը պիտի հանուէր: Եւրոպական պետութիւններու ներկայացուցիչները անմիջապէս միջամտեցին, սուլթանին մօտ բարեխօսելու խոստումներ տուին եւ յեղափոխականները համոզեցին դուրս գալ: Յեղափոխականները դարձեալ խաբուած էին: Ներկայացուած պահանջներուն՝ սուլթանը նոր ջարդերով պատասխանեց: Պոլսոյ մէջ ծայր առաւ կոտորած մը, որուն շուրջ 2,000 հայեր զոհ գացին:

Ֆետայական վրէժխնդրական արարքներ - 1896-1906 ժամանակաշրջանին, մեծ ու փոքր բազմաթիւ գործողութիւններով, Դաշնակցութիւնը փորձեց հայ ժողովուրդին թափած արեան վրէժը լուծել եւ ոճրագործները պատժել: Հայ ֆետային առասպելական տիպար մը դարձած էր եւ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մէջ ստանձնած էր նոյն դերը՝ ինչ որ կ'ըներ սերպ կամ պուլկար *հայդուկը* կամ յոյն *կլէֆտը*:

Խանասորի
արշաւանքը -
Նիկոլ Դումանի խումբը

Խանասորի արշաւանքի
Ա. խումբը

Վրէժխնդրական գործողութիւններէն է Խանասորի արշաւանքը, 1897-ի Յուլիսի 24-ին: Հերոսական դրուագներ են նաեւ Սերոբի ղեկավարած ինքնապաշտպանութեան կռիւները Ախլաթի, Բաղէշի ու Մասնոյ գիւղերուն մէջ: Յետոյ՝ Անդրանիկի եւ իր փոքրաքիւ խումբին կռիւը Առաքելոց վանքին մէջ: Առաւել յայտնի է Մասունի ապստամբութիւնը 1904-ին: Երկու ամիս տետղ կռուին՝ Անդրանիկը, Գեորգ Չաուշը, Հրայրը, Բեռին, Մուրատը, Կայծակ Առաքելը, Գայլ Վահանը եւ Մեպուիը սասուն-ցիներու գլուխն անցած, Մասունը պաշտպանեցին թրքական բանակին եւ հազարաւոր քիւրտերու յարձակումներուն դէմ:

Ֆետայական այս գործողութիւնները մեծ նշանակութիւն ունեցան նախ հայ ժողովուրդին հաւաքական հոգեբանութեան վրայ՝ անոնց հոգին յոյսով լեցնելու եւ ջարդերուն ձգած սարսափը, կորուստի եւ տկարութեան զգացումը մեղմելու տեսակէտէն: Այդ գործողութիւնները նաեւ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան թուրքերու եւ քիւրտերու ոտնձգութիւններուն վրայ: Ֆետայիները թէ՛ գործով եւ թէ տարածած սարսափով հայ գիւղացին պաշտպանեցին:

Մահափորձ սուլթանին դէմ - Ջարդէն ետք ալ աւելի նուազ թափով կը շարունակուէր հայերը աստիճանաբար բնաջնջելու համիտեան քաղաքա-

Ռուբինա Արէշեան-
Օհանջանեան

կանութիւնը: Դաշնակցութիւնը որոշեց պատժել ամենէն մեծ ոճրագործը՝ Սուլթան Համիտը: Ծրագրուած էր սուլթանին կառքին մէջ պայթուցիկներ տեղադրել: Քրիստափոր Միքայէլեան որպէս քիմիագէտ յանձն առած էր պայթուցիկներու պատրաստութեան գործը: Բայց 1905-ի Մարտ 4-ին, Սոֆիայի (Պուլկարիա) մօտ գտնուող Վիտոշ լեռան լանջին, պայթուցիկները փորձարկելու ատեն պայթում մը տեղի ունեցաւ եւ Քրիստափոր զոհ գնաց:

Մահափորձը տեղի ունեցաւ 1905-ի Յուլիս 21-ին՝ Ուրբաթ օր մը: Համիտ մզկիթէն դուրս ելլելուն պէս, Ռուբինա Արէշեան, որ որպէս ազնուական տիկին ծպտուած էր, զայն իր կառքը պիտի հրաւիրէր: Տարօրինակ պատահականութեամբ, սակայն, սուլթանը մզկիթին դրան առջեւ խօսքի բռնուեցաւ եւ ուշացաւ: Կառքը պայթեցաւ այն ատեն, երբ սուլթանը տակաւին կառքին չէր հասած:

Մահափորձը ձախողեցաւ, սակայն լուրը մեծ արձագանգ գտաւ եւ անգամ մըն ալ եւրոպացիներուն յիշեցուց Հայկական Հարցը:

Հարցումներ

1. Պանք Օթթոմանը գրաւելով, յեղափոխականները ի՞նչ կը նպատակադրէին: Յաջողեցա՞ն արդեօք:
2. Ֆետայական խումբերու վրէժխնդրական արարքները ի՞նչ ազդեցութիւն գործեցին հայ ժողովուրդին հաւաքական հոգեբանութեան վրայ եւ ի՞նչ ազդեցութիւն՝ թշնամիին վրայ:
3. Հայդուկը եւ կլէֆտը ի՞նչ մարդիկ էին: Ինչո՞ւ հայ ֆետայիները հայդուկ եւս կ'անուանէնք:
4. Ի՞նչ կը մտածէք Սուլթան Համիտի դէմ մահափորձին մասին:

Անդրանիկ

Երիտասարդ Թուրքերու Շարժումին Ստեղծած Պայմաններուն Մէջ

11

Դասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Օսմանեան կայսրութեան մէջ տիրող իրավիճակէն եւ բռնապետական վարչաձեւէն դժգոհ էր նաեւ թուրք մտաւորականութիւնը, որ երկիրը փրկելու համար, եւ Եւրոպայի միջամտութիւնը արգիլելու նպատակով, բարենորոգումներ կը պահանջէր: Այս դասանիւթով պիտի տեսնենք, թէ այս դժգոհութիւնները ինչպէ՞ս շարժումի եւ նոյնիսկ յեղափոխութեան վերածուեցան եւ Սուլթան Համիտ հազիւ կըրցաւ գահին վրայ մնալ: Պիտի տեսնենք, թէ Հ.Յ.Դ. ղեկավարութիւնը ինչո՞ւ հաւատք ընծայեց թուրք այլախոհներու շարժումին եւ գործակցեցաւ անոնց հետ. սակայն Կիլիկիոյ ջարդերը եւ հետագայ դէպքերը եկան ցոյց տալու, թէ երիտ-թուրքերու կառավարութիւնն ալ երկիրը օսմանացումի տանելու եւ միատարր դարձնելու համար նոյն միջոցներուն պիտի դիմէր, ինչպէս սուլթանը:

Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը փեղոյն յարմար իմաստով փրփուած են սրորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէ՛ք:

գաղութարար - ուրիշին երկիրը ուժով խլող եւ շահագործող (գաղութարարութիւն = colonization)

խորհրդարանական կարգ - իշխանութեան ձեւ, ուր խորհրդարանը երկրին վերին մարմինը կը համարուի

ճարտարարուեստականացնել - երկրի տնտեսութիւնը ճարտարարուեստի վրայ հիմնել (industrialization)

առկախել - անորոշ դրութեան մէջ ձգել, հոս՝ ժամանակաւորապէս լուծարքի ենթարկել

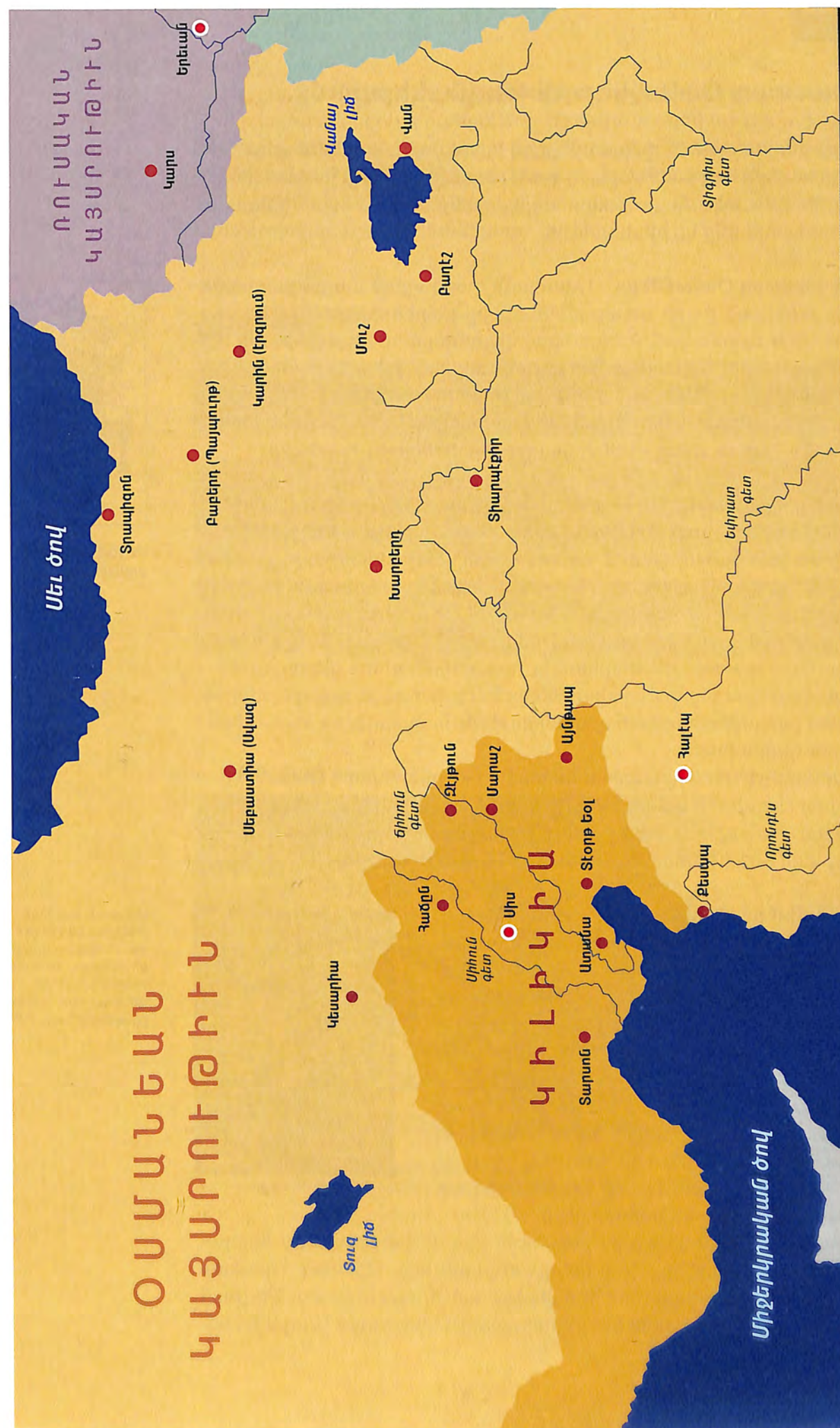
այլախոհ - տարբեր մտածող, երկրի իշխանութեան ուղղութեան դէմ մտածող

գահընկէց - գահէն վար առնել

երեսփոխան - խորհրդարանին մէջ ժողովուրդի ներկայացուցիչ

ազդանշան - հետագայ դէպքի մը կամ երեւոյթի մը նշանը ցոյց տուող

ցուցանակ - տախտակ մը, որուն վրայ գրուած կ'ըլլայ հաստատութեան անունը

Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայկական Կիլիկիան ցոյց տուող այս քարտէսին մէջ նշուած են հայաշատ վայրերը: 1909-ի ջարդերը սկսան Ատանայէն եւ տարածուեցան ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:

ՔԱՐՏԵՍ

10

Երիտասարդ Օսմաններուն Կազմակերպումը

Թուրք սուլթաններուն վարած ներքին քաղաքականությունն դժգոհ էին ո՛չ միայն հայերը, այլ նաեւ բոլոր ոչ-թուրք ժողովուրդները: Դժգոհ էին նաեւ թուրք յառաջադէմ մտաւորականները, որոնք ներքին նեխած կառոյցներու բարեփոխումը կը պահանջէին:

«Երիտասարդ Օսմաններ» - Եւրոպայի զարգացած մայրաքաղաքներուն մէջ ուսանած թուրք մտաւորականները բարենորոգումներ կը պահանջէին: Յետադիմական օրէնքներով ղեկավարուող կայսրութիւնը պիտի չկրնար տոկալ եւրոպացիներու *գաղութարար* ակտրժակներուն դիմաց: Միակ ելքը բարենորոգումներն էին (թանգիմաթ), ծրագիրներ՝ որոնք սակայն չիրականացան: Թանգիմաթի ձախողութենէն ետք, մտաւորականութեան մէջ ծնունդ առաւ «Երիտասարդ Օսմաններ»-ու շարժումը:

Պահանջներ եւ նպատակ - «Երիտասարդ Օսմաններ»-ը կը պահանջէին.

1. Սահմանադրական կարգեր հաստատել կայսրութեան մէջ, առնուազրն նախնական մակարդակով. այսինքն՝ որոշ ձեւի ներկայացուցչական ժողով մը (ի հարկէ, ո՛չ այսօրուան իմաստով *խորհրդարանական կարգեր*):

2. Երկիրը *ճարտարարունաստանացնելու* համար օգտուիլ Արեւմուտքի օրինակէն, եւ Արեւմուտքի մշակոյթը, գիտութիւնը եւ կրթութիւնը նոր սերունդին դաստիարակութեան եւ յառաջդիմութեան ծառայեցնել:

3. Կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն մէջ, իսլամ թէ այլ, զարգացնել օսմանեան քաղաքացիութեան գիտակցութիւնը եւ օսմանեան հայրենիքին ծառայելու գաղափարը:

Այս պահանջներուն իրագործման համար «Երիտասարդ Օսմաններ»-ը պատրաստ էին գործակցելու կայսրութեան ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն հետ (հայ, հրեայ, արաբ, եւայլն), սակայն միշտ ի մտի ունենալով կայսրութեան թուրք-օսմանեան դիմագիծին պահպանումը:

Շարժումին ընթացքը - Շատ պարագաներու, սուլթանին դէմ իրենց տարած պայքարին ու կառավարութեան դէմ բռնած դիրքին պատճառով, շարժումին ղեկավարները կը պարտադրուէին լքել Պոլիսը: Եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ հաստատուելով, անոնք իրենց արտայայտութիւններով եւ հրատարակութիւններով իրենց գաղափարները կը տարածէին եւ օսմանեան վարչակարգը կը քննադատէին համարձակօրէն: Այս մտաւորականներէն էին Եուսուֆ Ջիա եւ Նամըք Քեմալ: Յստակ էր, որ եւրոպացիները այս երիտասարդները կը քաջալերէին:

«Երիտասարդ Օսմաններ»-ու շարժումը կրցաւ վերջապէս իր ներկայացուցիչները ունենալ երկրի կառավարութեան մէջ: Օրինակ՝ Միտհաթ Փաշան, որ 1876-ին ստանձնեց մեծ վեզիրի պաշտօնը եւ կրցաւ Սուլթան Ազիզը փոխարինել տալ օրին աւելի յառաջադէմ կարծուած Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ով:

Օսմանեան կայսրութեան գինանշանը

Սուլթան Համիտի ծաղրանկարներէն մէկը: Ան «Կարմիր Սուլթան» կոչուեցաւ. 1894-96 տարիներուն իր գործադրած հայկական ջարդերուն պատճառով:

Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ. կատարեց սպասուածը եւ սահմանադրութիւն հաստատեց կայսրութեան մէջ: Սակայն շուտով ան եւս յայտնի դարձուց իր իրական դէմքը: Պաշտօնէն հեռացուց Միտհաթ Փաշան: Ապա՝ 1877-ի ամրան Ռուսիոյ դէմ պատերազմը պատրուակ բռնելով՝ *առկախեց* 1876-ին ընտրուած խորհրդարանը: Հալածանքներու տակ չեզոքացուեցաւ «Երիտասարդ Օսմաններ»-ու շարժումը:

Շարժումներ

1. «Երիտասարդ Օսմաններ»-ը ի՞նչ մտահոգութեամբ բարենորոգումներ կը պահանջէին:
2. «Երիտասարդ Օսմաններ»-ու նպատակներուն մէջ «օսմանեան քաղաքացիութեան գիտակցութիւն» եւ «թուրք-օսմանեան դիմագիծ» հասկացութիւններուն շեշտուածութիւնը ձեզի ի՞նչ կը յուշէ:
3. Ձեր կարծիքով, եւրոպացիները ինչո՞ւ կը քաջալերէին «Երիտասարդ Օսմաններ»-ու շարժումը:

Երկրորդի պալատը՝ Օսմանեան կայսրութեան սուլթաններուն բնակավայրը

Օսմանցի Այլախոհներու Գործունեութիւնը եւ 1908-ի Յեղափոխութիւնը

Սուլթան Համիտի հալածանքներէն խոյս տուած այլախոհ մտաւորականները իրենց գործունեութիւնը Եւրոպա փոխադրեցին: Այլախոհ ղեկավարներէն էին Ահմէտ Ռեզա եւ սուլթանի ազգականներէն՝ Մապահէտօին:

Ճնշուած ժողովուրդներու ազատագրման ի խնդիր - Պէտք է ըսել, որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը որոշ հաւատք կ'ընծայէր թուրք այլախոհներու այս շարժումին, որուն մէջ ան կը տեսնէր բարոյ լուծում մը արեւմտահայութեան դատին եւ կարելիութիւնը՝ թուրքերուն հետ իբրեւ հաւասարի ապրելու: Ի հարկէ, հետագայ դէպքերը եկան փաստելու, որ նման յոյս իրականութիւն պիտի չդառնար:

Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ Փարիզի մէջ տեղի ունեցան երկու խորհրդաժողովներ՝ 1902-ին եւ 1907-ին, որոնց մասնակցեցան թուրք, քիւրտ, արաբ եւ հրեայ այլախոհներ:

Դաշնակցութեան համար սուրբ էր բոլոր բռնադատուած ժողովուրդներուն պայքարը: Անոնք ձեռով վարուեցաւ Պարսկաստանի մէջ, ուր մասնակցեցաւ եւ օժանդակեց Պարսկաստանի սահմանադրական յեղափոխութեան (1905-1911): Ճնշուած եւ չարչարուած պարսիկ, թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներուն համագործակցութեան ձեռք երկարելով, Դաշնակցութիւնը կ'ապացուցէր, որ հայ ազատագրական պայքարը մասնակի երեւոյթ մը չէ: Չայն պէտք է աշխարհի բոլոր բռնադատուած ժողովուրդներու պայքարին ծիրին մէջ դիտել:

Քիւրտ գիւղացիներ շատ նախնական պայմաններու մէջ կ'ապրին:

Երիտթուրքերու ծնունդը - «Երիտասարդ Օսմաններ»-ու գաղափարաբանութիւնը կը տարածուէր արագօրէն: Սկսան ստեղծուիլ խմբակցութիւններ, որոնք նպատակ ունէին սուլթանական կարգերը խորտակել եւ ժողովրդավարական վարչակարգ հաստատել երկրին մէջ: Այս երիտասարդներէն շատեր մուտք գործեցին բանակին մէջ եւ հակառակ սուլթանին գործակալներուն հսկողութեան, կրցան բանակին մէջ իրենց գաղափարները տարածել եւ համախոհներ շահիլ:

Ստեղծուած խմբաւորումները, հետզհետէ միանալով, ծաւալուն շարժումի մը վերածուեցան, որ ստացաւ «Երիտասարդ Թուրքեր» կամ «Երիտթուրքեր» անուանումը:

Երիտթուրքերու յեղափոխութիւնը - Երիտասարդ Թուրքերը հիմնեցին իրենց կուսակցութիւնը՝ Իթթիհատ վէ Թերաքքի (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) անունով եւ իրենց ուժերը կեդրոնացուցին կայսրութեան եւրոպական ցամաքամասին վրայ՝ Թեսալոնիկէ (Սալոնիք): Հոն ծրագրեցին սուլթանը *գահընկէց* ընելու եւ ժողովրդավարական կարգեր հաստատելու յեղափոխութիւնը:

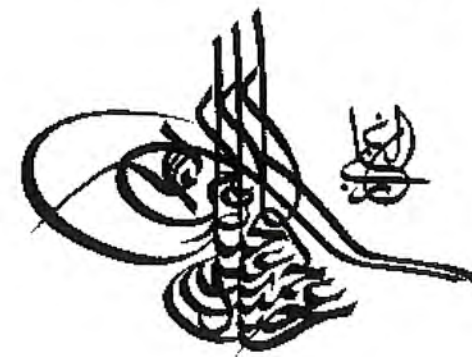
Սուլթան Համիտ իր գահընկէց ըլլալուն լուրը կ'առնէ:

Յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1908-ի Յուլիսի 10-ին: Իր գահը փրկելու համար, սուլթանը Յուլիս 11-ին յայտարարեց, թէ վերահաստատուած է 1877-ին առկախուած սահմանադրութիւնը: Այդպիսով, Սուլթան Համիտ մնաց գահին վըրայ, բայց տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրութիւններ:

Յեղափոխութեան յաջորդող ամիսներուն - Հայութիւնը մեծ խանդավառութեամբ ընդունեց յեղաշրջումը, որ կը խոստանար հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն՝ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն:

Միւս կողմէ, Սուլթան Համիտ փորձեր կատարեց վերջ տալու Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան պարտադրած սահմանադրական կարգերուն: Իր վերջին փորձը՝ պահպանողական թուրքերու օգնութեամբ խորհրդարանի շէնքին վրայ յարձակումն էր: Նպատակն էր բոլոր *երեսփոխանները* սպաննել: Երիտասարդ Թուրքերը Պոլիս ուղարկեցին արդէն իրենց հսկողութեան տակ գտնուող բանակը, որ պաշարեց սուլթանին պալատը: Սուլթան Համիտ գահընկէց եղաւ: Չայն փոխարինեց Սուլթան Մեհմէտ Ե.: Երիտասարդ Թուրքերը դարձեալ ստանձնեցին երկրին ղեկը:

Սուլթան Ապտիլ Համիտի ստորագրութիւնը

Շարքումներ

1. Դաշնակցութիւնը ի՞նչ յոյսով կ'օժանդակէր թուրք այլախոհներուն:
2. Դաշնակցութիւնը ինչո՞ւ մասնակցեցաւ Պարսկաստանի սահմանադրական յեղափոխութեան:
3. Երիտթուրքերու յեղափոխութենէն ետք Սուլթան Համիտ ի՞նչ միջոցով յաջողեցաւ գահին վրայ մնալ:
4. Սուլթան Համիտ ինչպէ՞ս փորձեց չէզոքացնել յեղափոխութիւնը:

Ատանայի Ջարդերը եւ Հայութեան Յուսախաբութիւնը

Երիտթուրքերու յեղափոխութեան ներշնչած ոգեւորութիւնը հայերուն համար երկար չտեւեց: Միայն տարի մը ետք, հայերը ականատես եղան տխուր իրականութեան մը: Կիլիկիոյ ջարդերուն մասնակից եղան նաեւ Երիտասարդ Թուրքերը:

Ատանայի դէպքերը - Դէպքերը ծայր տուին 1909-ի Ապրիլին, երբ Սուլթան Համիտ իր յետադիմական կողմնակիցներուն հետ Երիտասարդ Թուրքերուն դէմ դաւադրութիւն կը լարէր: Ատանայի մէջ, հայու մը անընշան ընդհարումը թուրքի մը հետ պատրուակ ծառայեցնելով՝ յետադիմական եւ կրօնամոլ տարրեր գրգռեցին թուրք ամբոխը, որ հայկական թաղերուն վրայ յարձակեցաւ: Հայերը ստիպուեցան ինքնապաշտպանութեան դիմել, սակայն թուրք խուժանը աւերներ գործեց, կողոպտեց ու կոտորեց ժողովուրդը: «Դրութիւնը խաղաղեցնելու համար» ռատիկանութիւնը միայն 3 օր ետք միջամտեց, երբ արդէն 2,000 զոհ ինկած էր: Քանի մը օր դադարէ ետք, յարձակումը վերսկսաւ, այս անգամ զօրքին մասնակցութեամբ: Երիտթուրքերը Պոլսոյ մէջ դարձեալ կացութեան տէրը դառնալով՝ զօրք դրկած էին Ատանա: Զօրքը, սակայն, ամբոխին միանալով կողոպտուին ու սպանդին մասնակցեցաւ:

Ջարդը դէպի Կիլիկիոյ այլ վայրերը կը տարածուի - Ատանա միակ վայրը չէր, ուր այս անսպասելի վայրագութիւնները տեղի ունեցան: Կոտորածը տարածուեցաւ դէպի Կիլիկիոյ հայաշատ այլ քաղաքները ու գիւղերը՝ Մարաշէն մինչեւ Քեսայ: Որոշ վայրերու մէջ հայերը ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ նուազ թիով զոհեր տուին: Հաճընը, Զէյթունը, Տօրթ Եօլը այդ շրջաններէն էին:

Կոտորածը դադրեցաւ միայն ամիս մը ետք, երբ հայերը արդէն շուրջ 30,000 զոհ տուած էին եւ տնտեսապէս աւերուած:

Կառավարութիւնը փորձեց արդարանալ՝ Կիլիկիոյ ջարդերը սուլթանին ազգայնամոլ հետեւորդներուն վերագրելով: Բայց հարցերը այդքան ալ յստակ չէին: Լուրջ կասկած առաջացած էր հայերու մէջ եւ վերապահութիւն՝ հանդէպ Երիտթուրքերու յեղափոխութեան, զոր դիմաւորած էին այնքան խանդավառութեամբ: Մեծ էր յուսախաբութիւնը մանաւանդ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ:

Օսմանացումի քաղաքականութեան սկիզբը - Կիլիկիոյ ջարդերը *ազդանշան* էին միայն: Հետագայ իրադարձութիւնները եկան աւելի յստակօրէն ցոյց տալու Երիտթուրքերու նպատակները եւ համաթուրանական գաղափարները:

1912-ին Պուլկարիա, Սերայիա, Յունաստան եւ Ռումանիա Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեցին: Պատերազմը աւարտեցաւ Թուրքիոյ պարտութեամբ: Թուրքիա կորսնցուց եւրոպական գրեթէ իր բոլոր հողերը: Այս ձախողութենէն ետք, կառավարութիւնը ուշադրութիւն իր երկրին ներքին հարցերուն վրայ կեդրոնացուց եւ սկսաւ օսմանացման քաղաքականութիւն կիրարկել, այսինքն՝ երկիրը միատարր դարձնել:

Իբրեւ օսմանացման առաջին քայլ՝ թրքերէնը յայտարարուեցաւ միակ պաշտօնական լեզու, թրքական կրթութիւնը պարտադիր դարձաւ, փո-

Համայնապատկեր հին Ատանայէն

Ատանան կրակի տրուած

Էնվեր

Թալատ

Շեմալ

ղոցներու եւ խանութներու *ցուցանակները* միայն թրքերէնով պէտք է լային: Եւրոպական պետութիւններու ազդեցութիւնը կայսրութեան մէջ նուազագոյնի հասցնելու համար, եւրոպական ընկերութիւններուն պարտադրուեցաւ թուրք բաժնեկից մը ունենալ եւ հայ ու յոյն պաշտօնեաներուն փոխարէն թուրքեր գործի կոչել:

Երիտթուրքերու հետագայ քաղաքականութիւնը - 1913-ին ազգայնական իթթիհատականներ իշխանութիւնը իրենց ձեռքը առին եւ օսմանացումի աւելի խիստ քաղաքականութիւն վարեցին երկրին մէջ: Կառավարութեան անդամ դարձան Էնվերը (պատերազմական նախարար), Թալատը (ներքին գործոց նախարար) եւ Շեմալը (ծովային ուժերու նախարար):

Երկրին այս նոր դրուածքին մէջ, միայն բարենորոգումները կրնային հայերու դրութիւնը փրկել: Եւ հայերը Պալքանեան պատերազմներու արդիւնքներէն ոգեւորուած, դարձեալ սկսան Պերիմի պայմանագիրին 61-րդ յօդուածով առաջադրուած բարենորոգումներու հարցը արծարծել: Ամիսներու ձգձգումը եւ դարձեալ մեծ պետութիւններու շահերուն իրարու բախումը խոչընդոտ դարձան բարենորոգումներու իրագործման: Վերջապէս, 1914-ի Յունուարի 26-ին ստորագրուեցաւ ռուս-թրքական համաձայնագիրը, որ հայկական բարենորոգումներուն կը վերաբերէր: Գործադրութեան առաջին քայլը եւրոպացի երկու նահանգապետներու նշանակումն էր: Նահանգապետները Թուրքիա հասան, երբ սկսած էր համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիոյ կառավարութիւնը պատերազմը պատճառ բռնելով, հրամայեց նահանգապետներուն երկրէն հեռանալ:

Այսպիսով զոցուեցաւ հայկական բարենորոգումներուն հարցը: Պատերազմի մէջ մտած Թուրքիան իր ազգայնամոլ համաթուրանական ծրարագիրներու իրագործման անցաւ:

Շարցումներ

1. *Ատանայի ջարդերը ինչպէ՞ս սկսան:*
2. *Կառավարութիւնը ինչպէ՞ս փորձեց արդարանալ, իսկ հայոց ղեկավարութիւնը ինչպէ՞ս ընկալեց այդ արդարացումը:*
3. *Ինչո՞ւ կ'ըսենք Կիլիկիոյ ջարդերը ազդանշան էին միայն:*
4. *Ի՞նչ կը նշանակէ օսմանացում, կառավարութիւնը ինչո՞ւ այդ քաղաքականութիւնը կը վարէր:*
5. *Հայկական բարենորոգումներու հարցը մինչեւ Ա. Աշխարհամարտ ո՞ր հասած էր:*
6. *Հոս կը խօսուի Երիտթուրքերու համաթուրանական ծրագիրներու մասին, ի՞նչ գիտէք այդ մասին:*

Ցարերու Կովկասեան Քաղաքականութիւնը Եւ Հայկական Հարցը

12

Ղասանիւթը ի՞նչ կը բովանդակէ

Ռուսական տիրապետութիւնը, որ օսմանեան եւ պարսկական լուծէն ետք օրինութիւն էր հայերու համար, սկսած էր ծանր կշռել: Ցարերու ռուսացման քաղաքականութիւնը, որուն պիտի ծանօթանանք այս բաժինին մէջ, կարգ մը խռովութիւններու եւ հայկական հակազդեցութիւններու պատճառ դարձաւ: Այս ղասանիւթով պիտի տրվինք, թէ ինչպիսի՞ ճնշումներ գործադրուեցան հայ ազգային կեանքին վրայ եւ թէ ինչպէ՞ս եկեղեցական կալուածներուն գրաւման հրովարտակը համատարած հակազդեցութիւն ստեղծեց հայութեան մէջ: Պիտի տեսնենք, թէ ցարական կառավարութիւնը, որ կը պայքարէր ոչնչացնելու օրէ օր աճող հակացարական խմորումները կայսրութեան մէջ, նոյն քաղաքականութեամբ վարուեցաւ նաեւ հայութեան կազմակերպուած ուժին հետ:

Այս ղասանիւթով պիտի ծանօթանանք «Բաժնէ՛, որ տիրես» հին կարգախօսին, որ ցարերուն համար քաղաքականութիւն դարձաւ ու հրահրեց հայ-թաթարական ընդհարումները ամբողջ Կովկասի տարածքին:

Բառացանկ

Այս ղասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այս բառերը տեղոյն յարմար իմաստով տրուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ տրվեցէք:

քափառաշրջիկ - տեղէ տեղ թափառող, մնայուն բնակավայր չունեցող

խափանել - արգելք յարուցանել, խանգարել, դադրեցնել

աքտորել - իր բնակած վայրէն իբրեւ պատիժ՝ ուրիշ տեղ քշել

հայատեաց - հայերը ատող, չսիրող

կալուած - հողային անշարժ գոյք, մէկու մը կամ հաստատութեան հողային սեփականութիւնը

գոյք - մէկու մը կամ հաստատութեան մը ունեցուածքը

միահամուռ - բոլորը միասին

հակակշիռ - ազդեցութեան դէմ դրուած, չեզոքացնող, ոչնչացնող կամ հաւասարակշռող միջոց

հանդուրժել - դիմանալ, ընդունիլ, տանիլ

արդինաբերութիւն - հանքերէն դուրս բերուած նիւթերու մշակում

մոլուցք - կիրք, կատաղութիւն

ապաստան - ապահով եւ անվտանգ ապրելու տեղ

ամբաստանեալ - մէկը, որ յանցանքով մը մեղադրուած է

սիրաշահիլ - իր կողմը գրաւել, սիրտը շահիլ

Կառավարութիւնը աւելի խիստ վերաբերում ցուցաբերեց Դաշնակցութեան եւ Հնչակեան կուսակցութեան հանդէպ, որոնք կազմակերպուած եւ լուրջ աշխատանք կը տանէին: Կառավարութիւնը գիտէր նաեւ, որ այդ կուսակցութիւններուն եւ կայսրութեան մէջ խմորուող հակացարական շարժումներուն միջեւ գաղափարական կապ մը գոյութիւն ունի, որ կրնար համագործակցութեան վերածուիլ:

Հալածանքները աւելցան մանաւանդ 1896-ին, եւ մեծ թիով հնչակեաններ եւ դաշնակցականներ արեւմտահայութեան դատին ծառայելու յանցանքով Պաքուի եւ Թիֆլիսի բանտերը նետուեցան կամ Սիպերիա *աքսորուեցան*:

Ցարական
ռուսականութեան
կողմէ
ծերբակալուած
Դաշնակցական
գործիչ
Համօ Օհանջանեան՝
բանտին մէջ

Շարքումներ

1. Ո՞վ էր Փոպետոնոսցեւ եւ ի՞նչ քաղաքականութիւն թելադրեց Ռուսիոյ:
2. Ռուսական կառավարութիւնը ի՞նչ խտրական քաղաքականութիւն վարեց հայերու նկատմամբ եւ ի՞նչ էր հայերու հակազդեցութիւնը այդ քաղաքականութեան:
3. Կառավարութիւնը ինչո՞ւ կը հալածէր դաշնակցականները եւ հնչակեանները:

Եկեղեցական Կալուածներու Գրաւումը

Նիկողայ Բ. ցարին ներքին գործոց նախարարը՝ Պլեւէն, որ *հայալեւաց* եւ հակահրեայ ըլլալու համբաւը ունէր, դարձաւ դեկավարը Անդրկովկասի մէջ տարուող հայահալած քաղաքականութեան:

Իշխան Գոլիցինը Անդրկովկասի մէջ - Պլեւէի քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի մէջ կը գործադրէր Կովկասի կառավարչապետ իշխան Գոլիցին: Այս քաղաքականութեան իբր հետեւանք, ամբողջ Անդրկովկասի մէջ փակուեցան հայկական 400 դպրոցներ: Փակուած դպրոցներուն աշակերտները մեծ դժուարութեամբ այլ վարժարաններ կ'ընդունուէին: Փակուեցան նաեւ կարգ մը ազգային հաստատութիւններ, թերթեր, գրադարաններ, մինչեւ իսկ բարեսիրական միութիւններ: Կառավարութիւնը լըրտեսներ ունէր ամէն տեղ, նոյնիսկ՝ եկեղեցիներու մէջ:

Ընդդէմ Հայոց Եկեղեցիին - 1903-ի Յունիսի 12-ին, Նիկողայ Բ. ցարին հրամանագրով Պլեւէն սկսաւ Հայոց Եկեղեցոյ *կալուածներուն* եւ ստացուածքներուն բռնագրաւման: Այդ կալուածները եւ *գոյքերը* միայն արեւելահայութեան չէին պատկաներ, այլ՝ ամբողջ հայութեան:

Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ եւ մանաւանդ Ռոստոմի աշխատանքով կազմուեցաւ «Հայկական ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական կոմիտէ»՝ հայոց ազգային հարստութիւնը պաշտպանելու համար: Կոմիտէին առաջին գործը քարոզչութիւնն էր՝ կատարուող հսկայ անարդարութեան մասին հայ ժողովուրդը արթնցնելու եւ օտարներուն տեղեկացնելու համար: Այս աշխատանքին լծուեցաւ Դաշնակցութեան ամբողջ կառոյցը: Երկրորդ քայլը կոչ-սպառնալիք-յորդոր էր հայ հոգեւորականներուն՝ տեղի չտալու կառավարութեան պահանջներուն եւ ոչինչ յանձնելու: Երրորդը՝ ժողովրդային ցոյցերու կազմակերպումն էր: Մեծ բազմութիւններ դուրս կու գային եւ խօսքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկին ուղղելով՝ կոչ կ'ընէին «Հայրիկ, Հայրիկ, մի յանձնիր կալուածները, մերժիր, բողոքիր, մի վհատիր, մենք քեզ հետ ենք»:

Անապատելի հակազդեցութիւն - Առաջին անգամ ըլլալով, Անդրկովկասի տարածքին, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ցարական բռնագրաւման դէմ զինեալ դիմադրութիւն կազմակերպուեցաւ: Ցարին հրամանը կատարելու եկած ռուս պաշտօնեաները զենքի ուժով վտարուեցան:

Ռուսականութեան միջամտութեան պատճառով Երեւանի, Իգտիլի, Աշտարակի, Թիֆլիսի, Պաքուի եւ Կարսի մէջ խաղաղ ցոյցերը արիւնալի ընդհարումներու վերածուեցան: Զոհերուն վրէժը լուծելու համար, Դաշնակցութեան ձեռքով ահաբեկուեցան կառավարական կարգ մը պաշտօնեաներ, ինչպէս նաեւ՝ կառավարութեան ձեռքին գործիք դարձած հայեր: Հնչակեանները մահափորձի ենթարկեցին Գոլիցինը եւ կիւնը: Դաշնուհար գոյգը սակայն փրկուեցաւ, ձգեց Կովկասը ու հեռացաւ:

Հակառակ Պլեւէի սպառնալիքներուն, Խրիմեան Հայրիկ մերժեց Կովկասի կառավարիչ Նակաշիձէին յանձնել Սուրբ Էջմիածնի գանձերը: Այս

վճռականության մեջ մեծ դեր ունեցան Ռոստոմի քաջալերանքն ու պաշտպանության խոստումը եւ ժողովուրդին *միահամուռ* յորդորը: Եւ 83-ամեայ Հայրիկը հաւատարիմ մնաց իր նախկին՝ յեղափոխականի տիպարին: Կառավարության համար անսպասելի էր այսքան խիստ դիմադրություն:

Չուգահեռ դեպքեր - Ընդհանրապէս անհանդարտ վիճակ կը տիրէր կայսրության մէջ: Ռուս ընկերվարականներու դժգոհութիւնները քափառած էին: 1904-ին Պլեւն անոնց ձեռքով ահաբեկուեցաւ:

1905-ի Յունուարի 9-ին, Փեթրոկրատի մէջ, կառավարական ուժերը կրակ բացին խաղաղ ցոյցի ելած բանուորներու վրայ: Դեպքը, որ «Արիւնոտ Կիրակի» կոչուեցաւ, կայսրության ներքին տագնապը ցոյց կու տար: Դրութիւնը փրկելու համար ցարը զիջումներ կատարեց: Իսկ Կովկասի մէջ կառավարչապետի փոխարէն փոխարքայ նշանակեց կոմս Վորոնցով--Տաշկովը, որ նախորդէն աւելի մեղմ քաղաքականութիւն պիտի վարէր:

1905-ի Օգոստոս 1-ին ցարը չեղեալ համարեց Հայոց Եկեղեցիին կալուածներուն գրաման իր հրամանագիրը: Բռնագրաւուած գոյքերը արդար տիրոջ՝ Հայոց Եկեղեցիին վերադարձուեցան: Փակուած դպրոցները վերաբացուեցան:

Հայը յաջողած էր յարատեւ պայքարով իր իրաւունքները պաշտպանել: Եւ ատիկա Անդրկովկասի մէջ առաջին լուրջ դիմադրութիւնն էր բռնապետության դէմ: Դիմադրութիւնը համահայկական էր, շարժման մէջ ներգրաւուած էին նոյնիսկ ամենէն պահպանողականները եւ անտարբերները:

«Արիւնոտ Կիրակի»

1906-ին. ցարի հրամանով գումարուած առաջին ազգային ժողովը

Շարքումներ

1. Պլեւնի քաղաքականութիւնը ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ Անդրկովկասի հայութեան համար:
2. «Հայկական ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական կոմիտէ»-ն ի՞նչ նպատակով կազմուեցաւ եւ ի՞նչ աշխատանք տարաւ:
3. Կովկասահայութիւնը ինչպէ՞ս հակազդեց հայոց եկեղեցական կալուածներու գրաման հրամանին: Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ նման ուժեղ հակազդեցութիւն: Ինչպէ՞ս եղաւ, որ հայութեան բոլոր խաւերը այդպէս՝ միասնական կերպով մասնակցեցան այս դիմադրական շարժումին:
4. Ինչո՞ւ կ'ըսենք 83-ամեայ Հայրիկը հաւատարիմ էր իր նախկին՝ յեղափոխականի տիպարին:
5. Ո՞ր դեպքը «Արիւնոտ Կիրակի» կոչուեցաւ: Ձեր կարծիքով, ի՞նչ էր այդ դեպքին պատճառը:

Ցարական «Բաժնե՛, որ տիրես» Քաղաքականությունը

Եկեղեցական կալուածներու հարցով ի յայտ եկած հայ դիմադրական ուժը ոչ-ցանկալի երեւոյթ մըն էր ցարական իշխանութեան համար: Իսկ հայերու ազգային-հաւաքական ուժը *հակակշռի* տակ պահելու միջոցը թաթարներն էին:

**Հայ-թաթարական հա-
կամարտութեան արմատ-
ները** - Դժուար չէր թաթար-
ները հայերու դէմ լարել:
Անոնք չէին կրնար *հան-
դուրժել* հայերու տնտեսա-
կան վերելքը Կովկասի մէջ,
յատկապէս քարիւղի *ար-
դիւնաբերութեան* կարելոր
կեղրոն դարձած Պաքու
քաղաքին մէջ: Հոն, հայերը
իրենց բարձր կրթութեամբ,
առեւտրական ձեռնարկու-
թիւններով, քարիւղի ընկե-
րութիւններուն եւ նոյնիսկ

քաղաքին վարչական շրջանակներուն մէջ գրաւած բարձր պաշտօննե-
րով թաթարներու նախանձը կը շարժէին: Թաթարները չէին սիրեր հա-
յերը եւ զանոնք թշնամի կը համարէին նաեւ այն պատճառով, որ հայերը
Թուրքիոյ դէմ ազատագրական պայքար կը մղէին. իսկ իրենք ցեղային
կապով եւ համաթուրանական գաղափարներով կապուած էին Թուրքիոյ:

Մուրատը
Չանգեզուրի պաշտպան

◀ Գանձակի ոստիկա-
նական թուրք հրամա-
նատարը հայերը
կոտորելու երդում
կ'առնէ հաւաքուած
թաթար ամբոխէն:

Աբրահամ
Գիւլիսանդանեան

Դաշնակցական
Խեչօ

Դրօ (Դրաստամատ
Կանայեան)

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ
ՅԱՐՉԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԴԵՄ
ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՂ ՀԱՅ
ՖԵՏԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐ

Համազասպ

Անդրկովկասի այս մթնոլորտի մէջ, ցարական կառավարութիւնը իր
«Բաժնե՛, որ տիրես» վաղեմի քաղաքականութեամբ թաթարները հայե-
րուն դէմ լարեց:

Կազմակերպուած դիմադրութիւն - 1905-ի Փետրուարին, Պաքուի մէջ,
թաթար կրօնապետին *Ճիհասի* (սրբազան պատերազմ) յայտարարու-
թեամբ, զինուած թաթար ամբոխը հայկական թաղերուն վրայ յարձակում-
ներու սկսաւ. կրակ, կողոպուտ, սպանութիւն:

Չօրքը եւ ոստիկանութիւնը չմիջամտեցին. իսկ հայերու դիմումը նա-
հանգապէս Նակաշիճէին՝ անպատասխան մնաց:

Առաջին օրերու շփոթէն ետք, Հ.Յ.Դ. Պաքուի Կեդրոնական Կոմիտէն
ձեռք առաւ պաշտպանութեան կազմակերպումը: Նիկոլ Դուման եւ Աբրա-
համ Գիւլիսանդանեան կը ղեկավարէին պաշտպանութիւնը, որ շուտով
հակայարձակումի վերածուեցաւ: Հայերուն կ'օգնէին ռուսական բանա-
կի հայ զինուորները՝ զէնք ու զինամթերք հասցնելով: Հայերու հակայար-
ձակումէն ետք էր միայն, որ ոստիկանութիւնը, իբրեւ թէ կարգ ու կանոն
հաստատելու համար, հրապարակ իջաւ:

Հայ-թաթարական ընդհարումները Պաքուի մէջ չսահմանափակուե-
ցան, այլ տարածուեցան դէպի Երեւան, Նախիջեւան, դարձեալ Պաքու, յե-
տոյ Դարաբաղ՝ քանի մը անգամ, Թիֆլիս, Գանձակ: Ընդհարումները հա-
զարաւոր զոհեր խլեցին եւ երկու ժողովուրդներուն միջեւ թշնամութիւնը
աւելի բորբոքեցին:

Գանձակեցի
ֆետայի օրիորդներ

Հայ-թաթարական ընդհարումներուն անդրադարձները - 1905-ի Մալխին Հ.Յ.Դաշնակցութեան Խորհուրդը «Կովկասեան նախագիծ» կոչուած ծրագրով որոշեց ինքնապաշտպանութենէ անցնիլ յեղափոխական գործունէութեան՝ հայերը թաթարներու վտանգէն փրկելու եւ համառուսական ընդհանուր շարժման մէջ հայութեան շահերը պաշտպանելու համար:

Որպէս վրէժխնդրական արարք, Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի որոշումով, 1905-ի Մալխին 11-ին Դրօ ահաբեկեց Նակաշիճէն, որ հայ-թաթարական ընդհարումներուն ընթացքին թաթարները գրգռելու մէջ վատ դեր խաղացած էր: Ահաբեկութեան նաեւ քանի մը այլ պաշտօնեաներ:

Ընդհարումներու ամբողջ տեւողութեան, ռուսական ոստիկանութեան դերը հայերը զինաթափ ընելն ու անդադար խուզարկութիւններով՝ հայկական պաշտպանութիւնը տկարացրնելն էր: Նոյն ատեն Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատները հակահայ քարոզչութեան լծուեցան: Ազգայնամոլութեան մէջ մեղադրեցին Դաշնակցութիւնը եւ թաթարները արդարացուցին: Այս վերաբերումը արտացոլում գտաւ նաեւ Ռուսիոյ սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան թերթերուն մէջ եւ հանրային կարծիքը ըստեղծեց: Թուրքիոյ համաթուրանական եւ համախալամական քարոզչութեան դերը այդ գրգռութիւններուն մէջ մնաց քողարկուած:

Նակաշիճէ
ահաբեկուած
Պաքուի մէջ

Շարքումներ

1. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ դժուար չէր թաթարները հայերուն դէմ լարել: Թուրքիոյ ազդակը ի՞նչ դեր ունէր հոս:
2. Հայ-թաթարական ընդհարումներուն ատեն ոստիկանութիւնը եւ զօրքը ե՞րբ միջամտեցին եւ ինչո՞ւ այդ ատեն միայն:
3. Ի՞նչ էր «Կովկասեան նախագիծ»-ը եւ ի՞նչ կ'առաջադրէր:

Պատմութենէն Դասեր Քաղենք

«Բաժնէ՛, որ տիրես» քաղաքականութիւնը միայն ցարերուն չի պատկանիր: Ան յատկանիշն է բոլոր բռնակալ պետութիւններուն: Եթէ ցարերը թաթարները լարեցին հայերուն դէմ, օսմանեան կառավարութիւնն ալ քիւրտերը լարեց հայերուն դէմ: Մտածենք այդ մասին եւ զուգահեռներ գծենք շատ մօտիկ անցեալի դէպքերուն հետ:

Հայ-թաթարական կռիւներուն դասերը - Գիտենք, որ այսօր Թուրքիա Հայոց Յեղասպանութեան ուրացման իր *մոլուցքին* մէջ կը փորձէ հրդեհները լարել հայերու դէմ: Կ'ուզէ ցոյց տալ թէ Թուրքիա փրկարար դեր ունեցած է հրեաներուն Ողջակիզման տարիներուն (Երկրորդ Աշխարհամարտին, վեց միլիոն հրեաներու ջարդը Նացի Գերմանիոյ մէջ), եւ անոնց *սպասարան* տուած է, մինչդեռ հայերը միշտ ալ թշնամական կեցուածք ունեցած են հրեաներու նկատմամբ:

Ռուսիոյ մէջ ցարական մոյն քաղաքականութիւնը շարունակուեցաւ խորհրդային վարչակարգին օրով: Հակառակ անոր, որ խորհրդային դեկավարները կը յայտարարէին, թէ Խորհրդային Միութեան մէջ ազգամիջեան հարցերը լուծուած են եւ երգեր կը յօրինուէին ըսելով, թէ «եղբայր դարձան Հայաստան, Ազրայէճան», այնուամենայնիւ, հակամարտութիւնը կը շարունակուէր Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի մէջ: Խորհրդային Միութեան մէջ փոքրամասնութիւններուն հանդէպ որդեգրուած քաղաքականութեան պատճառով կը հրահրուէր այդ հակամարտութիւնը եւ կ'օգտագործուէր ի շահ կեղդոնական իշխանութեան: Նախիջեւանի հայաթափումը եւ Ղարաբաղի հայերուն ճնշումն ու հալածանքը եւ ապա՝ 1988-ի Ղարաբաղեան Շարժումին ծնունդէն ետք, Սումկայիթի, Գանձակի, Պաքուի հայերուն ջարդերը շատ մը զուգահեռներ ունին 1905-ի հայ-թաթարական ընդհարումներուն հետ:

Դէպքերու զարգացումը հայ-թաթարական կռիւներէն ետք - Փոխարքայ Վորոնցով-Տաշկովի նշանակումով, դրութիւնը որոշ չափով մեղմացաւ, սակայն ընդհանուր քաղաքականութիւնը չփոխուեցաւ: Հայ-թաթարական համագումար մը հրաւիրուեցաւ եւ ռուսերը հաշտարարի դեր կատարեցին: Յարական հակահայ քաղաքականութիւնն ալ որոշ չափով մեղմացաւ: Սակայն ցարական իշխանութիւնը խոր տագնապի մէջ էր: Դժգոհութիւնները լուրջ սպառնալիքի վերածուած էին:

Այս մթնոլորտին մէջ, 1906-ի Օգոստոս 15-ին, Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցաւ ռուսահայութեան Սահմանադիր Ժողովը, որուն իր խօսքը ուղղեց 86-ամեայ կաթողիկոսը՝ Խրիմեան Հայրիկ, ան այդ օրերուն հիւանդ էր: Օգոստոս 29-ին ոստիկանութիւնը ժողովը ցրուեց:

Հալածանքները սաստկացան: 1908-ին ցարական իշխանութեան դէմ դաւ լարած ըլլալու մեղադրանքով ձերբակալուեցան 2,000 հայեր: Շատերու ձերբակալումը զանոնք միայն վախցնելու եւ անոնց հետագայ գործունէութիւնը արգիլելու համար էր: Բանտարկուած մնացին 146 դաշնակցականներ, որոնց հրապարակային դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ 1912-ին, Փեթրոկրատի մէջ: Պաշտպան փաստաբաններէն էր հայասէր Կերենս-

քին: Ամբաստանեալներու շարքին էին ապագայ անկախ Հայաստանի կարգ մը կարեւոր դէմքերը, ինչպէս՝ Համօ Օհանջանեան եւ Աւետիս Ահարոնեան: Դատարանը 52 ամբաստանեալներու դէմ երկարատեւ բանտարկութեան վճիռ արձակեց: Բայց համաշխարհային քաղաքական դրութիւնը դարձեալ փոխուած էր: Ռուսիա դարձեալ սկսաւ *սիրաշահիլ* հայերը եւ Հայկական Հարցը օսմանեան կառավարութեան դէմ գործածել:

Շարքումներ

1. Հայ-թաթարական ընդհարումներուն համեմատուող ի՞նչ զուգահեռներ կրնաք մատնանշել մեր նոր պատմութեան մէջ:
2. Հայ-թաթարական ընդհարումներէն մինչեւ Ա. Աշխարհամարտ ի՞նչ փոփոխութիւններ կրեց ցարական քաղաքականութիւնը հայերու նկատմամբ:

Հետագայ Իրադարձութիւններու Լոյսին Տակ

Ա. Աշխարհամարտը կը մօտենար: Եւ ինչպէս «Հայ Դատ»-ի յաջորդ դասագիրքերուն մէջ պիտի տեսնենք, պատերազմը հսկայ փոփոխութիւններու, յեղաշրջումներու եւ ահաւոր աղէտներու պատճառ դարձաւ: Այդ աղէտներէն ամենէն սոսկալին՝ հայոց Եղեռնն էր: Օսմանեան կառավարութիւնը ծրագրեց եւ գործադրութեան դրաւ կայսրութեան տարածքին ապրող հայերուն բնաջնջումը: Արեւմտահայաստանը պարպեց հայերէ:

Յաջորդ տարիներուն պիտի տեսնենք, թէ ինչպէ՞ս փոյլ եկան օսմանեան եւ ցարական կայսրութիւնները, աշխարհի քաղաքական քարտէսը մեծ փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: Երկու հսկայ կայսրութիւններուն ոչ-ամբողջական տարածքներուն վրայ ստեղծուեցան հանրապետական Թուրքիան եւ Խորհրդային Ռուսիան (հետագային Խորհրդային Միութիւն):

Ա. Աշխարհամարտին ստեղծած կացութեան եւ հայ ժողովուրդի ազատագրական յարատեւ պայքարին իբրեւ արդիւնք, Արեւելեան Հայաստանի հողերուն վրայ ծնունդ առաւ Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը: Վեց դար օտար բռնապետութեանց տակ ապրած մեր հայրենիքին մէկ փոքրիկ տարածքին վրայ կը վերածնէր հայոց պետականութիւնը:

Հայաստանի անկախացումով, Հայկական Հարցը մասամբ, եւ ո՛չ թէ ամբողջական լուծում գտած էր: Բայց շարունակուեցաւ հայ ժողովուրդին ազատագրական պայքարը, ու տակաւին կը շարունակուի՝ քանի որ հայ ժողովուրդին ԴԱՏԸ իր արդար լուծումին չէ հասած:

Դուք, որ «Հայ Դատ 10»-ը սերտեցիք եւ Հայկական Հարցին ծալքերուն ծանօթացաք, կրնա՞ք ըսել, թէ ի՞նչ նպատակով կը պայքարինք: Ի՞նչ է բնոյթը Հայկական Հարցին, այսօր: Եւ դուք՝ որպէս գիտակից ու պատրաստուած հայ աշակերտներ, ի՞նչ կրնաք ընել այդ ուղղութեամբ:

Ժամանակագրություն

Վարի ցանկը կը ներկայացնէ այս դասագիրքին մէջ յիշ-
ուած եւ Հայ Դատի պարմութեան մէջ կարեւորութիւն ու-
նեցող թուականները: Ցանկը պատրաստուած է որպէս
յիշեցում՝ դասագիրքը սերտող աշակերտին համար:

11-րդ դար	Բագրատունիներու թագաւորութեան վախճան.
14-րդ դար	Կիլիկիոյ Ռուբինեան թագաւորութեան վախճան.
1451-1481	Սուլթան Մուհամէտ Բ-ի թագաւորութեան շրջան, որուն ընթացքին միլլէթներու դրութիւնը ստեղծուեցաւ.
16-րդ դար	Թուրք-պարսկական պատերազմներ, որոնց հետե- ւանքով հայկական հողերը երկու կայսրութիւններուն միջեւ բաժնուեցան.
1513	Վենետիկի մէջ տպագրուեցաւ հայկական առաջին գիրքը.
1717	Մխիթար Սեբաստացին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզիին մէջ հիմնեց հայ կաթողիկէ միաբանութիւնը, որ մինչեւ այսօր իր անունով կը կոչուի (Մխիթարեան).
1772	Մատրասի մէջ հրատարակուեցաւ Մովսէս Բաղրամեանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» աշխատութիւնը.
1775	Զմիւռնիոյ (Իզմիր) մէջ հիմնուեցաւ Մեսրոպեան վարժարանը.
1790-ական	Այս թուականներուն սկսած են գործել թաղային դպրոցները Պոլսոյ մէջ.
1792	Ֆրանսայի Ազգային Համագումարը օգնութիւն խոստացաւ ազատութեան համար պայքարող ժողովուրդներուն.
1794	Մատրասի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ հայկական առաջին պարբերաթերթը՝ «Ազդարար».

1795	Ֆրանսայի մէջ հռչակուեցաւ «Մարդկային իրաւունք- ներու Հրովարտակ»ը.
18-19-րդ դարեր	Շրջանը ռուս-թրքական եւ ռուս-պարսկական պատերազմներու, որոնց հետեւանքով հայկական հողերը բաժնուեցան երեք կայսրութիւններու միջեւ.
19-րդ դարու սկիզբ	Հայ կաթողիկէ եւ հայ բողոքական (աւետարանական) համայնքները Օսմանեան կայսրութեան մէջ ճանչցուե- ցան որպէս առանձին միլլէթներ.
1807	Վիեննայի մէջ կազմուեցաւ Մխիթարեան Միաբանու- թեան նոր մասնաճիւղը.
1802-1816	Յարական կառավարութեան կողմէ վարժարաններ բացուեցան Թիֆլիսի մէջ.
1810	Հայկական դպրոց բացուեցաւ Աստրախանի մէջ.
1811	Հայկական դպրոց բացուեցաւ Նոր Նախիջեւանի մէջ.
1813	Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը հիմնեց Էջմիածնի Ժառանգաւորաց դպրոցը.
1815	Հիմնուեցաւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը.
1821	Հիմնուեցաւ Հնդկաստանի Մարդասիրական ճեմարանը.
1823	Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը հիմնեց Թիֆլիսի Ներսիսեան ճեմարանը.
1828	Ենիշերիներու բանակը լուծարքի ենթարկուեցաւ.
1834	Փաստուայի մէջ հիմնուեցաւ Մխիթարեաններու Սամուէլ Մուրատեան վարժարանը.
1836	Վենետիկի մէջ հիմնուեցաւ Մխիթարեաններու Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը.
1836	Հայերու եւ հայ եկեղեցիին հետ իր յարաբերութիւնները յստակեցնելու համար, ցարական իշխանութիւնը «Պոլոժենիէ» կանոնագրութիւնը հռչակեց.
1838	Հիմնուեցաւ Սկիւտարի ճեմարանը (Պոլիս).

1839	Օսմանեան կայսրութեան մէջ հռչակուեցաւ բարենորոգումներու Հաթթը Շերիֆ հրովարտակը.
1840	Զմիտնիոյ (Իզմիր) մէջ բացուեցաւ Հռիփսիմեան Աղջկանց Դպրատունը.
1840	Յարական կայսրութեան մէջ ջնջուեցաւ «Հայկական մարզ» կոչուող վարչական գօտին.
1844	Խաչատուր Աբովեան գրեց հայկական առաջին վէպը՝ «Վէրք Հայաստանի»ն.
1846	Հիմնուեցաւ Հնդկաստանի Սուրբ Սանդուխտ Աղջկանց վարժարանը.
1848	Հրապարակուեցաւ Քարլ Մարքսի եւ Ֆրետրիխ Էնկէլսի հեղինակած «Մանիֆեսթօ»ն.
1840-50	Այս շրջանին սկսաւ հաստատուիլ հայկական դպրոցներու ցանցը Օսմանեան կայսրութեան մէջ.
1853	Պոլսոյ մէջ սկսաւ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան մշակումը.
1856	Օսմանեան կայսրութեան մէջ հռչակուեցաւ բարենորոգումներու Հաթթը Հիմայուն հրովարտակը.
1858	Խրիմեան Հայրիկ հիմնեց Վարագայ վանքի Ժառանգատրաց ուսումնարանը.
1860	Հայ համայնքի ղեկավարները հաստատեցին Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը.
1862	Տեղի ունեցաւ Զէյթունի առաջին ապստամբութիւնը.
1863	Խրիմեան Հայրիկ հիմնեց Մշոյ Սուրբ Կարապետ վանքի Ժառանգատրաց ուսումնարանը.
1863	Օսմանեան իշխանութիւնը վաերացուց Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ գործադրութեան դրուեցաւ անմիջապէս.
1867	Ալեքսանդր Բ. ցարին օրով Կովկասը վարչական նոր բաժանումներու ենթարկուեցաւ եւ ստեղծուեցաւ Ելիզաւետպոլ նահանգը.

1869	Ալեքսանդրապոլի (Գիւմրի) մէջ կազմուեցաւ Բարենպատակ Ընկերութիւնը.
1872	Վանի մէջ կեանքի կոչուեցաւ Միութիւն Ի Փրկութիւն գաղտնի կազմակերպութիւնը.
1872	«Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի եւ անոր համախոհներուն միջոցով, Թիֆլիսի մէջ ծնունդ առաւ Մշակի հոսանքը, որ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1883.
1874	Մեծ Ղարաքիլիսայի մէջ կեանքի կոչուեցաւ Հայրենեաց Սիրոյ Գրասենեակը.
1876	Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. Օսմանեան կայսրութեան գահը բարձրացաւ.
1876	Մեծ վեզիրի պաշտօնը ստանձնեց Միսիաք Փաշան, որ «Երիտասարդ Օսմաններ» շարժումին ղեկավարներէն էր.
1877-ի ամրան	Ռուսիոյ դէմ սկսող պատերազմը պատրուակելով, Սուլթան Համիտ լուծեց 1876-ին ընտրուած խորհրդարանը.
1877-78	Տեղի ունեցաւ 19-րդ դարու ռուս-թրքական վերջին պատերազմը.
1878-ի Մարտ 3	Ստորագրուեցաւ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը.
1878-ի Յունիս	Թուրքիոյ հետ գաղտնի համաձայնագիր մը կնքելով, Անգլիա տիրացաւ Կիպրոս կղզիին.
1878-ի Յուլիս 13	Կնքուեցաւ Պերլինի պայմանագիրը.
1878	Սկրտիչ Փորթուգալեան Պոլիսէն Վան գործուղուեցաւ.
1878	Հայ ժողովուրդին մէջ լուսաւորութիւն տարածելու նպատակով, Կարինի (Էրզրում) մէջ կազմուեցան քանի մը ընկերութիւններ.
1878	Մասնակի շարժում մը տեղի ունեցաւ Զէյթունի մէջ, որուն իբրեւ հակազդեցութիւն՝ կառավարութիւնը քաղաքին մուտքին զօրանոց մը կառուցեց.
1879	Զապէլ Ասատուրի նախածեռնութեամբ կազմուեցաւ Ազգանուէր Հայուհիաց Ընկերութիւնը.

1879	Սրբուհի Տիսաքի նախաձեռնությամբ կազմուեցաւ Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութիւնը.
1880	Արդէն գոյութիւն ունէին Արարատեան Ընկերութիւն Հայոցը, Դպրասիրաց Արեւելեան Ընկերութիւնը եւ Կիլիկեան Ընկերութիւնը, որոնց միաձուլումով ստեղծուեցաւ Միացեալ Ընկերութիւնը.
1880-ական	Այս թուականներուն, Տարօնի մէջ հայ յեղափոխականները արդէն գործի սկսած էին.
1880-ական	Այս թուականներուն, Ղարաբաղը յեղափոխական խմորումներու կեդրոն դարձած էր.
1881	Գերմանիա եւ Աւստրիա մերժեցին հետապնդել Պերլինի պայմանագրի 61-րդ յօդուածի իրագործումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ.
1881	Յարական Ռուսիոյ մէջ գահ բարձրացաւ Ալեքսանդր Գ., եւ վերջ գտան հայերու վայելած որոշ ազատութիւնները.
1881, Մայիս	Կարնոյ մէջ կազմուեցաւ Պաշտպան Հայրենեաց՝ հայ յեղափոխական առաջին կազմակերպութիւնը.
1882	Մոսկուայի մէջ ստեղծուեցաւ Հայրենասէրների Միութիւն Կազմակերպութիւնը, որ գործեց մինչեւ 1886.
1885	Օսմանեան կառավարութիւնը Վանէն արտաքսեց Խրիմեան Հայրիկը եւ ձերբակալեց Սկրտիչ Փորթուգալեանն ու կարգ մը երիտասարդներ.
1885-ի Օգոստոս 1	Մարտէլլ հաստատուած Սկրտիչ Փորթուգալեան սկսաւ հրատարակել «Արմէնիա» թերթը.
1885-ի աշնան	Վանի մէջ կազմուեցաւ Արմենական կուսակցութիւնը.
1886	Զինուորական ծառայութիւնը Յարական կայսրութեան մէջ պարտադիր դարձաւ.
1886	Մ. Փորթուգալեան փորձ մը կատարեց Եւրոպայի մէջ գործող հայկական կազմակերպութիւնները միացնելու, բայց ձախողեցաւ.
1886-ի ամրան	Փարիզէն Ժընեւ անցան Աւետիս Նազարբէկեան եւ Մարօ Վարդանեան, շուտով անոնց շուրջ կազմուեցաւ յեղափոխական երիտասարդներու խմբակ մը.

1887-ի Օգոստոս	Ամբողջացաւ Հնչակեան կուսակցութեան նախագիծը եւ այս թուականը նշուեցաւ իբրեւ կուսակցութեան հիմնադրութեան թուականը.
1887-ի Նոյեմբեր	Լոյս տեսաւ «Հնչակ» թերթին առաջին համարը.
1889	Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ Երիտասարդ Հայաստան ընկերութիւնը.
1890-ի Յունիս 20	Տեղի ունեցաւ Կարնոյ հայութեան պտոթկումը կառավարութեան բռնարարքներուն դէմ.
1890	Նորակազմ Հնչակեան կուսակցութիւնը պաշտօնապէս կոչուեցաւ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութիւն.
1890-ի Յուլիս 15	Տեղի ունեցաւ Գում Գափուի ցոյցը.
1890-ի ամրան	Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցաւ խորհրդակցական ժողով՝ նախաձեռնութեամբ Քրիստափոր Միքայէլեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի, կազմուեցաւ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը եւ հրատարակուեցաւ կուսակցութեան Մանիֆէստը.
1891	Հնչակեան Կեդրոնի որոշումով, Միիրան Տամատեան եւ Մուրատ գործի լծուեցան Մուշի եւ Սասունի մէջ.
1892-ի Ապրիլ	Գումարուեցաւ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովը, ուր կուսակցութիւնը վերակոչուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն.
1892	Չորս յեղափոխականներ ահաբեկեցին Վանի ոստիկանապետ Նուրի Էֆենտին.
1894	«Համիտիէ» զօրքը յարձակեցաւ Սասունի վրայ. Սասնոյ ժողովուրդը խիզախ դիմադրութիւն ցուցաբերեց, բայց հետեւանքը կոտորած էր.
1894	Հ.Յ.Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովը որոշեց իր պայքարի դաշտին մէջ առնել Կովկասը եւս.
1895-ի Մայիս 11	Եւրոպական պետութիւնները Սուլթան Համիտի ներկայացուցին յուշագիր մը, որ աւելի ուշ «Մայիսեան Ծրագիր» կոչուեցաւ.

1895	Նիկոլայ Բ. ցարը յայտարարեց, թէ այլեւս յոգնած է Հայկական Հարցէն եւ կը յուսայ շուտով թաղել զայն. իսկ անոր արտաքին գործոց նախարարը ըսաւ, թէ Ռուսիա Հայաստանը կ'ուզէ առանց հայու.
1895-ի Յուլիս	Սկսան հետապնդումները Ձէյթունի մէջ, որմէ ետք թրքական զօրքը բնակիչներուն վրայ յարձակեցաւ.
1895-ի Սեպտեմբեր	Հայերու ջարդը՝ Տրապիզոնէն մինչեւ Բաքերդ, Կարին, Երզնկա, Պիթլիս, Տիարալէքի, Խարբերդ, Սվազ, Մարաշ եւ Այնթապ.
1896-ի Յունուար 2	Անգլիոյ դեսպանին միջամտութեամբ, վերջ գտաւ Ձէյթունի կոիւր. թրքական բանակը համաձայնեցաւ ետ քաշուիլ.
1896	Ռուսիոյ մէջ սաստկացան հայերու դէմ հալածանքները. մեծ քիւով հնչակեաններ ու դաշնակցականներ բանտերը նետուեցան կամ աքսորուեցան.
1896	Ֆրանսայի խորհրդարանին մէջ հայանպաստ ելոյթ ունեցաւ նշանաւոր ընկերվարական Ժան Ժէօրէս.
1896-ի Օգոստոս	Նազարբէկեանի ընդդիմադիրները Լոնտոնի մէջ ժողով գումարեցին: Երկու ամիս ետք անոր կողմնակիցները «Հնչակեան Մայր Կուսակցութեան» ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը յայտարարեցին.
1896-ի Օգոստոս	Կատարուեցաւ Պանք Օթթոմանի գրաւումը.
1897-ի Յուլիս 24	Տեղի ունեցաւ Խանասորի արշաւանքը՝ Նիկոլ Դումանի, Վարդանի եւ Իշխան Արդութեանի ղեկավարութեամբ.
1902	Փարիզի մէջ, Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ թուրք, քիւրտ, արաբ եւ հրեայ այլախոհներու առաջին խորհրդաժողովը.
1903-ի Յունիս 12	Նիկոլայ Բ. ցարին հրամանագրով սկսաւ Հայոց Եկեղեցւոյ կալուածներուն գրաւումը.
1904	Ռուս ընկերվարականներու ձեռքով ահաբեկուեցաւ Պլեւն, որ Հայոց Եկեղեցւոյ կալուածներու գրաւումը գործադրողն էր.
1905-ի Յունուար 9 (22)	Փեթրոկրատի մէջ խաղաղ ցոյցի ելած բանուորներուն ցարական կառավարութիւնը զէնքով պատասխանեց. դէպքը «Արիւնոտ Կիրակի» կոչուեցաւ.

1905-ի Փետրուար	Պաքուի մէջ <i>Ճիհասլու</i> յայտարարուեցաւ հայերու դէմ, եւ սկսան հայ-թաթարական ընդհարումները.
1905-ի Մարտ 4	Վիտոշ լերան լանջին, սլաւոնացիներ փորձարկելու ատեն զոհ գնաց Քրիստափոր Միքայէլեանը.
1905-ի Մայիս	«Կովկասեան ծրագիր»ին վաւերացումով, Դաշնակցութիւնը որոշեց, հայերը թաթարական վտանգէն փրկելու համար՝ ինքնապաշտպանութենէ յեղափոխական գործունեութեան անցնիլ.
1905-ի Մայիս 11	Դրօ ահաբեկեց Նակաշիձէն, որ հայ-թաթարական ընդհարումները գրգռած էր.
1905-ի Յուլիս 21	Տեղի ունեցաւ Սուլթան Համիտի դէմ մահափորձը.
1905-ի Օգոստոս 1	Յարը չեղեալ համարեց Հայոց Եկեղեցւոյ կալուածներուն գրաւման հրամանագիրը.
1905-1911	Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը մասնակցեցաւ եւ օժանդակեց Պարսկաստանի սահմանադրական յեղափոխութեան.
1906-ի Օգոստոս 15	Էջմիածինի մէջ տեղի ունեցաւ ռուսահայութեան Սահմանադիր Ժողովը, որ ոստիկանութեան միջամտութեամբ ցրուեցաւ Օգոստոս 29-ին.
1907	Փարիզի մէջ, Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ թուրք, քիւրտ, արաբ եւ հրեայ այլախոհներու երկրորդ խորհրդաժողովը.
1908	Ցարական իշխանութեան դէմ դաւադրանքի մեղադրանքով ձերբակալուեցան 2,000 հայեր.
1908-ի Յուլիս 10	Տեղի ունեցաւ Երիտթուրքերու (Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութիւն) յեղափոխութիւնը.
1908-ի Յուլիս 11	Սուլթան Համիտ վերահաստատեց 1877-ին առկախուած խորհրդարանը.
1909-ի Ապրիլ	Սուլթան Համիտի հետետրոյները յարձակում գործեցին խորհրդարանին վրայ. բայց Երիտթուրքերը չէզոքացնելու այս փորձը ձախողեցաւ եւ սուլթանը զահրնկէց եղաւ.
1909-ի Ապրիլ	Սկսաւ Ատանայի հայերու ջարդը, որ տարածուեցաւ դէպի Կիլիկիոյ հայկական բոլոր գիւղերն ու քաղաքները.

1909	Պոլսոյ մէջ գումարուած ժողովին, հնչակեան կուսակցութիւնը վերակոչուեցաւ «Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն».
1912	Փեքրոկրատի մէջ տեղի ունեցաւ 1908-ին ձերբակալուած դաշնակցականներուն հրապարակային դատավարութիւնը.
1912	Պուլկարիա, Սերպիա, Յունաստան եւ Ռումանիա Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեցին.
1912-13	Տեղի ունեցան Պալքանեան պատերազմները, որոնց հետեւանքով օսմանեան լուծէն ազատագրուեցան Մակեդոնիան, Ալպանիան եւ յունական որոշ կղզիներ.
1913	Ազգայնական իթքիհատականներ իշխանութիւնը ձեռք առին եւ սկսան օսմանացումի խիստ քաղաքականութիւն վարել.
1914-ի Յունուար 26	Ստորագրուեցաւ հայկական բարենորոգումներուն վերաբերող ռուս-թրքական համաձայնագիրը.
1914	Թուրքիոյ մէջ ձերբակալուեցան կարգ մը հնչակեան ղեկավարներ.
1914 Օգոստոս	Թուրքիա Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մէջ մտաւ. սկսան հալածանքները հայերուն դէմ. ապա, տեղի ունեցան համատարած տեղահանութիւն եւ կոտորած. որոնց մասին պիտի սորվինք Հայ Դատ 11 դասագիրքին մէջ.
1915-ի Ապրիլ	Ձերբակալուած քսան հնչակեան ղեկավարներ մահուան դատապարտուեցան եւ երկու ամիս ետք կախաղան հանուեցան.
1916	Դաշնակից պետութիւնները Օսմանեան կայսրութիւնը մասնատելու գաղտնի համաձայնագիր կնքեցին.
1918	Հայաստան անկախացաւ. եւ այսպիսով վերահաստատուեցաւ հայոց պետականութիւնը (այս մասին պիտի սորվինք Հայ Դատ 11 դասագիրքին մէջ).
1920-21	Տեղի ունեցաւ Փարիզի խորհրդածողովը, որուն աւարտին կնքուեցաւ Սերի դաշնագիրը.

1921	Պոլսոյ մէջ ծնունդ առաւ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութիւնը (Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն).
1923	Լօզանի դաշնագիրով եւրոպական պետութիւնները հաստատեցին Մուսթաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիան.
1924	Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը ճանչցաւ Խորհրդային Հայաստանը եւ Հայկական Հարցը անոր գոյութեամբ լուծուած համարեց.

Յանկ Աղբիւրներու եւ Յաւելեալ Ընթերցանութեան

«Ազգ. ազգային պետութիւն, ազգային մշակոյթ», Հ.Ա.Գեորգեան (Երեւան, 1997).

«Ապրումներ», Մալխաս («Հայրենիք» Տպարան, Պոսթըն, 1931).

«Արցախի պատմութիւնը (սկզբից մինչեւ մեր օրերը)», Բ. Ուլուքաբեան (Երեւան, 1995).

«Արցախ-Ղարաբաղը՝ իր անցեալով եւ ներկայով», Լ. Սկրտչեան (Աթէնք, հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988).

«Ազատագրական շարժումներ Արեւմտեան Հայաստանում» (1898-1908), Ա. Համբարեան (Երեւան, 1999).

«Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ արեւմտահայութեան խնդիրը» (19-րդ դարի 30-ական թթ.-1914թ.), Ա. Կիրակոսեան (Երեւան, 1999).

«Գէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն», Գաբրիէլ Լազեան (Մոնթեպելլօ, Գալիֆորնիա, վերահրատարակութիւն, Հ.Յ.Դ. «Դրօ» Կոմիտէութիւն, 1993).

«Դրուագներ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Գործունէութիւնից», Ա. Նորեան (Պոսթըն, «Հայրենիք» տպարան, 1917).

«Զէյթունի ապստամբութիւնը, 1895-1896թթ.», Լեւոն Սկրտչեան (Երեւան, 1995).

«Թուրք-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնից», Հր. Սիմոնեան (Երեւան, 1991).

«Ի՞նչ է ազգութիւնը», Գարեգին Խաժակ (Պէյրութ, «Համազգային»ի հրատարակութիւն).

«Ի՞նչ պիտի գիտնայ Երիտասարդ Դաշնակցականը», Համբարձում Տէրտէրեան (Թեհրան, տպարան «Ալիք»ի, 1958).

«Խոնարհ հերոսներ», Կոմս (Թեհրան, վերահրատարակութիւն «Ալիք» տպարանի, 1982-83, հինգ հատոր).

«Հայաստան եւ Հայ Դատը», Գաբրիէլ Լազեան (Թեհրան, վերահրատարակութիւն «Արմէն»ի, 1986).

«Հայաստան, հայ ժողովուրդ եւ Հայկական Դատ», դոկտ. Բ. Մինասեան (Պէյրութ, «Համազգային»ի հրատարակութիւն, 1979).

«Հայ ազատագրական շարժումներ», Խ. Գաբրիէլեան (Անքիլիաս, հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1976).

«Հայ Դատ, հայ ժողովուրդի ազատագրական ճիգեր», Ա. Ամուրեան (Թեհրան, տպարան «Ալիք»ի, 1977).

«Հայկական Հարցը», Լեւոնուշ Խուրշուդեան (Երեւան, 1995).

«Հայկական Հարց», Հանրագիտարան (Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, 1996).

«Հայկական Հարց», Ն. Ադունց (Երեւան, 1996).

«Հայկական Հարցի պատմութիւն», Ռուբինա Փիրումեան (Երեւան, ՀՀ Կրթութեան եւ Գիտութեան Նախարարութիւն, 2000).

«Հայրենիքի գաղափարը», Միքայէլ Վարանդեան (Պէյրութ, «Համազգային»ի հրատարակութիւն, 1985).

«Հ.Յ.Դաշնակցութիւն - Ալպոմ», 1890-1960, Գաբրիէլ Լազեան.

«Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն», (2 հատոր) Միքայէլ Վարանդեան (Թեհրան, վերահրատարակութիւն, 1981).

«Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհանուր Ժողով» (1890-1924), Հրաչ Տասնապետեան (Աթէնք, «Դրօշակ»ի Տպարան, 1988).

«Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», (8 Հատոր) Ռուբէն (Պէյրութ, «Համազգային»ի հրատարակութիւն, 1980).

«Հայոց պատմութիւն», Հ. Փաստրմաճեան (Պէյրութ, վերահրատարակութիւն «Համազգային» տպարանի, 1975).

«Միացեալ անկախ Թուրանիա», Զարեանդ (Աթէնք, Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988).

«Յեղափոխական ալպոմ», Աւօ (Պէյրութ, 1965-1970 ուր հատորներու եւ 88 թիւերու մէջ հրատարակուած).

«Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան», Ալբոմ-Ատլաս, Ա. Հատոր, Դիւցազնամարտ, խմբագիր Յակոբ Մանճիկեան (Կլէմտէյլ, Գալիֆորնիա, Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի, 1992).

«Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ», Մովսէս Բաղրամեան, թարգմանութիւն գրաբար բնագրէ՝ Պ. Մ. Խաչատրեան (Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1991).

«Պատմութիւն հայոց», Հայր Վահան Յովհաննիսեան (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1980).

«Պատմութիւն Մ.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան», (2 հատոր) Արսէն Կիտուր (Պէյրութ, Տպարան «Շիրակ», 1962-63).

Armenia on the Road to Independence, Richard G. Hovannisian (University of California Press, 3rd printing, 1974).

Armenia, The Survival of a Nation, Christopher J. Walker (New York: St. Martin Press, 1980).

The Armenians (Report #32, Minority Rights Group), D. M. Lang and Christopher J. Walker (London).

The Armenian Crisis and the Rule of the Turk, Frederick Davis Greene (London: Hodder and Stoughton Publishing, 1895).

The Armenian Question Today, International Documents (1983-1987) (A Publication of ANC Western Region, 1987).

The Armenian Revolutionary Movement, Louise Nalbandian (University of California Press, 3rd printing, 1975).

The Armenians, Their History and Culture (Saddle Brook, New Jersey: AGBU, Ararat Press, 1985).

The History of My Ancestors (Venice, San Lazzaro, 1978).

Turkey and the Armenian Atrocities, Rev. Edwin Bliss (Fresno, California: Meshag Publishing, 1982).

Յաւելեալ Վարժութիւններ, Դասարանային եւ Արտադասարանային Աշխատանքներ

1. Աշակերտը կ'ընտրէ դասանիւթին կապուած եւ զինք հետաքրքրող թեմա մը եւ յաւելեալ ուսումնասիրութեամբ զայն կը ներկայացնէ դասարանին:

2. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ իր դպրոցի գրադարանին մէջ Հայ Դատին առնչուող գիրքերուն ցանկը պատրաստելու, եւ իւրաքանչիւր գիրքին մասին կարճ ծանօթագրութիւն մը կը գրէ:

3. Ուսուցիչը դասարան կը հրաւիրէ դասախօսներ, Հայ Դատի գործիչներ՝ Հայկական Հարցին վերաբերող ներկայի գործունէութեան մասին բացատրութիւններ տալու համար աշակերտներուն:

4. Ուսուցիչը կրնայ լսատեսողական միջոցներ օգտագործելով դասանիւթի թեման աւելի ընդլայնել եւ զայն աւելի դիւրըմբռնելի դարձնել:

5. Ուսուցիչը կը կազմակերպէ այցելութիւններ գաղութի ազգային կեդրոններուն (թերթերու խմբագրատուններ, միութիւններու կեդրոններ, բարեսիրական հաստատութիւններ, ընկերային սպասարկութիւններու գրասենեակներ, Հայ Դատի գրասենեակներ, այլ վարժարաններ)՝ գաղութի կառոյցին մօտէն ծանօթանալու համար:

6. Ուսուցիչը կրնայ դասարանին մէջ արծարծել եւ միտքերու փոխանակումի նիւթ դարձնել օտար թերթի մը մէջ լոյս տեսած Հայկական Հարցին կապուող յօդուած մը, կամ հայկական թերթերէ՝ Հայկական Հարցին վերաբերող այժմեական նիւթ մը:

7. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ մէկ կամ երկու շաբթուան համար հետեւիլ տեղական օտար թերթերուն, եւ հայերուն, Հայ Դատին եւ Հայաստանին վերաբերող արտայայտութիւններուն զեկոյցը ներկայացնել դասարանին՝ առ ի քննութիւն:

8. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ հարցազրոյցներ վարել եւ դասարանին ներկայացնել: Հարցազրոյցներու հարցումները կազմելու մէջ, ի հարկէ, կարեւոր է ուսուցիչին օժանդակութիւնը: Հարցազրոյցները կրնան ըլլալ՝

ա. Հայկական վարժարանի մը տնօրէնին հետ՝ վարժարանին իրավիճակին եւ ստանձնած առաքելութեան մասին:

բ. Եղեռնէն վերապրողի կամ անոր զաւկին կամ թոռան, այսինքն՝ վերապրող սերունդներուն հետ: Եթէ այսօր չկայ կամ այլեւս շատ փոքրաթիւ է Եղեռնէն վերապրող սերունդը, սակայն ան իր փորձառութիւնը, ցաւն ու զրկանքը, իր տխուր պատմութիւնը փոխանցած է յաջորդող սերունդներուն, որոնք այսօր կը կրեն այդ չամոքուած վերքը:

գ. Տեղւոյն հայ թերթերու խմբագիրներու հետ՝ թերթին բնոյթին ու նպատակներուն ծանօթանալու համար:

դ. Գաղութի ազգային կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ՝ կուսակցութեան նպատակներուն եւ աշխատանքի դաշտին ծանօթանալու համար:

9. Որոշ դասանիւթեր, մանաւանդ դէպքերու նկարագրութիւններ, կրնան աւելի դիւրըմբռնելի դառնալ, եթէ աշակերտները զանոնք բեմադրեն, այսինքն մասնակցին այդ դէպքի կատարման. օրինակ, դասարանի մէջ կարելի է բեմադրել Պերլինի վեհաժողովը եւ հայոց պատուիրակութեան գործունէութիւնը, կամ 1890-ի ամրան Թիֆլիսի մէջ կայացած խորհրդաժողովը, որմէ ծնունդ առաւ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը, եւ կամ 1895-ի Մայիսին եւրոպական պետութիւններու ներկայացուցիչներու հանդիպումը Սուլթան Համիտին հետ եւ հայերու ջարդը կասեցնելու անոնց դիմումը:

10. Հանդիպում տեղւոյն հայ երիտասարդական կազմակերպութիւններու (կուսակցական, մշակութային, սկաուտական, մարզական) ներկայացուցիչներուն հետ՝ ծանօթանալու համար անոնց նպատակներուն եւ հայ նոր սերունդին ազգային դաստիարակութիւն ջանքելու անոնց որդեգրած միջոցներուն:

11. Դասարանի մէջ կարելի է կազմակերպել վիճաբանութիւն-միտքերու փոխանակում՝ ընտրելով այժմեական կամ պատմական նիւթեր. օրինակ՝

ա. Հայ պատանին Սփիւռքի մէջ.

բ. Օտարներու հետ ամուսնութիւն.

գ. Հայերէն խօսելու կարեւորութիւնը.

դ. Հայկական վարժարաններու դերը.

ե. Աշակերտը ի՞նչ կը սպասէ ուսուցիչէն եւ ազգային վարժարաններէն.

զ. Անկախ Հայաստանը ի՞նչ դեր կրնայ խաղալ Սփիւռքի հայապահպանման մէջ.

է. Հայ պատանին պարտականութիւնը այսօրուան անկախ Հայաստանին նկատմամբ:

12. Դասարանը կրնայ կապ հաստատել Հայաստանի կամ Արցախի վարժարաններէն մէկուն նոյն մակարդակի դասարանին հետ եւ նամակներու ու գիտելիքներու փոխանակում կատարել:

13. Ուսուցիչը կրնայ տեղւոյն ազգային վարժարաններու Հայ Դատի ուսուցիչներուն հետ գործակցաբար աշակերտներու փոխադարձ այցելութիւններ կամ Հայ Դատի գիտելիքներու մրցոյթ կազմակերպել:

14. Դասարանին մէջ կարելի է կազմել զանազան յանձնախումբեր, իրաքանչիւրը 3-4 աշակերտներէ բաղկացած. այդ յանձնախումբերը կրնան ըզբաղիլ, օրինակ, հետեւեալ աշխատանքներով.

ա. Հրատարակութեան յանձնախումբը թռուցիկներու ձեւով պարբերաբար կը հրատարակէ Հայկական Հարցին վերաբերող նիւթեր եւ կը ցրուէ աշակերտներուն.

բ. Հանդէսներու յանձնախումբը տարուան ընթացքին մէկ կամ երկու աշակերտներու հաւաք կը կազմակերպէ, ուր աշակերտները կը կատարեն Հայ Դատի նիւթ ունեցող արտասանութիւններ կամ ելոյթներ.

գ. Յեղափոխական երգերու յանձնախումբը երգի ուսուցիչին օգնութեամբ կը սորվի երգերը եւ տարբեր դասարաններու մէջ ելոյթ ունենալով, աշակերտներուն կը սորվեցնէ զանոնք.

դ. Հայ Դատի մրցոյթի յանձնախումբը ուսուցիչին օգնութեամբ կը պատրաստէ հարցումներ եւ դասարանի կամ ամբողջ աշակերտութեան միջեւ մրցոյթներ կը կազմակերպէ.

ե. Internet-ի յանձնախումբը Հայ Դատի վարժութիւնները համակարգիչի մէջ դնելով, կը հրաւիրէ վարժարանի աշակերտութիւնը լուծել խնդիրները եւ այդպիսով մրցում կը կազմակերպէ անոնց միջեւ:

5737

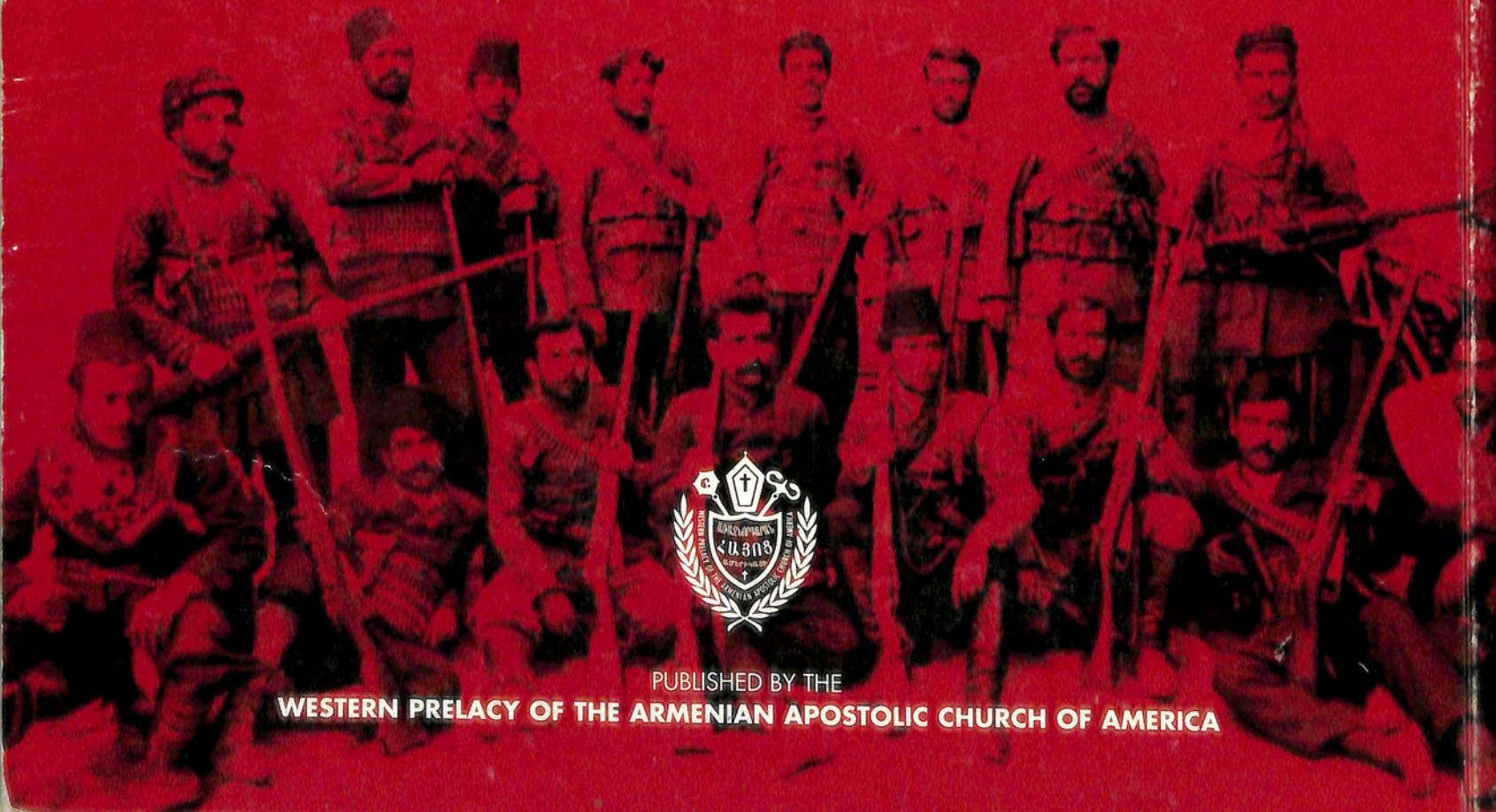
2000

120 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0115455

PUBLISHED BY THE
WESTERN PRELACY OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA